

С (Тыва),
У 49

УЛУТ-ХЕМ

№1

2015

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ СЕТКҮҮЛҮ

2015 чыл –

Россия Федерациясында

Литература чылы

16+

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЛҮГ СЕТКҮҮЛҮ

1946 чылдың август 25-ге
үндөзилеттинип тургустунган

Кол редактору Эдуард Мижит

№1 (83) 160

КЫЗЫЛ — 2015

Хөй-ниити редколлегия:

А.А. Даржай, Ч.Ч.-Д. Ондар, А.С. Бегзин-оол, Л.С. Мижит,
И.П. Принцева, С.М. Ондур, Л.Х. Ооржак, С.С. Монгуш.

Сеткүүддүң тургузукчузу: Тыва Республиканың культура яамызы. Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларны сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүддү 2009 чылдың ноябрь 02-де бүрүткээш, ПИ №ТУ 17-00015 деп дугаарны тывыскан.

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан саазында хоолгазы биле электронуг хоолгазын катай хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес. Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлааттынганын айтыры албан.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА ЛИТЕРАТУРА ЧЫЛЫ-БИЛЕ!

Кол редакторнун эге сөзү

Хүндүлүг номчукчу! Россия Федерациязының Президентизи Владимир Владимирович Путинниң чарлыгы-биле 2015 чыл Россия Федерациязында литература чылы кылдыр чарлаттынган болгай. Ук шиитпир Президентиниң болгаш РФ-тиң Чазаның талазындан чоннун сагыш-сеткил культуразынче, мөзү-шынар, патриотчу кижизидилгезинче улуг кичээнгей салып турарының херечизи. Россияның бүгү талазы-биле бергедеэшкинге таваржып турганы 1990 чылдарда холдан салдынып, хожудаңгай байдалче кире берген турган ол айтырыгларның эргежок чугулазын амгы үеде онзалап демдегеп турары бүгү Россияның чогаалчыларынга канчаар-даа аажок өөрүнчүг.

Улуг орус литература болгаш Россияның хөй националдыг литератураларынга кижизиттинген чон бедик көдүрлүүшкүннүг ыры, шүлүктүг тулчуп тургаш, бо чылын 70 чыл оюн демдеглээривис Ада-чурттун Улуг дайынынга тиелелгени чедип алган болгай. Төрээн чуртунга ынак, төрээн чонунун төөгүзүн, культуразын, литературазын, уран чүүлүн билир болгаш хүндүлээр улус кандыг-даа берге байдалга дүжүп бербес, чайгылыш чок быжыг туруштуг боорунун утгундурбас дээди чижээ ол-ла болгай.

А тайбың үеде чурттун социал-экономиктиг байдалы көдүрлүп, чоннун чуртталгазы чоорту экижип эгелээрге, чамдык улустун угаан-сагыжы амыдыралдың чүгле материалдыг талазынче угланып эгелээри сагыш-сеткил культуразынга өске таладан айыылды тургузуп турарын база демдеглээр апаар. Эки үениң шылгалдазы улустун сагыш-сеткилинге, тура-соруунга, бурунгаар чүткүлүнге кандыг-даа берге үелерден артык айыылдыг, кижилерниң угаан-сагыжын оожургалдыг уйгуже кирип болуру сөөлгү үеде тода көстүп келген. А кижилер сеткили хүн, шак бүрүде амыр-дыш чок ажылдап, чырык, бедик

чүүддерже чүткүп чоруур ужурулуг-ла болгай. Россия Федерациязының Президентизи болгаш Чазаа 2014 чылды Культура чылы, а 2015 чылды Литература чылы кылдыр улай-улай чарлап турары — бо бүгү айтырыгларны чурттуң сайзыралыңга чугула деп көргениниң түңнели деп санаар бис.

Ооң-биле чергелештир сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың Чазааның уран чогаалга хамаарылгазын база Тываның Чогаалчылар эвилелиниң ажыл-чорудулгазын база сагындырып көрейн. Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол 2012 чылды Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 70 харлаан ою-биле холбаштыр Тыва Республикага Чогаал чылы кылдыр чарлаан болгай. Ол чылын Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери хөй чылдар иштинде үзүктели берген аныяк чогаалчылар семинарын эрттирген. Ук семинар чаа аныяк чогаалчыларны илередип, тыва уран чогаалдың келир үеде дынын тудуп шыдаар салгал бар дээрзин көргүскен. Ол-ла чылын Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 70 харлаан оюнга тураскааткан уран чогаал мөөрейин 5 номинацияга (поэзия, проза, драматургия, уран очулга, литературлуг критика) эрттирген бис.

Оон аңгыда 2014 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери Россия биле Тываның чаңгыс эп-демнежилгезиниң 100 чыл оюнга тураскааткан уран чогаал мөөрейлерин база эрттирген. Ол дээрге 2014 чылды Тыва Республикага Орус дыл чылы кылдыр чарлааны-биле холбаштыр орус прозаны болгаш орус поэзияны тыва дылче очулдуруп (ийи аңгы номинация) уран очулга мөөрейлери база аныяк чогаалчылар аразыңга мөөрей-дир. План аайы-биле чоруттунуп турар өске хемчеглерге немей бо улуг хемчээлдиг ажылдарның ачызында Тываның Чогаалчылар эвилели Россия Федерациязында Литература чылыңга багай эвес түңнелдерлиг келген деп санап болур бис. Улуг-даа, аныяк-даа чогаалчыларның хей-аъды болгаш тура-соруу көзүлдүр көдүрлүп турар апарганын демдеглевишаан, бо чылдың ажыл-чорудулгазыңга чүгле чогаалчылар эвес, а бүгү чон оон-даа бедик хей-аъттыг болгаш идепкейлиг киржир боор деп улуг идегелди салып тур бис.

Литература чылын төлептиг эрттирер ажыл планында Тываның Чогаалчылар эвилели 7 номинациялыг (поэзия, проза, драматургия, тускай номинация «ожук дажы», уран очулга, бичии уругларга чогаал, литературлуг критика) улуг чогаал мөөрейлерин болгаш өске-даа хемчеглерни эрттирерин магадылап турар.

Ол хемчеглерниң аразында хөй санныг юбилейлер барын база сагындырбышаан, бо чылын мугур хар харлаар тыва чогаалчыларның даңзызын таныштырып тур бис.

105 хар ою

Иргит Бадра Үжүней оглу — 1910 чылдың январь 20-де төрүттүнген.

100 хар ою

Хөвөңмей Байкара Дамчаевич — 1925 чылдың январь 20-де төрүттүнген.

90 хар ою

Чюдюк Борис Бааданович — 1925 чылдың январь 7-де төрүттүнген.
Кенин-Лопсан Монгуш Борахович, Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы — 1925 чылдың апрель 10-да төрүттүнген.

85 хар ою

Танова Екатерина Түктүг-ооловна, Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы — 1930 чылдың март 27-де төрүттүнген.

Калзан Антон Каваевич, критик, аас чогаал болгаш уран чогаал шинчилекчизи, филология эртемнериниң кандидады — 1930 чылдың апрель 5-те төрүттүнген.

80 хар ою

Монгуш Василий Бора-Хөөевич, Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы — 1935 чылдың декабрь 17-де төрүттүнген.

75 хар ою

Саая Майнак Онанович — 1940 чылдың май 10-да төрүттүнген.
Куулар Черлиг-оол Чашкынмаевич, Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы — 1940 чылдың декабрь 10-да төрүттүнген.

60 хар ою

Күжүгет Мария Амын-ооловна — 1955 чылдың март 22-де төрүттүнген.

Иргит Лидия Херлиевна — 1955 чылдың сентябрь 24-те төрүттүнген.

Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич — 1955 чылдың ноябрь 16-да төрүттүнген.

Бистин аравыстан адырлып чоруй барган улуг өгбелернин чырык аттарынга мөгейбишаан, бо чылын мугур хар харлаан оюн улус-чону-биле кады демдеглээр юбияр-чогаалчыларга Тываның Чогаалчылар эвилелинин болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязының мурнундан быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежикти, чайынналчак чедишкиннерни боттарынга болгаш өг-бүлелеринге сеткилдин ханызындан йөрээп, күзеп, чогаадыкчы изиг байырывысты чедирип тур бис!

Уран чогаал чылында болгаш оон-даа соңгаар улуг бедик көдүрлүүшкүннүг, ажыл-агыйның бүтү-ле адырларынга чогаадыкчы кызымаккай ажыл-иштиг, боттарывысты-даа, ажы-төлүвүстү-даа төөгүвүске, дылывыска, уран чогаалывыска, культуравыска, төрөөн чуртувуска, төрөөн чонувуска ынак кылдыр кижизидип, чүгле чырык болгаш буянныг чүүддерже чүткүп чоруур бедик сагыш-хөөннү, быжыг турушту Силер бүтүдеге күзедивис!

Эдуард Мижит,
Тываның Чогаалчылар эвилелинин даргазы,
Тываның Улустуң чогаалчызы

Саяна Ө Н Д У Р

КУДАРАЛ КӨЖЭЭЗИНИҢ ТӨӨГҮЗҮ

1.

Ол баштайгы көрүштөн улустуң кичээнгейин чайгаар-ла хаара тудуптар турган. Даштындан-на ооң сииреш мага-боду, делгем эгиннери, дөлем хөрээниң шыңганнары мөге шыыраан херечилеп, бир-ле чүвөгө таарзынмай барганда, бо черниң улузунга дөмейлешпес чырык карактарына кыптыга бээр отчугаштары белен-селен коргар деп чүвө билбезин, чаныш-сыныш чок аажы-чаңын бадыткап турган. Ооң-биле эгин кожа чаа-дайынга тулчуп чораан дайынчы эш-өөрү турган болза, аңаа кандыг-даа бергеде ынанып болурун хөй сөс чокка чугаалап болур турган ийик. Ындыг-даа бол, тывызыксыг эр кижги бо черниң улузунуң аразына элээн чурттаан-даа бол, чаңгыс-даа чажыдын ажыдып, сеткил хандыр кым-биле-даа хөөрөшпээн. Ол өске улус-биле чоокшулашпас, доңгуну шырайындан илдең бол, узун чаштыг чараш кыстарның хөй кезии ооң уунче карааның ужу-биле көрүп, чажыт кыйгыны салып, сеткилиниң оранчок дүвүндө чүвө ыттавас эр кижиниң хөрөөнгө бажын сыртанып, аңаа эргеленип, ооң өөнгө херээжен ээ болурун күзөп чораан. Ындыг-даа бол, чажыт кыйгылар харыы чок арткан.

Ооң артында — дүмбей, мурнунда — билдинместин караңгызы. Ол доктаамал турумчуи чурттап турар чери чок чорумал: ие-черниң херээ — ооң дөжээ, дүнеки дээр — майгынының дээвири. Чүгле өртеп каан чүгүрүк аьды — дың чаңгыс идегелдиг өңнүү. Ожуунда оду имистелип чыдар өргээзи-даа, чанында хан төрөөн кижилери-даа, ол хамаан чок төк дүшкен чер-чурту безин чок. Белен эвес дүшкүүрлүг үеде ол бо аал коданга кайыын келгени-даа, кай бар чыдары-даа билдинмес хат-казыргы дег чүгүрүктүң кара маңы-биле келген. Аалдың өдөөнче кире сал-ла, көвүүн ушта халыткан аьдындан ужар четкен кижичи довуракты буртуладыр аары аажок доңгая дүшкеш, ыт чок барган. Херээжен улус ажы-төлүн бөле-хаара кускактааш, өглеринче ыдыпкан. Эр улус, чүү-даа канчаар, меделер чок чыткан кижиниң чанынга кээп, аңдара каап алгаш, арыннары шириин апарган бир-ле чүвени аразында аяар чугаалажы берген. Чорумалдың даштыкы хевиниң ужундан көстүп чыткан нарыны кончуг кылдыр аргып кылган куяк хеп, чыдазының хүнге таяр чидиг бизи ээзиниң дугайында хөйнү чугаалап, ол карачал эвес, а дайын-чааның кижизи деп чүвени херечилеп турган.

Кежээ аалдың эң улуг өргээзинге ийи кижичи аразында чугаа болган:

— Ол ,билдингир-ле, дайзынның шивишкини-дир, диригте арттырып кагзывысса, боттарывыстың-на бажывысче суг куттунганывыс болур эвес бе, Кайгал-хам. Бистиң тайбың амыдыралывыстың үнези улуг база өртээ аар болдур ийин. Ынчангаш анаа-ла хей черге боттарывысты айыылга таварыштырбаалы.

— Бо кижичи биске багай чүнү-даа чедирбес. Ол кымга-даа бараан болбайн чоруур, бодунуң бажын боду билир кижичи-дир. Бир-ле салым-чолдуң улуг согуушкунунга таварышкан бе азы хайыралыг эргинезин чидирген бе? Ооң сүнезини аскан, өлүмге ооң херээ чок, чер-делегейни каңмыыл ышкаш кезип чорууру ол. Ында дыргак каразы дег кара сагыш чок, дээргим. Ооң чүрээ коргар деп чүве билбес, аас-кежиктиң өөрүнчүг согуушкунун танывас, чүгле эриинге чедир ажыг долган чүве-дир, дээргим. Аңаа алдын мөңгүнүнүң херээ чок, эрге-чагырганың таалалын ол херекке албас, чараш даңгыналарның сорунзазынга тоомча чок, каң дег кадыг-шириин дайынчы-дыр. Ол холга кирип, чаңчыктырып өөредип алыры болдунмас ирбиш-тир, ыңдыг-даа бол, ооң тура-соруун херектиг талаже утлап, боттарывыска ажыктыг чүүдү кылып ап болур бис.

— Мен бо чурттап келгеш, кажан-даа эрге-чагырганың дынын тудуксавас, алдын-мөңгүнден караа кыптыга бербес, херээжен

кижиниң дүлгээзининге алзып, ону күзей бербес чаңгыс-даа эр кижикөрүп көрбээн мен. Канчап черле караа суглуг кижик амыдыралдың бо чаагай дээжизин күзей бербес, олардан хостуг болду деп. Мээң чүрээм ону диригте арттырып болбас деп сүмелеп тур, хүндүлүг хам.

— Мээң хайыраатым, мооң кызыл тыны — сээң бүрүн эргеңде, ындыг-даа бол, черле далашпа. Төнчү чок ховунуң бижиттинмээн хоойлузу езугаар, угаан-медерели чок, ок-чемзек тутпаан кижини шаажылаар болза, ону кара сагыш-биле өлүргенинге деңнээр болгай. Бир эвес бөгүн сеңээ удурланып шыдавас ам-даа оңгарылбаан кижини шаажылап каар болзуңза, даарта сээң-не бодуңнуң ара-албатың сенден чөгени бээр. Чаңгыс аай ооң сегиирин манап алза дээре. Олууг безин балыгланмаан, чүгле чилчин үзе могоп-шылаанындан амы-тынының чулазы безин имистелип турар кылдыр харыксыраан амытан-дыр. Көңгүс хөй эвес үе эртерге, ол сегий бээр. Ынчан аңаа бодуңнуң айтырыгыларыңны салыр сен. Чүү боорун ынчан көрүп, шиитпирни хүлеп алыр сен, дээрги.

Хам хаанның өргээзинден үнүп кээрге, орайтап, дүн орту ажа берген болган. Айның чырыында долгандыр көөрге, хүндүскү билдингир бүгү-ле чүве көңгүс, таныттынмас оранда келген дег, өскезиг көзүлгөн. Дээрден саарылган тоолзуг чырыкты кежир кылаштап чораан хам ырак эвесте аът киштээнинден сырбаш дээн. Бөгүн хүндүс аал коданынче угаан-кут чок кире халдып келген өске кижиниң аъды ай чырыында, бир-ле тоолчургу амытан ышкаш, олче улуг хоюг карактары-биле угаанныы кончуг көрүп алган турган. Ооң анаа эвес чүзүнү болгаш муңгак көрүжү хамны доктаадыпкан, мурнунда аът — хам аът болган. «Бистиң черивисте улуг хам келгени ол чоор бе? Чүгле ызыгуур салгаан хам мындыг ховар аътты мунар болгай, — деп Кайгал-хам дүүреп боданган. — Улуг өөрүшкү оштап бе азы багай чүвеге таваржырының демдээ кылдыр кудай боларны бисче чоруткан бе? Алас! Алас!»

2.

Чилчии үстүр четкен медерел чок кижик хамның чадырынга оңгарлып келген. Ында хамның дузалакчызы дулгуяк херээжен кижик аштанып, паштанып турган. Удатпаанда ол танывазы эр кижиден эгенип, думчуунуң кыры хензиг дер дамдыларлыг апарган, ыяды-ыяды улуг-ла кара эр кижини, чаш уруг дег, тавактан чемгерип

эгелээн. Эшгэнчи бодунуң карактарын эр кижиниң, эзир караа дег, соок болгаш чидиг көрүжүндөн дестирип турган. Бир чаагын доора кежиг чоруй барган шагдагы сорбу эр кижиниң шырайын каржы-дошкун кылдыр көргүзүп турган. Каш хонганда, сулараан кижиг арай деп-ле туруп кылаштап турар апаргаш, бир дугаарында бодунуң аъдын сураан. Кыдыындан оларны бүдүү хайгаарап турган херээжен сактырга-ла, эр кижиниң чоонаада хөлүгүр соок арны чымчап, көрүжү чылып келген ышкаш болган.

Чайның ортан үези дүшкөн. Аалдар көктүг-шыктыг черде чайлаглап турган. Магалыг-ла чай. Ооң мурнундагы чылдарга деңнээрге, берге эрткен кыш дугайында сактыышкын безин балалган. Хөй эвес санныг болгаш найыралдыг, кожа-хелбээ көжүп, малын малдап турар чоннуң шагдагы дайзыннары оларны түр када утгупкан ышкаш болган. Дүнелерде аныяктар могаг-шылаг чок аъттарын чавыдактапкаш, ойтулааштаан. Оларның өде-чара кожаңнары ында-мында чиртилээн болгаш, аалдың улузун-даа, ыттарын-даа амыратпайн турган. Өглерде ойтулааштаар дээн ажы-төлүн хораан ада-иелер биле уругларының аразында маргылдаалар бо-ла кыптып үнүп турган. А аныяк өг-бүлелер дун төлдерин удудуп, бот-боттарынче эргелел-биле көрүп, эрткен чылын ойтулааш үезинде чаңгыс аътка ушкажып алгаш, шаап турганын сагынганнар.

Өске кижиг база-ла ол амыдыралдың төнчү чок аялгазы долган дааш-шимээнни чайның хензигийне кыска дүнелеринде карактарын шийип алган дыңнап чыткан. Ол бүгү аялгалардан сагыш сеткил чайгаар-ла утгундурган аас-кежиктиң кавайынга ону чайгай хона берген ышкаш кыннып келген. Эрткен үениң көжегези ооң мурнунга хөлбеңейнип, кижиг сагыжы четпес талыгырдан хүннүң херелдериниң чырыындан олче тода көзүлбес холдарын сунуп алган эргим омур-хевирниң көстур-көзүлбес чурумалындан ол сырбаш кыннып чалданы берген. Медерелинге аарышкылыг кылдыр бир-ле кыстың ынак ады кыңгырт кылдыр дыңналган. Чыткан кижиг олуруп алган. Чок, ол ону катап сактыр хөңнү чок. Каш-даа удаа дайзының, каргыштыг чыдазы мурнап, ооң камгалал чок хээрек мага-бодунче хандыр кадалып, аарышкыны изиг хан-биле катай бодунуң бизинге ораап турган. Езулуг аарышкы деп чүве ол — чыда сээң мага-бодуну өттүр шанчып турда. Ындыг аарышкыны ол кончуг эки билер. Ону диштерин ызыртыныпкаш, шыдажып эртип болур, чүгле эргим кыстың адын эдилээн аарышкы, кажан-даа намдавас сагыш-сеткилдиң сорбуланмас балыы. Эр кижиг бодунуң угаан-медерелиниң дүн ышкаш дүмбей тамызынга аарышкызын чеже-даа чажырып шыгжаарга, өскелерниң

ынакшыла долган диңмиттиг ырыларындан доң чештине берип, эрткен үеже ону эгидип, сактыышкыннар-биле бектепкен.

3.

Хам хая көрүнген. Өске кижичовууртаан ышкаш болган. Чүгле деңниң чалбыгы ону сыбырлар дээн дүмбей караңгы-биле дидим демисежиң, хензиг ынай апарган сири-кавы чадыр иштин чырыдарын кызыдып турган. Кайгал-хам дыңнаалап олуруп-олуруп, катап одагже көрүндүр олуруп алган. Артында ширтек кырында кижиден ооң ооргазын соолаңнадыр бир-ле билдинмес агымнар кээп турарын ола ыг чок билип орган. Хенертен ооң мээзинге оттуг дээрбек дескине берген ышкаш кыннып кээрге, ол карактарын шийипкен.

— Бергедеп тур сен бе? — деп, хам хая көрүнмейн айтырган. Даңзадан үнген көксүмээр чуга ыш дүндүккө чедип чадап чыткаш-ла, агаарга эстип турган. Харыгы чок-даа бол, хам дүш чок уламчылаан:

— Сени сүнезиниң каггаш чоруткан-дыр. Чүрээң иштинде хып чоруур оттуң чалынынга сээң бүгү-ле эки бодалдарың, күзелдериң хуюкталдыр өрттенип чоруур-дур. Сен дег ховар маадыр канчап херээжен кижичо угаан-кудун ышкыныштар боор чүвөл, билбейн тур мен. Хуваанак сени анаа эвес кижичо-дир деп айытты. Ындыг-даа бол, бодуңнуң үеңни мурнай төрүттүнген-дир сен. Кым сен? Аг-шеринден аскан дайынчы бе? Хам аыт сени ээзинип турарын бодаарга, караң көрнүр мээң эжим болгу дег сен. Ындыг-даа бол, ону черле сенден көрбейн тур мен. Сени долгандыр — куруг тывызык.

Даңказын ызырып алган хам, элээн болганда, ооргазынга соолаңнадыр дээп турган агымнар соксай бергенин билип каан. Танывазы кижиниң үнүн ыңча үениң дургузунда кады чурттап орган хам бир дугаар дыңнаан:

— Мээң чонум бо мөңгө ховунуң шыдалдыг чоннарының бирээзи. Төрээн чуртувус дээш өлүмнүг согугну дайзынга чедирип, чүс-чүс чыдар дургузунда аштырар деп чүвөл билбейн, чоргаар амыдырап келген бис. Көк баштыг мерген угаанныгларывыстың сестери биске дүрүм болуп, баштап турар хаанывыс угаан-сарыылдыг болгаш, эвилелдежиң алган эш-өөрүвүс өске чоннарның дөмөк, дуказын көрүп, боттарывыс, үези кээрге, өрөвисти чандыраарын утпайн чурттап келдивис. Мен чонумнуң багай эвес оолдарының санынга кирип, коргуш билбес маадыр деп санадып, ат-алдарның чоргааралын, хүндүткелдиң өөрүшкүзүн көрүп келдим. Ындыг-даа бол, бир-ле

каргыштыг хүн холумдан буян кежиктиң-савазын оскунуп, бузуп алгаш, ол-ла хевээр төрөөн чуртумдан ырап, чонумдан хоорлуп, олардан хая көрнү бердим.

Оран-делегейге каңмыыл ышкаш чаңгыс черге үр доктаавайн чоруп чорааш, бир-ле катап шыргай тайганың дап-дал ортузунда хам кадайның куурарып калган чандаш чадырынга чортуп келдим. Ооң ээзи чааскаан, чүгле ишти тынныг чыдыр. Чаяачының сөөлгү шагында аңаа эш болуп, тыныжы үстүп, сүнезини чүзүн-баазын куш болуп, октаргайга эсти бергиге чедир, чанынга тургаш, сөөлгү чагыы езугаар сериге орнукушудуп кааш, ооң кыскал безиниң кулунчаан эдертип алгаш, чорупкан мен. Хой чылдар дургузунда чаңгыс өңнүүм болган малды бо төнчү чок үргүлчүлөп келген чорумал амыдыралым үезинде карактап өстүрүп келдим. Хам эне бурганнай бээриниң мурнунда чымчадыр эттеп каан алгы хап иштинде бир-ле эдилелди бергеш, «Кажан шагда орууңга таваржып кээр солагай кастыында кызыл меңниг кижиге бериптер сен» деп чагаан чүве.

Хамның холу, боду билбейн турда-ла, кастыында чартык ай хевирлиг кылдыр чаяаттыңан меңин суйбай каапкан.

— Оон бээр дыка үр чер-делегейни дескинип чоруп келдим. Кулунчак-даа улуг аът болган, а мен ол-ла хевээр чааскаанзыралды чаңгыс эжим кылгаш, мегечи сарыг-шокар өртемчейниң ишти-даштын аңдара-дүңдере тудуп көрүп чор мен. Амыдыралымның оруунга чаңгыс катап аас-кежик меңээ хүлүмзүрүп келген, ыңдыг-даа бол, ол, чайгы дээрге чаңныктың чырыш дээни дег, ыглаксанчыг кыска болган. Каяа-даа чорааш, хам энениң сөөлгү чагыын күүседир дээш, кызыл меңниг кижини дилеп чораан мен.

Эр кижиниң сөөлгү сөстери-биле чадыр иштин ыржым хааннай берген. Чүгле үн чок кээргенчиг дең шургуп кирип орар дүмбей-биле демиселин уламчылавышаан. Хам соой берген даңазын уттуп алган орган. Эрткен үе ону хөй-хөй чылдар соңнай бир-ле чайгы аяс хүнче кыйгыра берген.

4.

— Оглум, Кайгал — деп, авазы, ооң-биле дүүн чаа-ла чарылган дег, аяс тода көстүп чугаалаан. — Сээң сарыг аастыг куш оглу уязындан делегейге үжүп үнери дег үең келген, назы-харың чедишкен-дир сен. Мен сеңээ бодумнуң бүгү-ле билиглеримни дамчыдып бердим. Дээр хамы өгбевис сээң аваң чанынга турар ужурлуг үең төнүп,

бо оранга бодуңнуң кокпаң изээр хүнүң келген деп айтып тур. Чаңгыс черге ийи хамнар туруп хоржок — дээш, белен-селен оглун эргелетпес, шириин көрүштүг Хам-Уруг олче чажыртынган кударал-биле көрүп, чассыда аарак чаагын сүйбап каан. — Бис ам бо оранга ужурашпас-тыр бис, оглум. Ынчанмыже мурнуңга бергелер туруп кээрге, улуг одуң ужудуп алгаш, дүңгүрүңнү дүңгүрлөп, аваңны кый дээр сен. Мен дириг чорумда, чүден-даа сезинме. Мээң дүңгүрүм бистиң аравыста үениң, тайга-таңдының, кургаг ховуларның, дажыг хемнерниң кызыгаарын өттүр сээң кыйгыңга харыылап, дузазын кадар. Бис ам бо оранга ужурашпас бис. Ындыг-даа бол, дүүн карачал кижиниң багай өөнге чырып турар карактарлыг оол уруг төрүттүнген. Хөй чылдар эрткенде, ол сеңээ мээң сөөлгү байырымны чедирип, белээмни дамчыдар, манаар сен, оглум.

Орайтай бергенде, чаңгыс-даа сылдызы чок дүндүгүр кара-көк дээрниң адаанга улуг одагны ужудупкан. Айттыг тергелерде удаан чаштар иелеринден так куспактанчып алган, сырбаңайнып улаарап чытканнар. Аныяк авалар оларның баштарын чыттап, эң-не бүзүрелдиг болгаш камгалаалдыг чер болган хөрөктеринге чыпшыр тудуп орган. Эр улус улуг оттуң кыдыын дургаар олуруп алган, иштинде чаңгыс-даа кижичок тайга-таңдының чүрээнде херээжен хамның чадырынга согур душ бооп азып чедип келгенинге өөрүп, ордан дуза дилеп, чалбарып органнар. Кайгалдың авазының холунга дүңгүр, дириг чүве ышкаш, шимчеш дээн. Та чеже катап оол ооң хуулгаазын аялгазын дыңнап, кыйгызын билип, орбаның төлгезин номчуваан дээр. Дүңгүрнүң баштайгы согулгарындан хенертен олурган улустуң баштарының кыры-биле, бир бодаарга, салгын-даа ышкаш, бир бодаарга, медээжок улуг куш-даа ужуп эрткен ышкаш, билдинмес күштүг шимчээшкин болган соонда, дүңгүр өске оранның ээлери-биле бодунуң чажыт чугаазын эгелей берген. Ооң үнү ышкаш бирде дыңзып, бирде оожумнап, чамдыкта коргунчуг кылдыр өзүп, улгадып, караң көрнүр ховар чаяанныгга хөйүнү чугаалап берип турган. Орбаның самы дүргедээн тудум, херээжен кижиниң ыяңгылыг үнү дүңгүрнүң даажынга каттыжып, бодунуң бир-ле ханы кударалының төөгүзүн «аргый» берген:

Ховуй-ховуй ховуганым, оой-оой,
Өлүрлерге өлчейлиим,
Халыырларга хагбалыым, оой-оой.
Куъру-чамга хувулулар, оой-оой,
Моомараан үнүжогу, оой-оой,

Боскун кезер ханы чогуум, оой-оой.
Барган черге тывылбазым, оой-оой,
Баскан изи көзүлбезим, оой-оой,
Ховуй-ховуй ховуганым, оой-оой.
Аргар баштыг аьарга чоннуң,
Айбызынга келдим ийин, оой-оой.

Орбаның кадыг-кадыг согулгарын чымчадып, херээжен хамның үнү, арыг мөңгүн коңгулууржугаш дег, кыңгырткайнып, хоюган ховаганны хойгузувутпас дээн чүве дег, хоюг дыңналып чоруй, удатпаанда дыңзып, чооннап, кылаң дамырактың кем чок шулураажын хенертен эриин эрттир мөөреп, дывылаан үер даажы хөме ап келген. Хам-Уруг үнүнүң байгы-ла күжү-биле чер-дээрниң ээлеринче улуг кыйгызын салып турган:

Азаларым, четкерлерим!
Арай-ла бээр, шала-ла бээр,
Аыштан-чемден чип-ле алгаш,
Аалыңарже чаныштыңар.
Аза-ла оран аргый каккаш,
Аалымдыва чанып келир,
Алганыптар хам-на болган
Аксым кежи — хуум-дур ийин!
Аяңгатылар бажын хамнаан
Сыккыы хам даай ирем!
Арай-ла бээр чоокшула!
Эвээлим бер, черээлим бер!
Даай ирем хайыракан!
Муңгужактың бажын
Долгандыр хамнаан!
Чыланнигны өрү хамнаан!
Дөңгүлчүктү куду хамнаан!

Ол сестерни дыңнааш, одагны долгандыр олурган улус чайгаар-ла бот-боттарынче чыыра олуруп, хамның караанче көөрүнден коргуп, ордан шала дескелеп, кижги бүрүзү бодунуң бир-ле изиг күзели-биле Курбустуларга чалбарып олурган.

Чүгле оларның эң улуу болур, бажының дүгүнде чаа-ла хыраа дүжүпкен эр кижги албатызының бүтүдезиниң авыралы дээш тейлеп, чоокта чаа-ла күчүлүг чоргаар улуг чондан артып калган төрөөн чуртун каггаш, ойлап-дезер ужурга таварышкан кээргенчиг улустары дээш сагыжы ыглап, ыстап орган. Ооң, Көгел-ноянның, эктинге улугларның-

даа, чалыыларның-даа, чаштарның-даа дугайында сагыш салыр, карактаар аар чүэк немешкен. Оларның сыр соондан дайзын азыг, диштерин шаарартыр ырланып алган ызырты сүрүп, куйгазын соок тыныжы-биле хаарып чоруп орган. Ооң эмге-тикчок чонундан арткан чүгле ишти тынныг хөй эвес кижичи кадагааты чуртунуң девискээринде караа чаштыг, чүрээнде аарышкыны хойлап алган дезип чоруп орарлары ол. Оруунга дайзын таварышса, сүртенчиг тулчуушкундан арткан санныг шериг ажы-төлүн куспактаан иелерни, ойлап-дескен тайбың иштиң кижилерин камгалап шыдавазы билдингир. Чаштар хамаан чок, улуг кырганнар безин корткан, сүртээн. Оларның артында — дайзынның ханныг аспааның адаанда барган айыраң чараш төрээн чуртунуң өртең хоютку орну, а мурнунда-кижиниң медерели угаап четпес, суглуг караа өттүр көрүп болбас чүден артык коргунчуг билдинместиң шырыңма туманы. Хөй эвес кижилерниң өттүр көзүлбес тамы ышкаш караңгыда оваарымчалыг базып чоруп орар идегелдиң чиңге кокпазы бурун шагның ырларында артып калган өгбелерниң эвилелдежил чорааны бай-шыдалдыг өңнүктери боор төрөл аймактарының чуртунче изеттиниң шөйүлген. Төөгүнүң чүс-чүс чылдары оларның аразынга оран-делегейниң таңдыларын тургузуп, чүгүрүк аъттарның айлык черде безин төндүр шаап четпес делгемнерин шөйүпкен. Ийи чоннарның аразы чөгенчиг кылдыр шагда-ла ыраан бол, аралажып турган үелери артында бол, айыыл диргелип кээрге, ине бажында идегелдиң кылаш дээни безин улустуң чүрээн чылдып, ынаңдырып чораан. Чүү-ле болур ирги? Ыры-шоорда кирген магалыг оран оларны канчаар хүлээп алыр ирги? Бо оруктуң төнчүзүндө оларны чүү манап турарыл? Кым-даа бодунуң ишти хөңнүн өрүмнээн дүвүрелин ыттавайн турган. Ындыг-даа бол, узун орукка шаг-шинек үстүрге, идегелдиң оду имистелип өжер деп баарга, эртенниң-не оттуп келген кижичи бүрүзү бир дугаарында чууза тергелерниң ушчок мурнунда аъттарлыг дайынчыларын баштап чоруур чонунга ада болган ноянының аар чүкктен күшпүе берген ооргазынче көөрге, ооң шириин-даа бол, бичии-даа дүвүрээзинниң, коргуушкуннуң сомазы чок шырай чайгаар-ла оожургадып, дүвүрелди чавырылдырыптар турган.

Хам-Уруг хондур хамнап келген. Чер-дээрниң ээлери ооң өске делегейниң амылыг бойдузу-биле дылдажыр чаяалгазынга чагыртып, кыйгынга харыылап турган. Хам кичээнгейлиг дыңнап, дүңгүрнүң херип каан чуга алгызынга орбазы-биле бир-ле самны самнап, бажын ол-бо талаже тыртытты каап, бирде шала хүлүмзүрүп каап, бирде

чиңгежек кирбиктерин дүйүп каап турган. Оглу авазының арнындан карак салбайн көрүп турган. Ооң дүңгүрүнүң аялгазы кулактарында сиңип калган-даа бол, авазының эргим омур-хевири ол бир дугаар дег катап-катап көрүп турган. Кайгал бичиизинден тура авазының кыйгызынга кээп турар даглар-хемнерниң ээлерин танып билир апарган. Оларның дылын оолчук тургаш-ла, дыңнап өөренип алган. Бөгүн Кайгалдың чүрээ авазын кажан-даа көрбөс дээн бодалдан саргып турган. Чаңгыс-даа хүн чарлып чорбаан иешкилерниң бот-боттарындан адырлыр, чарлыр хүнү келгени ол.

Даартагы хүнден эгелээш, ол каптагайга бодунуң кокпазын изеп, салым-чолдуң чуруттунган оруу-биле базыптар. Дүүн чаа-ла Кайгал танывас турган кижилери-биле сөөлгү дайнам далганны, чаңгыс пак шайны үлежип, төрелдежип, оларның камгалакчы чаяанныг хамы болур. Хамның чаңгыс оглу авазы-биле сөөлгү кежээзин кажан-даа утпас кылдыр сактып алган. Иезиниң мөңгүн билзектер-биле каастаттынган салаалары төлүн эргеледип-даа билир, дүңгүрүнүң хуулгаазын күжүн бодунуң тура-соруунга чагыртып-даа шыдаар. Сөөлүндө он-он чылдар эрткенде, Кайгал-хам авазын сактып кээри билек, сагыжынга Хам-Уругнуң оран-таңды ээлеринден човулаңныг чоннуң артынчызы-биле салым-чолун холбап турар чаңгыс төлүнгө кежик дилеп турганы ол-ла олчаан чуруттунуп келир турган. Иезинден салгап алган чаяаны ооң амыдыралынга улуг дузалыг болган, ындыг-даа бол, чаңгыс эвес удаа берге үелерде аныяк хам авазынче кыйгы салырга, уйгу-дүштүң элдептиг оранын дамчыштыр ыракта авазы аңаа арга-сүмезин кадар турган. Бөгүн Кайгал-хам кижиниң назынының ортаа үезин ажып чыдар болгаш, ынчангы Хам-Уругдан ушчок улуг. Кажан шагда иезиниң чугаалаан сөстери сагышка кирип, ооң сөөлгү шактарының дугайында медээни бо танывазы чиктиг кижиден дыңнаары аңаа элдептиг болган. Делегейде согур душ бооп чүү-даа болбайн турар. Ийет, ол бөгүн авазының чагыын күүседип, хүлээдип берген чонунга авыраддыг болганының дугайында чугаалап болур турган ийик. Төнчү чок болгаш айыыдыг орукту ооң сүзүүнүң ачызында олар торулбайн эрткен. Бурун шагда өгбелерниң эдержип чораанын утпаан төрөл аймак чон боттарының өг-бүлезинче түрегделге бүргеткеннерни чылыг-чымчак хүлээп алган. Ол үеден бээр хам чоннуң чоргааралы болгаш арын-нүүрү болган буянныг ижин уламчылап чоруур.

— Ынчаарга сен дээрге, ием-биле кезээ шагда ужурашпас дээш чарлып турган үемде, багай өгге төрүттүнгөн оол ышкажың чүл? Сээң меңээ чедип келириңни ол кезээ меңээ оштаан чүве.

— Назылаан улуг хам угбай бо орандан чиик сеткилдиг аъттанган. Ооң сүнезини чүзүн-баазын тоолчургу куш болуп хуулуп алгаш. дээрже ужа берген. Ол силерге мону дамчыдарын дилээн турган — дээш, өске кижичуга алгыдан даараан халты хамче сунган. Салаалары ооң иштинде төгерик демирни суйбай кааптарга, Кайгал-хамның карактары шимдине берген. Чырыш дээн сактыышкында авазы адыжында дээрниң көрүнчүү күзүңгүнү тудуп алган, ону кичээнгейлиг көргөн турары чуруттунуп келген. Чаш тургаш, ол аңаа дыка дээксеп, ойнаксаар турган. Авазы ону кажан-даа чөпшээревес болгаш, оол чүгле ырактан күзүңгүнүң кылагар чайынналып турар арнындан үнгөн чырыкты магадаар турган.

Ол кезээден эгелээш, адын кымга-даа адап бербээн өске кижичоорту сегип эгелээн. Аңаа сонуургал оожургай берген-даа бол, ооң онзагай адын чарашсынар улус эвээжевейн турган. Аът-хөл сонуургавастарның безин кичээнгейин чайгаар хаара тудуптар ховар адыгуузун мал улустуң магадаар сеткилин оттуруптар турган. А ооң шоолуг-ла чүве ыыттавас ээзин хамның ачызында ол черниң чону чоорту бодунуң кижизи кылдыр хүлээп алган. Ындыг-даа бол Өске (ону, кымга-даа адын адап бербес боорга, ынчаар адап алган) кымбиле-даа чоокшулашпаан. Чүгле чаңгыс хамга ооң хамаарылгазы чылыг турган. Аалдың аныяк кыстары Өскениң дугайында онза сонуургап, өскелерге дөмейлешпес аажы-чаңын-даа, омур-хевирин-даа аразында чугаалажыр турган. Чаңгыс эвес узун чаштыг кыстарның чүрээн ооң чырык карактары шонупкан. Аныяк оолдар ону көргөш, таныштары кыстарны хей черге хүннеп, бир-ле таарымчалыг үе таваржып келзе, «ол тоянчыга ужурашкаш, чудурук-биле чугаалашса» деп күзеп турганнар. Үр болбаанда, оларга ындыг эптиг байдал тургустунуп келген. Өске кезээлерде ховунуң ховузунда, дээрже соғаннаткан эргек дег, ходугур чаңгыс хаяга кээр чаңныг турган. Ону билип алган кезек оолдар боттарының чолдак дүктүгүр даваннарлыг аъттарынга олурупкаш, соондан ыдыпканнар.

— Чок болза соксап каар бис бе? Ол бистиң уругларывысты хунавайн турар, олар боттары ону сонуургап турарлар шежик — деп, Маадыр эштерин доктаадырын оралдашкан. Ынчалза-даа оолдарның эң ызыры Байыр кара шору болган:

— Чо-о-ок, сен ону ындыг амыр деп бодава. Ону кижиге көөрге, белен-селен чүве тоовас дег, а херек кырында сээң душтууң Долбанны көрүп каанда, бөрүнүү дег көк карактарының оду безин кыва бээр чорду. А сен чүге хамыктың кудуруунда чыдып каап, арай деп чортуп чор сен? — деп, ол Соянны чемелээн. — Сээң Агармааң томаанныг кыс деп хей бодап чоруур сен. Дүүн кежээ сен үндүрериңге, чүге үнмейн барган деп? Кым-биле соруддаалажып турган деп? Чугаалай бээр болзумза, бодуң-на човай бээр сен.

Ындыг хевирлиг меге-шыны билдинмес чугаазы-биле Байыр бодунуң шала кортуксумаар, кандыг-чүү-даа бол, дайынчы хылыштың ээзи кижиге-биле үскүлежир хөөн чок эштерин күткүп, ооң адааргалын шагда-ла хайыңдырган кончуг айттың өртеп каан черинче далажып чоруп орган. «Эх, мындыг чараш шевер малды кандыг кижиге эдилээр салымныг боор чүвөл аан? Кайгалдапкаш баар дээрге, ындыг айтты кым-даа билер болгай, ынчангаш ол аян-тээлеп-даа мундунмас, эдилеттинмес-даа. Ээ-та...» Байырның сеткилинге хомудал төрүттүнүп, ада-иези чеже-даа балдырлыг бол, кыстар ооң хевир-дүрзүзүн чеже-даа көрүштүг деп санап, сонуургаар бол, бо өске черден тояап келген кижини дег, ховар аът аңаа черле турбас деп ол адааргал-биле бодап турган. Бо өске кижини кезедип, кажан-даа оларже орукту уттуптар кылдыр сывырыптар чүве-дир деп ол шиитпирлиг боданган. Кежээки хүн хаязының чырыынга хая кырында орган эр кижиниң мага-боду тода чуруттунуп келген. Ооң көрүжү барыын чүкте кызыл өңгө былгашкан хүннүң сөөлгү чырыынче угланган турган. Байыр ооң курунда астып алганы дайынчы хылыжыңдан оваарнып, олче хенертен халдаар бодап алганы бүтпейн барган. Бөлүк оолдарның бирээзиниң идииниң адаандан баткан дажының даажы тайбың орган Өскени өрү октапкан дег болган. Карак чивеш аразында Өске чүү болганын билип четтикпейн тургаш-ла, ооң кезээде серемчиледиг болурунга өөрөнгөн мага-боду чыырлып, ооргазын камгалаары-биле хаяга үзүп алган, холунда хылыштың бизин соолаңнадыр сегирип алган, бо удурланыкчызының уунче көрнүп алган белен турган. Чаңгыс көрүштөн ол бодунуң «дайзынын» холунга кымчыдан өске, чепсек тудуп көрбээн деп билип каан. Ооң мурнунда хойлар дег бөлдүнчү берген турган аал оолдарын көрүп кааш, каң дег кадып келген мага-боду сулараш кыннып, так адыштапкан хылыжы салдынып, хынынче катап чыла берген. Эштери чүве-даа этпес, турза-ла турар боорга, Байыр өнөмчип, хөрээн чайып чугааланып үнгөн:

— Бис сени бистиң черивистен ырап чор деп чугаалаар дээш келдивис. Сен бистиң хаанывысты кажар арга-биле аайыңга кирип ап, улуг хамны чажыт арга-биле элзедип алган сен. Ындыг-даа бол, бис сээң езулуг арныңны көрүп, сагыжыңның хөө дег каразын билир бис. Чок болза сен чоруй баар сен, а эки тураң-биле чорбас болзуңза, бистер-биле чугаалажыр апаар сен.

— Канчаар чугаалажыр деп че? — Өске дүште чок, харын-даа удур Байырны кыжыраан шинчилиг айтырган.

— Бир эвес сен моон чорбас болзуңза, бис... бис сени... ол-ла чериңге өлүр шааптар бис — деп сөстөрни эдипкеш, Байыр арны хуула берген. Дадайым ай! Шынап-ла ындыг чүве чугаалапкан кижини ону күүседир апаар, оон башка ол эр адын оскунганы ол.

— Байыр, канчап бардың, улуг улус ындыг чүве-даа чугаалавады чоп — деп, кортканы иддең мөңзүгүр оол үнү сириңейнип чугаалаан. — Бис ону бистиң кыстарның бажын төөредип турбас кылдыр чугаалаар диштивис чоп.

— Ыытгава, мелегей — деп, арны өрттени бер чазып турган баштыңчызы хөрөктенген.

Өске оларче, бир-ле солун чүве көрүп каан дег, кайгап алган, чүү-ле болур ирги дээн шырайлыг ыыт чок турган. Карактарының уштарынга арай деп туттунуп турган каткызының херелдер дег сыгыглары көстүп келген. «Ам бичии мынчап турар болзувусса, адывыстың өлгени ол» дээн бодалдан Байыр шуудунче кирип, аар кымчызын чайбышаан, мурнунда кижиге кыпсынчыг кышкылыг шурай-ла берген. Чаңгыс-ла карбаш дээн шимчээшкинден ол дедир эштериниң кырынче чаштай берген. Канчап Байыр удурланыкчызынга бичии-даа хол дээп чадап чыткаш, шоодай дег черже аар кээп ушканын эштери билип четтикпейн барган-даа бол, баштыңчызынга болчуп, алгы-кышкылыг Өскениң кырында-ла барганнар. Улуг-ла эр кижини мелегей оолдарны демир-дес-биле балыглаар эвес дээш, Өске хылыжының узун хынын чайып, чанынче кымны-даа чоокшулаштырбайн турган. Артындан халып келбези-биле ол хаяга ооргазын үстүрүп алгаш, кезек када изиг-изиг турушкан-даа. Оолдар чудуруктары-биле-даа, кымчы-биле-даа аңаа улуг хора чедирип чадаан. Хөй болгаш, олар колдуунда бот-боттарынга шаптыктажып турганнар. Чаңгыс кижиге күш четпейн барган оолдар балыглаткан баштыңчызын сөөртүп алгаш, дедирленир ужурга таварышкан. Ындыг-даа бол, чүден ыянчыг болган чүүл — аалдың улуг улузунуң кайы чапта хаяже халдып кээп, оларны, ыянчыг байдалга турда, тудуп алганында. Хамыкты хайындырган кижини

ырбакчы Маадыр болган. «Тулчуушкуннуң» эгезинде-ле дезипкен мөңзүгүр оол аалга четкеш, улуска дыңнадыптарга, улуг дүвүрээзин үнгөн. Чогушту соксадыры-биле халдып чоруткан улустуң соондан кезек кыстар аъттарынга халдып кээп, оолдарның эпчок байдалынын, херечилери болуп, аксын дуглап турза-даа, каттырган каткызы аштырган оолдарның кулактарынга чайтыладыр чаңгыланып турган. Ол Өскеге хамаарышкан бир дугаар болгаш сөөлгү ындыг чөңгээлиг хөделиишкин болган. Бо таварылга соонда оолдарның иелери аңаа чаш угаанныг мугулай ажы-төлүн өршээп каан дээш, бүдүү тейлеп, а адалары артык сөс чокка ооң езулуг кижизиг болганын хүлээп, хүндүткелдиг мөгейген. А хамык чүвениң өөскүдүкчүлери кыстар Өскени биеэгизинден артык сонуургап, ооң адын аксындан черле дүжүрбестей берген. Ара-албаты чон ону бодунуң база бир дең эргелиг кижизи кылдыр хүлээп алган-даа бол, өске ол улуска ижигип, оларның база бирээзи болу бербээн. Ол, бодунуң кымга-даа дөмейлешпес бөрүзүт чаңы хевээр-даа бол, кайнаар эшкедеп углап бар чораанын уткан дег, тайбың амыдыралдыг чоннуң аразынга чурттап артып калган. Улус аңаа өөрени берип, ооң кайыын келгенин-даа, кай бар чытканын-даа суравастай берген. А ону хөй үе дургузунда сүрүп, каяа-даа дыш бербейн ойладып келген сеткил аарышкызы намдап, ол боду кайнаар-даа дезер бол, кижги бодундан кажан-даа десе бербезин билип, бо черге турумчуп, херээжен кижиниң чараш адын шыгжаан аарышкыга чүрээн чаңчыктырып, ону хүлээп ап, кады чурттап өөренирин бодай берген.

6.

Чула-хаан бодунуң каас өргээзинде чааскаан сүттүг шайын аартап орган. Шагда ол өргээни магадаан ногаан карактыг, ак кештиг кадагааты аян-чорукчуну сактып орган. Ынчан ол хелемечини дамчыштыр орун баштарын каастаан алдындан кылган Хаан-Херети ийи куштарны суйбап, делегейде бурун шагдан тура туруп келген цивилизацияларның төөгүде артып калган херечилериниң аразынга бо көшкүн чоннуң ус-шеверлериниң кылыглары төлептиг черни ээлеп болурун кайгаанындан караа чырый берген хөөрөп турган. Хаан ынчан өске чоннуң төлүн кээргепп, аъш-чем хүнезинни, аът-хөлдү берип, узак Алдын дагларче аъткарганын сактып орган. А Хаан-Херетилер ол-ла хевээр орунну кааставышаан арткан.

Чула-хаан шагда бодунуң чаа-дайынга таварышкаш, тын менди унген, түрээн, өскүссүрээн чонун ыраккы төрөл аймактарга чедирген Көгөл-ноянның огу. Ынчан ол хып дээн чалыы үезинде турган, ынчангы кадыг-берге орукту эки сактыр. Чууза тергелерде ажы-төлүн олурткан, кырган-чөнүк ада-иезин чүктээн улус ай-айы-биле чоруп келген. Каш-ла камгалакчы дайынчылары бөлүктерге үстүп, оларның оруунуң ушчок мурнунга хайгыыл кылып, чамдыктары бичии када кум кыннып, өскелери чыдаларын, чаларын холдан дүжүрбейн, тайгаскыл, куруг ховуларга дыка үр чоруп келген. Туманнар болгаш чаьстар оранынга эртенниң-не олар оттуп келгеш, кезээде орукту баштап чоруур хайыраатызының ооргазынче холдарын тейлей тудуп, сеткили бичии оожургаш кыннып чораан. Чырык делгем хову черниң төлдери муңгаш, эрттинмес сырый эзимнерге хөрек-чүрээ дакпыжап, хилинчек-човулаңның оруу кажан-даа төнмес ышкаш сагындырып кээрге, бүдүү ыглажып-даа чораан. Козур-бүзүр чалымнар оларның баштарының кырында дээвиирлени берген, хүн безин бичии када көстүп келгеш, караш кылдыр ажа бээр бо өске оранның түрөнчиин, айыылдыын, а мурнунда идегел бар бе, чок бе база билдинмес. Алаан-чиилээн чаш ажы-төлүн эдерткен, кырганнарын сөөрткен, каш санныг дайынчыларын баштаан, төрээн черин оскунган ноянче кым бөгүн ээ көрнүп, ооң чонун бодунуң хүрээлеинче хүлээп алырыл? Берге орукка чаштар шыдашпайн аарып, хаяларга чаңгыланган ыы-сыызы-биле аваларын коргударга, аныяк хам Кайгал билир оьттарын чыып, боошкунда адыг дыргаа-биле чаштарны домнап тургаш, экиртип турган. Сөөлгү тулчуушкунга аар-берге балыглаткан, узун орукту шыдашпаан дайынчыларны ол езу-чурум езугаар сөөлгү оруунче үдеп турган. Ындыг-даа бол, чамдыктарын ол өлүмнүң аспаандан адырып шыдаан. Дүнелерде олар ыыт чок одаг долгандыр олуруп алган, кижги бүрүзү белең эвес бодалдарга алзыпкан олулар. Херээжен улус оожум ыглажып, дайындан эеп келбес уругларының адаларының дугайында сактыр, кырганнар кажан-даа хөрээнге чыпшыр тудуп, бажын чыттакас оолдарын сактыр, эр улус аштырганның аарышкызын катап сактып, кажан-даа эеп келбес эштериниң чырык арыннарын сактыр. Бир-ле кижги дүвү-далаш аьттанып дезип чоруп турар үеде, чыдып каан кырган ада-иези дээш ыглап, өскелери дайзынның холунда арткан чараш кадайлары биле чассыг уруглары чалчалар болуп, аар-берге амыдыралды көрүп, караа чаштыг адаларын кыйгырып, сактып турарын эндевейн, чудуруктаныпкаш човууртап хонар. Ам олар кажан-даа боттарының

чүдөн ынак төрөөн делгемнеринче ээп келбес, төрөөн хеминиң ак-көк агымындан амданныг сугну адыштарынга узуп ишпес. Эртеңги хүн хаязында оларның бөпүрүк өглериниң дүндүүндөн ак-көк ыштар мөңгө дээрже шөйүлбес болгаш чаа хайындырган шайның үстүн өглерниң херээжен ээлери оран-таңдызынче өргүвес. Ам артында арткан төрөөн черде кырганнырның маажым чугаазы-даа дыңналбас, өпояларның ызы-даа, чаштарның каткызы-даа дынналбас. Чүглө чүректің ханызында оларның эргим чурту этгинмес балыг бооп шыгжаттынып артар. Чүглө кускун өрттенген өглерниң орнунда олуруп алган эдип олар, чүглө тайбың үениң изин оттуң чалбыыжы төндүр чылгап каапкан, чүглө өскүс ананың авазын кыйгырган кыпсынчыг алгызы холдарын чада салыпкаш, мөңгө дээрже оду өшкөн карактарын углаан көжүй берген мөчүлөрни оттуруп шыдапас.

О, мөңгө дээрим, деңгерлерим! Чаяаттынганыңдан бээр чеже дайын-чааны, өлүм-чидимни көрбөөн сен! Чеже чоннар черниң арнындан ис чок чидип, төөгүтө бодунуң адын безин арттырбайн барган ийик! Чеже-чеже улуг-биче салым-чолдар чараш-даа, коргунчуг-даа, ат-алдарлыг-даа, кээргенчиг билдинмес-даа каржы үениң дээрбезинге далганналдыр дээрбедедтирбөөн ийик! Харыылап көр, мөңгө дээрим, чүү дээш биске ыңдыг ыглаксанчыг үүлө таварышканыл?

7.

Чула-хаан бодунуң муңгак бодалдарындан миннип келген. Сактырга-ла, оран кыдыынче ооң бодалдары хензиг үе кадында алгаш барган ышкаш болган. Ийет, бөгүн Өндүр улуг ховунуң аймактарының аразында тайбың амыдыралдың алдын хүннери хүннеп турар. Ындыг-даа бол, ол тайбың деп чүве, хээрек ховар чечек ышкаш, үрелиичели, сыйлыычалы аттыг болгаш, ону карак кызыл күш-биле хүннүң-даңның ажылы-биле өстүрүп, кадагалап ап болур сен. Бөгүн чүглө холу часпас адыгжыларның болгаш могаг-шылаг билбес дайынчыларның аг-шерииниң күжү-биле тайбыңны холга тудуп ап болур үе-дир. Чурттуң кызыгаарларын могаг-шылаг чокка хайгылдап, улуг шериг күжүн аңаа мөөңнеп тургаш, тайбың амыдыралды холга тудуп ап болур. Эрткен үе эрткен болгаш, аңаа дедир эглип келир арга чок, турбас-даа. Чула база катап оларны шагдагы өңнүктөри кайы хире эки уткуп алганын сактып орган. Чүс чыл бурунгаар оларның кырган адаларының аныяк турган

үзінде бот-боттарын деткижер, дузалажыр кылдыр аразында берген даңгырактар уттундурбаанын херечилеп, оларның амгы үениң салгалы Мөген-хаан сөске шынчызын бадыткап, хилинчектенип түрээн төрөл чонун сагыш човаашкын-биле хүлээп алган. А бодунуң эң эки хамаарылгазының демдээ кылдыр улуг уруу Тананы чуртун ышкынган тажы Чулага бичии-даа дадагалзавайн кадын кылдыр берген. Ынчангаш үндүр сывыртаттырганнар улчумал диленчилер кылдыр эвес, а дең эргелиг хүндүткелдиг төрелдер ышкаш, күштүг-күчүлүг Мөген-хаанның күрүнезинге каттышканнар. Ол дээш олар каяа-даа төлептиг чоруун көргүзүп, берге үеде холун сунган акы-дуңма апарган хары чонну төрөлзинип, боттарының улуг өгбези чораан Ирбис-хаанның адын сыкпайн турганнар.

Ындыг-даа бол, ыңдыг эки чаңнаашкын Мөген-хаанның чамдык ызыгууртан улузунга көңгүс таарышпайн турган. Ылаңгыя Шолук-бег, хаан-биле кудалажып алыр дээн чажыт күзели бүтпейн баар деп баарга, дывылап үнген. Төре херээ баштап чоруур Мөген-хаан алыс черле күрүне угаанныг, бурунгаар көрүштүг болгаш, бодунуң хеймер кызын бегниң огулга кадай кылдыр берип төрөлдежип алырга-даа, Шолуктуң сеткилинче дүкпүрүпкен дег, ону дорамчылап кылдыр хүлээп ап, өскээртен келген тоянчыларга удур угаан ышкындырар адааргал-биле көөр турган. Көөр хөөн чок сеткилдиң шуурганы ооң меделеринге хыыладыр хадып, чаңгыс-даа угаанныг бодалды арттырбайн, көгерип орар баштан дөгезин үндүр хадып каапкан. Бүгү назыда хаанның оң холу болуп, изиг тулчуушкуннарда ооң амы-тынын чаңгыс эвес удаа ап, боду-биле камгалап чораан чоок өңнүүн канчап черле мындыг бужар кылдыр чаңнаары ол? Бо улуг күрүнеде хаанның соонда Шолук-бег ийи дугаар черни эжелеп турар кижиге болгай, ооң ат-алдары-даа, бай-шыыраа-даа кижиге бүрүзүнүң магадалын болгаш адааргалын хайындырып чораан. Ам бөгүн ону улус көргөш, артынга шоодуп турар, ооң оруун кежир турган черлик чорумалдар чүдөн артык хүндүледип турар апарган-дыр, кончуун. Хомудал ооң чүрээн чылангылаштыр шап, баарын карартып келген. Шолук-бег Мөген-хаанның кулаанга чеже-даа өске черден келген улустуң дугайында эки эвес чүвелерни чугаалап турза-даа, ол чүгле кырган эжиниң эктин часкап кааш, «Серемчилелиң бо удаада сени арай мегелеп тур» деп баштакче шилчидип каар турган. Ынчап кээрге, ол чажыт арга-биле шериг баштыңнары дамчыштыр чаа келген дайынчыларга хөөн чок чорукту шериг иштинге өөскүдүп улуг ажылды чоруткан-даа, ооң түңнелдерин көрүп, сагыжы

ажып-даа турган. Ындыг-даа бол, баштайгы-ла кады киришкен тулчуушкуннардан кадагааты дайынчылар бодунуң авааңгырын, дайынга дадыкканын, могаг чогуң болгаш оларныыңга дөмейлешпес тулчуушкун аргаларын ажыглааны-биле чайгаар-ла хүндүткелди чедип апкан. Чуланың баштааны шериг кезек бодунуң ээлеп турар черин кончуг эки билир болгаш, чашпаа чоруктан арын-нүүрнү аңгылап турар чиңге кызыгаарны черле эрттир баспас турганнар. Шыңгы корум-чурумга өөрөнгөн болгаш, олар кажан-даа Мөген-хаанның улуг аг-шерииниң чаңгыс-даа дайынчызы-биле чаргы-чаалы кылып, месилдешпейн, кандыг-даа оларга удуур хөделиишкиннер турган бол, бодунуң улуг өгбезиниң төлөптиг салгалы болуп турган. Үе-шаг эрткенде, оларга хамаарышкан каразыышкынныг чаңнаашкын чоорту-ла чавырлып, удатпаанда аныяк оолдар ол черниң кыстары-биле өг-бүле тудуп, ийи чон кудалажып, төрөлдежи бергени чүдөн артык ийи аңгы чоннарның төлдерин чоокшулаштырган.

8.

Бир катап Шолук-бег бодунуң оглу Мергенни хөңнү чок Чула-биле «бажа» деп хөөрежиң турганын дыңнап кааш, чеде өкпези туруп келген.

— Оглум, сен ынча дивес ужурлуг сен — деп, ол бодунуң чоон үнү-биле диңмиреп үнген. — Сен бодап көрөм, бо тоянчылар бистиң салым-чолувустуң сөөлгү идегелин өжүрүп кааптылар. Олар дээш сен ам хаан дүжүлгезинге саадавас-тыр сен. Бис боттарывыстың ада-ызыгуурувус-биле хаанга чоок болгаш, ооң-биле төрөлдежир эргевиc бар.

— Ачай, бис хаан-биле кудалажып алганывысты уттуптуң бе, мен ооң күдээзи болгай мен — деп, Мерген оюн-баштак аайы-биле аказының ажынган-дарынганын часкарап бодаан.

— Сен аныяк болгаш, бурунгаар көрүп билбес-тир сен. Хаанывыс эр төл чок-ла болгай. Ынчангаш ооң кызыл-дустай бергениниң соонда эрге-чагырга улуг уруунга кээр. Бичиизинге эвес, билдиң бе? А херээжен кижиги төрө херээ баштап чораан бе? Ынчангаштын херек кырында хаанның улуг күдээзи бо улуг күрүнениң бүрүн эргелиг ээзи болур чүве-дир. Бир эвес хаанның улуг уруу Тана сээң кадайың турган болза, сен хаан болур турган-дыр сен, оглум. Мен дыка хөй чылдарда күзелимни сеткилимниң ханызыңга шыгжап алгаш, өпейлеп келген

мен. Ол боттаны бээр кылдыр дыка хөйнү шыдажып эртип, чүнү-даа кылган мен. Амыдыралымга ак биле караны көрүп чорумда, чүглө бо чайынналчак күзел баарымны чылдып чорду. Ооң боттанырынга чедир чаңгыс базым арткан турда кайыын-чүден келгени билдинмес чорумалдар оруумну доскаш, күзелимни хунаап алгаш бардылар. Чүү деп мындыг салымыл аан? Чалыгы үемден тура, мен, Мөген-хаан тажы турар үеде, аңаа бараан бооп келдим. Ол холунга орта чыда тудуп көрбээн хаан кижиниң эргелиг оглу турда, мен чаңгыс эвес дайын-чаага бодумну көргүзүпкен дайынчы турдум. Амыдыралдың аагын көргөн, чажымдан иемни чидирген, шириин болгаш изиг чаңныг адамның эргээ эвес бергээ өскөн оглу мен. Тажының чуртталгазында бир дугаар тулчуушкунунда хөй санныг дайынчылары ооң тынын камгалап чадап турда, мээң холум ооң алдын амы-тынын алды. Ол хүнден бээр бис кажан-даа чарылбаан бис. Мен ооң чүглө дайынчызы эвес, а өңнүү болдум. Ооң адазы хаан меңээ, бодунуң оглунга дег, торгу-маңнык хепти кедирип, чайырлап каан, кадагааты черден келген ховар чепсектерни белекке берип турду. Тажының өг-бүлөзи мээң өг-бүлөм апарган, а мен Мөген-биле алышкылар дег апарган бис. Дуңма көрбээн мен хөөкүй аңаа, бодумнуң чаптанчыг дуңмамга дег, ынак турдум. Ынчан меңээ чырык идегел төрүттүнүп, кажан шагда мен бо улуг кода-күрүнени база баштап шыдаар мен деп бодаар турган мен. Бир катап тажы дуңмам бодунуң ынакшылының чажыдын меңээ ажыдарга, чүрээм чарлы бер часкан. Ынча хөй чараш болгаш ызыгуурган уругларның аразындан ол кымны-даа шилип албайн, а көрүжүн ядыты, чединмес кадай кижиниң чаңгыс уруунче углаан болду. Ол өскелер дег каас-чараш, көрүштүг эвес турган. Ынчалза-даа хову черниң ындыг-ла өңгүр эвес чечээ хүннүң хүлүмзүрүүнче уткуй салбактарын суна бээрге, кайы хире чараш болгаш эргим апаар ийик. Мээң ынаам кыс, шак ол чечек ышкаш, бөдүүн болгаш, өскелерге баштайгы көрүштен билдиртпес онзагай турган. Бистиң чер-чуртувустуң кыстары, шынаада чүзүн-бүрүн чечектер дег, хөй турда, Мөген-тажы чүглө мээң эң-не чажыт болгаш чараш чечээмни шилип алган.

Шолук сактыышкыннарга алыскаш, харлыга берген. Ынча хөй чылдар эрткен-даа бол, бодунуң ынакшылын шагда тажыга чайлап бергени, ам-даа ооң көксү-хөрээнче өргөн-биле кадааны дег, аарышкылыг хевээр болган. Ындыг-даа бол, Шолук-бег ынакшылындан ойталаанының үнези келир үедеги амыдырал, эрге-чагырганы садып аар өртээнге өй болур дээрзинге чигзинмейн турган.

Мерген адазынче чиктигзинип кээргел-биле көрүп турган. Ол кажан-даа ооң доңгун шырайының ыңдында ыңдыг изиг ынакшылдың чажыды шыгжаттынып чоруурун безин бодавайн турган. Анаада хөй чугаага ынак эвес адазы бөгүн, хөй чылдарда чыгып келген хомудалы, бүтпейн барган күзелдериниң шапкыны чара теп үнүп келген дег, чугаазы үзүктелбейн турган. Бирде ооң үнү, булуттар артында диргелген диңмирээшкин дег, дагжап, бирде оожум болгаш сеткилдиң ырызы дег агып турганын оглу доңгайып алган дыңнап турган. Ол адазын ыңдыг турда, кажан-даа көрбээн. «Ам канчаар кижиге боор мен? — деп, Мерген боданган. — Чула мээң өңнүүм болгаш бажам. Бистиң кадайларыбыс чаңгыс ада-иениң чараш кыстары. Чула меңээ багай чүнү-даа кылбаан. Ыңдыг-даа бол, бо үнү сирилээн, хөрээ өгдөңнээн улгады берген кижиге мээң адамдыр. Ооң хомудаан сеткили өжээн негеп, килеңнеп турар-дыр. Ол кажан-даа мени чымчактап, чассыдып чорбаан. Ыңдыг-даа бол, ооң ачызында мен төлөптиг дайынчы бооп, езулуг эр кижиге болган мен. Ол меңээ бүгү сеткилинден ынак болгаш, мээң салым-чолумнуң оруунга моондактар турбазы-биле бүгү назынында демисежип келген. Ачам мени хаанның дүжүлгезинге көрүксеп турар. Мен хаан болуп шыдаар-даа мен. Мээң хаан болур эргем бар».

Шолук-бег сактыышкыннардан көрүжү туманналы берген чугааланып-ла турган, ынчалза-даа Мерген ону дыңнаваан. Аныяк оолдун сеткилиниң хөрзүнүнче бир-ле бодалдың хензиг үрезини кире берген. Амдыызында ол тайбың удуп чыдар, ынчалза-даа үези кээрге ,ол дазыл тыртып өзүп келгеш, кижини чалгынналдырар өөрүшкүнүн эвес, а сеткил хоозурадыр кара адааргалдың дүжүдүн элбээ-биле бээр. Ынчан кижиге көрбээн сүртенчиг күштер кара сагыш билбес кенен сеткилди дүймедиптер.

9.

Эрии чок мөңгө Ховум! Кандыг кончуг чараш чоор сен, төрөөн черим! Чаа-ла хар эрип эгелээнде, «час» деп хуулгаазын сөстү хензиг думчуунга ызыртып алгаш, улуг далайны бир дугаар ужуп эргип чанып келген аргажок бора куштуң дидим эвес сойтулаары кышкы кылын уйгу өттүр дыңналып кээр. Баштай дидим кушкашка арай-ла дидиренчиг болгаш чааскаанзыранчыг. Хову уйгудан ам-даа одунмаан, хар чоорганын кирбиинге чедир шугланып алган, дүжүндө кышкы

дүвү-шуурганның ызынга өпейлеткен чыдар. Удатпаанда чеже боор, хүн келген тудум, херелдерниң чылыгы дыңзып, хөлүгүр дээр аязып, хөглүг шинчи кирип кээр. Бир-ле катап эң-не дидим херел аксы хардан чаа ажыттынып хостаалган өрге үнгүрүнче киргеш, ооң уйгуда алыскан ээзиниң узун кыш дургузунда курутлаан дүктүг хап хырынчыгажын суйбап, соок кулактарынче кирип, салбагар салын шимчедип, адактың соонда думчуунга доктаап, хензиг танактарын кичигелептерге, өргежигеш үнгүр долдур азырыпкаш, оттуп кээр. Даваннары-биле дүрген шимченип, үнгүрнүң аксындан саарлып кирген чырыкка карактары чоорту чаңчыгып, оваарымчалыг дашкаар үнүп келгеш, ийи буттарынга олуруп алгаш, эрип турар харның, шык черниң амданныг чыдын дааштыг киир тынып: «Час келген! Час келген!» деп бар шаа-биле медээлепкеш, бодунуң-на үнүнден корткан дег, катап-ла үнгүрүнче караш дээр.

Мерген ачазы-биле чугаалашкан хүнден эгелээш, биеэги дег амыдыралын уламчылап чадап каан. Шолук-бег адазының аңаа ажыткан чажыды ону амыратпаастаан. Чамдыкта ол: «Хей-ле ону билип алдым» деп бодаар турган. Чажыт ооң сеткилинде, аар чүэк ышкаш, чүдүрлү берген. Адазы ооң-биле ужуражып келбестээн, сактырга-ла бодунуң-на ажыткан сеткилинден ыяткан чүве дег, оглундан ойлап турганзыг. Мерген кадайының авазы кат-иезин сактып келгеш, бо улгады берген көк чаыштыг, кижиге арнынче черле дорт көрбес херээжен кижиге кажан шагда каң дег кадыг Шолук-бегниң чүрөөн кергедипкен «чараш чечек» турганынга черле бүзүрөп шыдавас турган. Ындыг-даа бол, ооң адазы, ол хире үе эрткенде безин, ынакшылының дугайында хомудалдан үнү сирилээр, хөрээ өгдөңнээр чүве чугаалап турган болгай.

Мерген оон бээр Чуладан дескелээр апарган. Оларның кадайлары ийи угбашкылар безин ол чиктиг оспаксыралды эскерип, чылдагаанын тып чадашкан. Сөөлгү аңнаашкын үезинде оларның аразынга бир-ле чүве болган боор деп даап бодап каан. «Канчап черле эшти кижиге дээш эр кижиге угаанын ышкынып, чүрөөн балыглаар боорул — деп, Мерген адазын бирде кээргеп, бирде билбейн боданыр турган. — Олар дээш канчап мынчаар тениир чүвөл? Дайынчы алдар, олчалыг аңнаашкын, маргышкаш тиилээри — езулуг эр кижини дүвүредир чүүддер ол-дур. Сени бир-ле кижиге мурнап, ажып каарга чүгле ол сээң сеткилиңни дырбактап, чүрөөңни саргыдар».

Та чүте-ле ийик, Чуланың шерии сөөлгү сегиржип алыышкынга онза шылгараанын сактып кээрге, адааргалдың шиш тени ажыш

кылдыр Мергенниң чүрээн шиштепкен. Чоруу кезээде чогуунгур, хаанның улуг күдээзи болган бажазын сактыры, аңаа ам хоранныг апарган. «Оларга бистиң аравыска белен болбайн аан — деп ол боданган. — Хөөкүйлер бодунуң чуртунга чепсек сыртанып алгаш, удуп өөрөнгөн улус-тур. Кошкак боорга-ла, оларже эжелеп алыр дээш хүннүң-даңның өскелер халдап турганы ол ыйнаан. А бис дээрге күчүтөн күрүне болганывыста, бистиң сөзүвүс бо эгээртигмес ховунуң ужу-кыдыынга дүрүм болгаш арта базып болбас хоойлу. Ынчангаш бисче халдаар безин семээр дайзын чок кылдыр өжээтиглеривисти сүртедипкен болдур бис ийин. Бис Чуланың чонунуң орнунга турган болзувусса, төрээн черивистиң чүрээнче дайзынны киирбес ийик бис. Чуртун камгалап чадааш, дайзынга каапкаш, ыят чок бистен дуза дилеп бээр тояап чедип кээр ыятпас. Бир эвес ооң шерии эвес болза, Чула чүнү-даа канчап шыдавас, чүгле бодунуң чамдык кончуг дээн дайынчыларының ачызында ат-алдар чедип алган чоргаар чоруп турар тоянчы-дыр». Ооң сеткилиниң хөрзүнүнче кире берген хензиг үрезин каразышкынның болгаш адааргалдың чаашкынынга суггартып, элбек өзүп, күш кирип турган. Мергенге кадай кылдыр хаанның чараш хеймер кызы Ай-Бести берип турда, ол хаанның күдээзи болганынга аттыг чоргаарланып турган мугулай болгай. Ынчан ол чүве көрүп билбес болгаш, «Хаанның өг-бүлезинде база бир төлептиг черни ээлеп тур мен» деп бодап турган. Ындыг эвес, мында безин ону Чула деп тоянчы Мөген-хаанның улуг уруу Тананы алгаш, бир базым мурнаан-дыр.

10.

Чаа өгленген үезинде, Мерген биле Ай-Бес бот-боттарынга дыка тааржып, ада-иезиниң тип берген докулчак ак өргээзинге аас-кежиктиг чурттап турганнар. Чараш аныяк кадайы-биле Мерген өг-бүлелиг амыдырал деп чүвени көрүп, кайнаар-даа баарда, Ай-Бес-биле бичии-даа када чарылбайн, үргүлчү каткы-хөглүг чоруп турган. Кыстың иези уруунга эки өг ээзи таварышканынга бүдүү өөрүп, үргүлчү дөрде бурганынга өөрүп четтирип, чалбарып турган. Аныяктарның аразынга бичии-даа маргыш туруп көрбээн. Оларның чаш төл манап турары шупту улуска өөрүнчүг медээ болган. Бир дүне кадайын куспактап алгаш, удуп чадап чыткан Мерген адыжының адаанда бир-ле хензиг чүве балык ышкаш бырлаңайны бергенин

билип каан. Оон бээр дүнелерде иезиниң иштинде тепкиленип турар төлүн суйбап, бодунуң чогааткан ады-биле оглун адап, чассыдар апарган.

Ам шупту чүве өскерилген. Дүүн чаа-ла янзы-бүрү чөлээш өңнүг делегей ак-кара өңнүг апарган ышкаш. Дүүн чаа-ла борбайып келген кырынныг кадайын чаптап көөр турган боду бөгүн бодунуң бичии кадынын хевир чок кылдыр көөр апарган. Дүүн чаа-ла Ай-Бес дээш сагыш човал турган болза бөгүн ооң чанынга туруксавас-даа апарган. Ийи-чаңгыс оларның өөнге келген Тананың чуга арнынче ханы бодалдыг үр-ле көрүп: «Ам база-ла эң-не эки чүве Чулага таварышкан ыйнаан. Хаан чараш уруун аңаа бергеш, меңээ кижги албас кызын бергени ол-дур» деп хорадаар апарган. Тана күдээзиниң чиге кайгаан анчыг көрүжүндөн карактарын дестирип, ыт чок доңгайгаш олуруптарга, Мерген база-ла биеэги чаңы-биле хаанның улуг уруу ону дорамчылап, ызыгууру куду деп санап, ооң-биле чугаалашпас-даа, кижги санынга-даа албас-тыр деп чоорту хораннанып бар чыдар угааны-биле бодап орган.

Чаңгыс борбак кара үрезинниң дүжүдү байлак болган. Дүүн чаа-ла суг акпас өңнүктөр, Мерген биле Чула, согур душ бооп ужуражы бергенде, чугаалажыр чүве тыппас апарган. Мерген ооң чыдагаанын эки билир болза-даа, кымга-даа ажытпайн турган, а Чула эгезинде аайын тыппайн, эжи-биле чугаалажырын каш-даа катап оралдашкаш чадап кааш, хагдынып, чүве ыттавас апарган.

— Утбай, меңээ коргунчуг-дур — деп, Ай-Бес бо-ла караа чаштыг Танага чугаалай бээр турган. — Мерген хенертен өскерли берди. Ол дыка каржы болгаш дерзии апарды. Чамдыкта мен ооң карактарынче көөрүмге, ол мени шуут көөр хөңнү чок кижги ышкаш көөр-дүр. Ооң мурнунда Мерген чаш төлүн дыка манап, өөрүп турган болза, ам ооң дугайында уттупкан дег, ыттавастап калды. Канчаар кижги боор мен, утбай?

Тана дуңмазының карааның чажын чодуп, бар шаа-биле оожургадып, часкарарын оралдажыр турган: «Сааттыг херээжен кижги багай чүве бодаарга, хоржок-ла болгай — бодунга-даа, төлүнге-даа ондактыг. Бо ийи бажашкыларның могап-турупканында база чылдагаан бар чадавас. Чоокта чаа-ла барыын кызыгаардан эжелекчилерни үндүр сывыртап чорааш, таптыг дыштанып албаанда-ла, ачавыс күдээлерин эдертип алгаш, аң аглап, таңды-сын кезип чорупкан болгай. Ооң кадында аңнаашкын Мергенге аайлашпайн барганындан сагыжы аарып, шыжыгып тур ыйнаан. Эр улус чамдыкта чаш уругларга дөмейлежи бээр ышкажык. Ажырбас, ол бүгү, үези

кээрге, эрте бээр. Мерген база катап биеэги дег апаар, көөр-даа сен, дуңмай». Ындыг-даа бол, Тананың сагыжындан күдээзиниң чиктиг чиге көрүжү үнмейн туруп берген.

Амыдырал ынчалдыр-ла улуг өскерилгелер-даа, онзагай болуушкуннар-даа чокка эртип турган. Үезинде ажы-төл төрүттүнүп, өйү кээрге, кырганнар кызыл душтап чоруп турган. Аныяктар чайның кыска дүнелеринде кожаңнары-биле чоок-кавының ыттарын чиртиледир ээртип халдырын соксатпаан. Чай төнчүзүндө, үези кээрге, Ай-Бес чиигээн, Мөген-хаан кырган-ача апарган. Мергенге тас баштыг, мычык кызыл арынныг азарганчыг кызын көргүзөргө, ол мегелеткен чүве дег, сеткилиниң ханызындан хомудаан. Оол уруг манап турган аныяк адага чогаадып алган ады хереглеттинмейн барган. Аьдын бар шаа-биле кымчылавышаан, дүнеки ховуже ол уш-баш чок шаап чорупкан. Мурнунда чаптылып турган делгемнерни-даа эскербейн, бажын моңнап турган бодалдарга алзыпкан, орук-чирик чокка аьттыг кижиге хөмө тутсуп-ла орган.

Оо, деңгерлер, кижиге амытанни бодалы чүү-даа чүвөгө чедирип боор! Чоокта чаа-ла арыг сеткилдиг аныяк эр бодунуң сагыжыга төрүттүнгөн дүмбей адааргалга, калчаа килеңге алыскаш, бодун боду чагырып шыдавастан, дүннү өтгүр ховуда аьттың кара маңын үндүр халдып-ла ор. «Мерген, аьдың аксын тыртпас болзуңза, багай чүвээ таваржыр сен, кара сеткилдиң четкизинге туттурбайн, аңаа кул болба, чагыртпа. Хая көрнүп көр даан, артыңда амыдыралыңның өөрүшкүзү, ынакшыл долган сеткил болгаш найыралдың арыг шынчызы сени кый деп турлар. Олар сээң салым-чолуңга дүүн чаа-ла турган ийик».

Ынчалза-даа дүнеки чорумал угаан-сарыылдың кыйгызын дыңнавайн, улаштыр-ла, бодунуң сагыжы дег, дүмбей кара дүнче ханылап бар-ла чораан. Орайтаан-дыр... Бир эвес кижиге бодунга боду дузалап, угаан-кут чок маңны соксадывытпас болза (сагыш-сеткилдиң дыны холунда-ла болгай), ону өске чүү-даа доктаадып шыдавас. «Байыргыг, Мерген деп арыг сеткилдиг чораан, делегейже каттырымзаан көрүштүг турган шоваа оолак, сен ам кажан-даа эглип келбес сен. Эмин эрттир орайтаан-дыр...»

11.

Күскү доңат үезинде Чуланың адазы харыксырай берген. Ол ам-даа улуг кырываан бол, хайлыг аарыг ооң мурнунда аарып көрбээн мага-бодунче дамчып, хензиг чидиг бижектер-биле ишти-баарның

кадык эът-ханын үсперлеп-часпарлай берген. Ачазы шыдаттынмас аарышкыдан арны куурарып, диштерин так ызыртынып алган чытканын көргөш, Чула дүвүрей берген. Кайгал-хам бодунуң уран чаяанын долuzu-биле ажыглаан. Кандыг-даа экижишкин чок. Дүнелерде ооң одааның чырыынга чыгып, кыйгызынга келгөш, аңаа шынны каржызы-биле чугаалап турган өске оранның ээлеринден ол чалданып турган. «Хаан ам-даа чөнүвээн. Ооң назынының хүнү барыын чүкче ажары элек» деп, ол удавас кээр чарлыышкынны угаап тургаш-ла, катап-катап бодун алаактырып турган. Көгел-ноян аңаа иезиниң соонда ийи дугаар эргим кижизи турган. Бичиизинден тура аданың чассыдыышкынын көрбээн оолга ол адазын солаан. Чүгле Көгел-ноянның макталын дыңнаар дээш, ооң арны чырый берзин дээш, Кайгал-хам кызар турган. Көгел-ноян ону бодунуң оглу Чуладан аңгылавайн, ийидирзин алышкылар ышкаш кижизидип, өстүрүп келген. Хамның улуг-биче чедишкиннеринге адазы дег өөрүп, бажын чыттап каар чаңчылдыг турган. Бөгүн Кайгал бо чаптылып чоруткан кызыгаар билдинмес күрүнеде сурагылы хам. Ындыг-даа бол, ол черле улуургавайн, кажан шагда чер-чуртун оскунган, харык-шинээ үзүлгөн, сүлдези кудулаан санныг кижилер-биле маңаа келгенин черле утпас.

Даң адар бетинде, эң-не уйгу кээр берге үеде, бүгү-ле амылыг бойдус аар уйгуга алзыпкан чыдырда, Чула ачазының баарынга олуруп алган, ооң бо орандан бичиилеп ырап бар чыдарын ханы кударал-биле билип, сеткили аарышкыдан ыглап орган: «Бистиң чонувустуң эрткен үези-биле бисти тудуштуруп турган хензиг көвүрүгнүң мооң-биле үстүрү ол бе? Кажан шагда кагдынган, кижии араатаннарның будунуң адаанда бастырткан чараш чуртувустуң ыдыктыг черинге төк дүжүп, мөңгө көк дээриниң адаанга баштайгы алгывысты, чаңгы кылганывыстың дириг херечизи чүгле сен сен, ачай. Ынчан кижии бүрүзү төрээн черивистиң алдын довураан, өйү кээрге, шуглангаш, улуг уйгувусту удуй бээр бис деп бүзүрөп чораан бис. Күзелдеривис бүтпейн барган. Ынак черивистен чоруп, өске улустуң черин чуртсунар ужурга таварыштывыс. Эң-не күштүг улустуң холдары салдынып, чүректери саймааралга алзып турар ыглаксанчыг берге үелерде чүгле сен, ачай, бистиң сеткилдеривиске идегелди кыпсып, баштап чораан сен. Ачай, канчап черле авамның, акы-дуңмаларымның артып калган сөөлгү дыжының кавайы болган төрээн черивисче ээп келбес бис? Таанда-ла, бистиң чонувустуң ады безин төөгүгө артпайн, баскан изивис мөңгө үениң эзининге балалып, бистиң төрүттүнгөн, ырлап чораан, ынакшып чораан эргим черивис дугайында сактыышкын бистер-биле баары ол бе?!»

Сылдызы чок күскү дээрниң дүндүүнче дүңгүрнүң кыйгызы дүндүүштелип үнүп турда, ноянның тыныжы дакпыжап келген. Үр болбаанда, ооң шырайындан аарышкының ора-сомазы балалы берген. Хөй чылдарда сөглеттинмээн кударалга бектедип алган чораан сагыш-сеткили, шылаан мага-боду хосталы берген дег болган. Көгел-ноянның сүнезининиң ховаганы ону кыйгырган хамның дүңгүрүнге чагыртпайн ыңайлап, өске оранның делгемнеринче ужуккан. Угааны караңгы тамыже дүлдүнүп бар чытса-даа, кулаанга бир-ле таныыры ырыны херээжен үн ырап турганы дыңналган:

Ховуй-ховуй ховуганым, оой-оой,
Өлүрлерге өлчейлиим, оой-оой,
Барган чери тывылбазым, оой-оой.
Баскан изи тывылбазым, оой-оой.
Ховуй-ховуй ховуганым, оой-оой.

Дүвү чок тамыже шымны бээр мурнунда, чүнү-даа көрбестей берген карактарга караңгыдан херээжен кижиниң арны көстүп кээп, ооң хам хевинде коңгулуурларның даажы дыңналып кээрге, «Хам-Уруг» деп сөөлгү бодал-биле Көгел-ноян чыргал оранынче шилчий берген.

12.

Бүрүлери дүшкүлөп, шаарара берген тайга-таңдыда сыннар эде берген. Аңчыларның чүректери дөстүнмейн, талыгырже далашкан. Тана ашаа Чуланы аңнаашкынче белеткеп тура, муңгак бодалдардан ону чардыктырарын оралдашкан:

— Дуңмам ам база ашаанга хомудап кээп чорду. Сен Мерген-биле чугаалажып көөр сен бе? Тайгага элээн болур-ла болгай силер. Ол күдээни арага будап турар хевирлиг. Ону ижер чүве тып алгаш, шуут өскерилген. Чаш чаптанчыг уруун-даа тоовастан. Сен ону сургап, кады эптежип аарын бодап көөр сен бе? Ачамга ону чугаалаар дээш, соксап кагдым. Силер ийи эки билчип чораан болгай силер, сени дыңнаар-даа чадавас.

Чула чөпшээрежил бажын согаңнадып каан-даа бол, ооң бодалдары моон ыракта турган. Тана ашааның арнынче кээргел-биле топтап көргөш, кастыктарында баштайгы ак дүктер тыптып келгенин эскерип каан. «Ачазы чок апарган соонда, кээргенчип-ле калды. Ооң

ам төрээн чүвелери-даа чок, бо делегейде көңгүс чааскаан артканы ол-дур — деп боданган. — Чаңгыс өңнүү Мерген турган болгай, ол ам шуут өскерилген. Тений берген чүве дег. Ону мынчап баар деп кым билген боор. Чула адазын чидирип аарга безин, таакпылажып кирбес-тир. Ачам хеймер күдээзинге таарзынмайн турар-даа бол, хаанның чарлыгы-биле ону чаш уруунга ынак болуп, кадайынга кичээнгейлиг болур кылдыр дужааптар эвес». Тананың чүрээнге кажан-даа ынакшылдың айлаң-кужу уя тип чурттаваан. Ачазының күдээ кылып алганы томаанныг шырайлыг, оожум көрүштүг өске черден келген аныяк оолду ол бир дугаарында сонуургал-биле көрген-даа. Ол мөге-шыырак-даа, көрүштүг-даа болган. Аныяктар чоорту бот-боттарын билчип, өг-бүделиг амыдыралга кады өөренип, өгнүң эр ээзи херек кылып ырак-узак орукче аыттаныштарга, боттарын чоктаар, сактыр апарган. Тана черле иезиниң ачазын хүндүлээрин көрүп өскөн болгаш, херээжен кижги бүрүзү өөнүң ээзин ынчаар хүндүлээр ужурулуг деп билип турган. А бээзи чок апарганда, ол Чуланы аажок кээрге, өскүс анайга дөмейлеп, ооң ажыг-шүжүүн үлежип, болган чок-ла бир-ле солун чүүл чогаадып алгаш эжин часкарарын бодаар турган. Ындыг-даа бол, Чуланың карактарының уштарында чаштынган кударалды амдызында чүү-даа эмнеп болбас. «Аңнаашкын үезинде муңгак хөөнүнден чардыгар ирги бе?» деп, Тана улуг тынып кааш, ашааның хүнезинин таалыңнай берген.

Чайны чайладыр чаязын чара семирп алган сыйнар эдискиниң (азы амырга ийик бе?) кыйгызынче карак-кулак чок маңнажып турган. Аңнаашкын-даа ховар олчалыг болган. Чула Мерген-биле кежээ чугаалажыр бодап алган. Экизи кирип, оозунуң хөөнү база шымбай, чугаа-сооду көвүдээн, мактанган олурган. Ынчанмайн канчаар, бөгүн кымны мурнай улуг аңны ужурубусаан, арга ээзи черлик хаванны ол база аайлап алган болган.

— Бажа, бөгүн олчаң-даа кедергей-дир. Сен дээш өөрүп тур мен. Бо чоокта черле ужуражып хөөрөшпээн болгай бис — деп, Чула, оларның аразынга билдинмес хана тыптып келбээн дег, эгелеп алган.

«Даштыңдан көөрге, бедик шыырак, а иштиңде көңгүс хээрек, кошкак амытан ышкажыл сен — деп, Мерген ыт чок олче көрүп боданган. — Өлүм-чидим деп чүведен мынчаар суларап салдынар чүве болза, удавас бодуң-на бурганнай бээр эвес сен бе, бажа. Адаң чок болурга, эзериңден октадыпкан дег апарган кээргенчиини-даа. Карак оду өжүп, баш дүгү агарып эгелээн — берге херек. А дайын-чаа кээрге, бир дугаар карбаш дээн хылыштан чайлай албас апарган-дыр сен аа». Харыы чок боорга, Чула уламчылаан:

— Мерген, бис бажашкылар болганда, сен меңээ дуңмам дег болгай сен. А чуржум уруг база мээң төрээн кижим. Сөөлгү үеде ону көөрүмге черле өскерилгени кончуг. Ай-Бестиң биеэги дег хөглүг чаңы-даа чок, хөлүгүр-ле чүве. Сен билбес сен бе ооң канчап барганын? Чок болза аарып турар кижжи боор бе?

Мерген сөөлгү сөстөрни дыңнап кааш, бажынче сопкан дывылап үнген:

— Па, езулуг эр улус аңнаашкын үезинде эшпи кижиден өске чугаалажыр чугаа тышпас боор-дур аа. Мээң амыдыралым сеңээ кандыг хамаан чүвөл? Канчаар чурттаксаар мен, ынчаар чурттаай мен. Мен сээңиинче киржип, сээң кадайың дугайын чугаалавайн тур ышкажыл мен. Азы сен мээң кадайымны сонуургаарың кончуг бе? Ындыг болза, ап ал. Азы кадайларывысты орнажып алыр бис бе? Бис бажалар ышкажыл бис, чоп болбас деп.

Туттунуп чадааш, чараазы чаштаар хөрөктенип турган Мергенче Чула, эгезинде ыңдыг көөр хөөн чок чорукту оон манаваан болгаш, кезек када аңгадай берген көрүп турган. Оон соонда чым-сырт дээн соонда, бажазын хөрээнден сегирип алгаш, күштүг силгипкен:

— Мээң кадайым дугайыңда сээң хирлиг аксың моон соңгаар чүнү-даа этпезин, билдиң бе?! Бодуңну эр кижжи кылдыр алдын. Чүгле чылыг өг иштинге сеңээ күш четпес херээженнер-биле дайылдажып билир кижжи сен бе азы?

Боду безин билбейн, Чула Мергенниң эң аарышкылыг черинге дээпкен. Ол чокка-ла хаанның бичи күдээзиниң баштаан дайынчы кезээ дайзын-биле чоокта чаа болган сегиржип алыышкынга күш чедип чадааш, боттарының-на шеринден камгалал дилеп дезер ужурга таварышканынга сагыжы аарып, арын-нүүрү хилинчектеп чораан. Балыглаан буга ышкаш, бустап ол Чуланың кырынче шурай берген. Ийи мөге эрлер араатаннар дег хырланып, арзылаңнар дег сегиржип, хамык чүвени аңдара-дүңдере, кара черни сиртиледир тутчуп турда, оларны чарарда, хөй кижиниң күжү херөгеттинген. Мерген улус холундан ушта чүткүп, коргунчуг сөстөрни ыыт чок турган Чулаже аар даштар-биле дөмей шывадап турган. Чуланы туткан улус ооң шыдаммын иштинде кайгап, сеткилинде дойлуп турар шуурганны чүгле ооң карактары ыыт чок көргүзүп турганын эскерген. Мергенниң калчаалы-биле кышкырып турган сөстери Чуланың камгалал чок чүрээн өдүп турган. «Канчап черле бис бо чонга, чуртсунган черивиске ам-даа тоянчылар бооп хевээр арткан бис? Мээң хаан күдээзи болганымны кажар арга кылдыр санап турар

ышкажыл. Бодумнуң ийи дугаар чуртум кылдыр санай бергеним боларның чери дээш хөй үе иштинде амы-тынымны камнавайн, дайынчы хүлээлгемни күүседип келдим. Ол хирезинде мен ам-даа боларга аштаан, түрээн черниң чексээ, сугнуң суксаа чорумал ышкажым чүл. Ачай, сен меңээ кайы хире херегиңни билген турган болзуңза. Сен дириг туруңда, ат-алдарың бо улустуң ораныңга бидингир болгаш хүндүткелдиг турган. Сен чоруй баарыңга, биске езулуг, херек кырында хамаарылгазы көстүп келгенин миннири меңээ эмин эрттир аарышкылыг-дыр» деп, Чула бажы халагар одаг кыдыында бодунуң улустарының аразында боданып орган.

Сыгыр даң бажыңга чедир өске черниң оолдары одаг кыдыыңга бодунуң төрээн чериниң ыы-сыыга дөмей шөйдүнчек ырыларын ырлажып орган. Оттуң чалбыраажыңга оларның арыннары чырып, карактарында дайзыңга хоозурагтырган, тонаттырган чери эвес, а меңге чараш шынаалары, төрээн өглери, эргим улустарының арын-шырайлары чанында дег көстүп турган. Оларның үнү дыңзып, сактырга-ла, одагны долгандыр шагда-ла октаргайже шилчий берген эш-өөрү, төрээн кижилери өскелерге көзүлбес куу туман шугланыпкан ырының сөстөрүн катап-катап сеткилинден ырлап органзыг болган.

13.

Чула хенертен миннип келген. Сактырга-ла, удуп чыдырда, ооң чүрээнге бир-ле чүве аарышкылыг кылдыр сопкан ышкаш болган. Хараачадан кирген хүн херели дал дүүш чеде берген деп көргүзүп турган. Ону көргөш, Чула дыка элдепсинген. Ол кажан-даа мындыг орай туруп көрбээн. Медээжок үр удупканындан боор, ооң эйт-кежи чуурук, шыңганнары ыстап турган. Турар дээш ковайып кээрге, чидиг аарышкы ооң хөрээн демир өргөн-биле өде берген ышкаш болган. «Оглум, ам-на миннип келдиң бе?» деп, ачазының өөрүшкүлүг үнү дыңналган. Чула, угааны билинместигиң дүвү чок тамызынче чайлып чыдырда, «Канчап мындыг болду бо? Ачам бистен чоруткан болгай?» деп бодап четтигипкен. Ол катап оңгарлып кээрге, ону Кайгал-хамның сагыш човаашкын долган көрүжү уткуп ап: «Оожум чыт, шимчеве, чүнү-даа чугаалава. Чеди дүн-хүн иштинде өлүг-дириг аразыңга чыттың. Бистиң чалбарыгларывыска ээ көрнүп, сээң сүнезиниңниң ойлап бар чораан ховаганы дедир ээп келди,

ынчангаш сен ам чуртгаар сен» дээни дыңналган. Караан шийип алгаш, Чула Мөген-хаан катызының: «Оглум, сени чидирип алырывыс ол-дур деп бодааш, дыка кударап турдувус. Сен ачаңны кыйгырып, ооң соондан бисти каггаш чоруптар частың. Мен бодумнуң калган эжимден сени албайн көр деп дилеп, тейлеп олурдум. Ооң ажыын сээң-биле дөмей ажып чоруур мен, ындыг-даа бол, оол төл чок меңээ оглум болган сени чидирип алыры меңээ чүден берге болгаш аарышкылыг» дээнин дыңнап чыткан.

«Канчап барганым ол? — деп, Чула боданган. — Бис аңнап чораан улус болгай бис. Майгынымга удуур мурнунда, одаг чанында эштеримниң ырыларын дыңнап чытканымны сактыр-дыр мен, оон та чүү болган чүвези. Мени ол хире ырак тайга-сындан өөмчө эккелгенин безин сагынмас-тыр мен».

Ол эртен паштанып турган Чуланың хөдели эезиниң дүъшке чедир турбаанынга эдепсинип турза-даа, ооң дыжын бодап, артык дааш үндүрбезин оралдажып, ажылын кылып чоруп турган. Элээн үе эрткенде бажы-биле шугланып алган ширтек кырында чыткан Чуланың дөженип чыткан ак кидизиниң ужундан кара-кызыл хан сыстып келгенин эскерип кааш, улуг дүвүрээзинни үндүрген. Доңгайып алгаш, удуп чыткан хаанның улуг күдээзин оор езу-биле кара сагыштыг кижичүрөк дужунче улуг аңчы бижек-биле шашкан болган. Өлүрүкчүнү бир-ле чүвө сезиндирикенинден ол бижээн балыгдан уштуп албайн дескен. Ооң ачызында Чуланың балыын балыгда арткан бижек так дуглап, хөй хан төгүүшкүнүнден камгалаан.

Мөген-хаанның килеңи коргунчуг болган. Ооң төрө баштап келген үезиниң дургузунда ызыгууртан өг-бүлениң кежигүнүнүң тынынче халдап, мындыг дерзии үүлгедиишкинни кым-даа кылбаан. Кым ооң улуг күдээзиниң амы-тынынче семээнил?! Ийи бажашкыларның аразында болган чөрүлдээниң дугайында дыңнай сал-ла, ол хеймер күдээзин ооң кижилери-биле хоругдап туткаш, байысаадып эриидеткен. Мергенге эң улуг каразыышкын дүжүп турган. Ол бодун актыг мен деп эриини шыдажып эрткен. Ындыг-даа бол, Мөген-хаан килеңнээнинден күдээзин шаажылаарынга белен турган. Ол үеде Шолук-бег биле хаанның аразынга чажыт болгаш нарын чугаа болган. Бег, Мөген аныяк тажы турар үеде, ооң амы-тынын камгалаанын сагындырып, хөй чылдарда оларны доңнаштырган найыралы дээш ооң чаңгыс төлүн өршээрин дилээрге безин, хаан чаныш-сыныш чок болган. Шолук-бегниң кылып шыдаваанын хаанның кызы Ай-Бес шыдаан. Ол ачазынга чаш уруун куспактап алгаш, Мерген чок

болур болза, чаш төлү-биле бодунуң амы-тынынга четтине бээрин кысказы-биле дыңнаткаш, өргээден базып үне берген.

Мергенге ол хүн быжыглап каан турган улустарындан кымны-даа арттырбаан. Кажын шаажылаан, өскелерин өг-бүлелеринден чаргаш, кызыгаарның эң ырак-узак черлеринге кара ажыл кылыры-биле шөлүпкен. Бо бүгүнүң соонда чиктиг тайбың байдал тургустунган. Ындыг-даа бол, кайы-даа тала бот-боттарынга өскезинден чүнү-даа манап болурун, керткен ыяш ышкаш, шиңгээдип алгаш, серемчилел-биле чепсегленген.

Тана кыштадыр аар балыглаткан ашаан ажаап-тежээп, дүүн чаа-ла турза узун, тутса мөге турган, а бөгүн бүгү боду суларап, эът-кежи соолбурарып каан, өкпезинде балыының салдарындан тыныштаар апарган Чуланы кээргеп турган. Ооң ынакшыл көрбээн чүрээ эриин ашкан кээргелди ынакшыл деп соора билип турган. Чазын бүгү-ле амылыг бойдус оттуп-дирлип турар үеде, аныяк мага-бот сегип, катап күш кирип келген. Ындыг-даа бол, дүүн чаа-ла өскелерге ажык турган Чуланың ажык сеткили хагдынып, улуска бүзүрели өжүп, көрүжү сооп, чүрээниң бир кезинде хомудал чурттап берген. Олар Тана-биле каш-каш чылдар чурттап каапкан-даа бол, улуг ак өөнүң иштинге чаш уруг ызы дыңналып көрбээн. Тананың авазының кулаанга уруунуң дугайында «уруг божуп шыдавас, курүг» деп чугаа бир дугаар чедип келгени билек, ол хөй чылдар дургузунда катап-катап өрү дээрге чалбарып, аптара кырында чалап алган бурганынга тейлеп, улуг уруунга ажы-төл чортуп бээрин дилээр турган. Ындыг-даа бол, деңгерлерге-даа, бурганнарда-даа аваның дилээ четпейн турган.

Кадыы экижип кээри билек, Чула ону шагда манааны чүгүрүк аъдын аъттаныпкаш, хову черниң чылыг хадының кускаанга алаагып халдып турган. Улуг ховунуң янзы-бүрү ужу-кыдыындан дүвүренчиг медээлер кээп, чурттуң иштинде-даштында байдалы баксырап эгелээрге, Мөген-хаанның аг-шерии катап-катап барыын чүкте шагдан тура диргелип каап турар кызыл доозун уунче чорулаттар. Ам оларны Чула баштап турган. Хаан дайынга киришпестээн. Ол өргээзиниң дөрүнге чымчак сыртыктарга даянып алгаш, сактыышкыннарның агымынга алзыптар апарган. Эрткен үе хаан-биле ойнап, шагда-ла бо орандан чоруткан улустарны дириг хевээр ужураштырып, аныяк тажы оол чораан шаанда, сеткилин бир дугаар хөлзеткен аас-кежиктиң үелерин, баштайгы тиилелгениң өөрүшкүзүн сагындырып, бир-ле кысты көргенде, хөлзей бээр чүрек согуун катап эгидип берип турган. Чамдыкта Мөген-хаанга амгы үе биле эрткен

үениң аразында кызыгаар чиде бээринден ол кайы оранда чурттап турарын безин ожаавастай бээр апарган. Эрткен үе ону бодунуң куспаанга өпейлеп кээрге, ол ындыг-ла кончуг өөрүнчүг эвес амгы үеже бир хүн эеп келиксевейн барган.

14.

Чула каты Мөген-хаанның орнунга эрге-чагырга хүлээп алган баштайгы чылдарын сагыш-сеткил дидирээшкени чокка сактып шыдавас турган. Угдунмас аар-берге чүък аңаа онаашкан. Дүүн чаала дайын-чаага экти кожа селемележип, дайзынны деңге кыргыш-хыдып, сөөлгү дайнам борбак далганны, пак сугну үлежип чораан дайынчы эштери, шеригниң баштыңнары хары угда аныяк хаандан хая көрнү берген. Дайын үезинде төрүттүнген эр улустуң найыралы эрге-чагырганың шылгалдазын эртип шыдавайн, шаажан аяк дег, тиглени берген. Ынчан Чула хей черге чүгле бодун буруудадып турган. Ол Шолук-бегниң болгаш Мергенниң кажар ажылы деп чүвени билбейн турган. Кырган бег оглунга дүжүлгеже орукту хостап бээр дээш, чүнү-даа кылырындан, кымны-даа нүгүлдээринден чалданмайн турган — өскээртен улчуп келген хары кижиниң холунга ындыг белен кирген чагырганы бош турда хунаап алып.

Ынчан кижги бүзүрээр арга чок нүгүл чугаа дыргын тарай берген. Кошкак сеткилдиглер, мугулайлар, чашпаачылар хаанның алдын тынын улуг күдээзи алган-дыр деп дораан-на бүзүрей берген. Адашкыларның хөй чылдар дургузунда чемгерип, өстүрүп келгени кара сагыштың чыланы чыып турган хоранын ам-на үндүрүп, чидидип алган диштерин чайгылчак кижилерниң сеткилдеринде эң-не кошкак черлерни тыпкаш, киир кадапкан. Оон-моон аглаткан балыг хайыракан дег Чула сөөлгү катап долгандыр кордал-биле көрдүнерге, чүгле ооң-биле төрөөн черинден келген санныг кижилерге, бодунуң ынак эжи Танага бүзүрөп болурун хөңнү карарып билген. Шолук-бег болгаш ооң оглу Мерген боттарының тиилелгезин ажыы-биле байырлап турганнар. Күрүнениң ара-албатызы хаанның эрге-чагыргазын ажыы-биле хунаап алгаш, хаан деп бодун адаттынган Мерген-биле Чула баштаан кажан шагда өске черден келгеш, оларгала бараан болуп келген дайынчыларны үзе-чаза согарынга белен турган. Чүгле ыдалаары арткан.

«Бир эвес ачам бодунуң шийтпири-биле, хөй чылдар эрткенде,

кайы хире коргунчуг адааргалды өөскүдүштерин баш удур билир турган болза, ол Чуланы күдээ кылыр турган ирги бе? — деп, Тана дүне када авазының өөнчө бар чыда, бодап чораан. — Чок. Ол бодунуң шиитпирин кажан-даа өскертпес турган ийик. Хаанның дужаалыңга удурланып, күүсетпээни дээш ол чевээнден туруп келгеш, кээргел чок шаажылаар ийик». Тана орук ара арны изип-хып, ооң өөнгө чаа болган чугааны хорадап сактып чораан.

— Чок, дээрги, күрүнениң аг-шерии силерниң хөлетегерни безин өлгүжеге чедир камгалаарыңга белен ийин. Чүглө чон өскерликчини шаажылаарын негеп турар-дыр. Чуланы бистиң ат-алдарлыг хаанывыстың элекке чорта бергенинге буруудадып турар чүве-дир, — деп, шериг баштыңнарының эң улуу хүндүткел-биле Танага чугаалаан. Өскелери ооң-биле чөпшээрэжип баштарын согаңнаткан.

— Шүптү улуска билдингир болгай: бо мугулай нүгүддү чок болган хаанның дүжүлгезинге олуруксаан улус тарадып турар деп. Бир эвес олар хаанның айтып каан мээң өөм ээзи Чуланы ол дүжүлгеге олуртпас деп бодап турар болза, кымны мээң ачам Мөген-хаанның орнунга көрүп турар улузул? — деп, Тана айтырган. — Чула-хаан бодунуң ызыгууру-биле ооң орнунга олурап бүрүн эргелиг. Азы сурагылг Ирбис-хаанның салгалы хаан чагыргазын холга тудар эргези чок бе?

Ындыг-даа бол, шериг баштыңнарының болгаш бөлүк ызыгууртаннарның чөвүлели ону дыңнаваан дег болган:

— Дээрги, бисти шын билип ап көрүңер, силерниң өөңер ээзи Ирбис-хаанның аймаандан болгаш ызыгуур салгаан дээрзи шын. Ындыг-даа бол, ооң эрге-чагырга хүлээп алыр эргези чок, улуг кем-херек үүлгедиишкининде каразыттырып турар кижидир. Ынчап барган төлээде, силерден, хаанның улуг уруундан, үнген оол уруг чок болганда, Мөген-хаанның хеймер күдээзи Мерген дээргиниң хаан болур бүгү-ле барымдаалары бар-дыр.

Тана кымга бо бүгү үймээн эргежок чугула турганын шагда-ла каразып турган. Сөөлгү сөстөр аңаа эдептитиг болбаан. Ындыг-даа бол, саттыныкчы авыяс ак баштыгларның өске чугаазы ону килеңнедипкен. Карачал боттары хаан уруун төл төрүп шыдаваан деп чемелеп, дорамчылап турарлар-дыр. Херээжен кижиди боорга, аңаа болчуптар кижиди чок деп базымчактап турар бе? Олар хамаанчок, амыдыралын деңге үлежип келген эр эжи ооң божувазын сурап, сеткилин чаңгыс-даа катап балыглаваан чүве. Тананы көгүдөр дээш келген бөлүк хөреңгитеннер эң аарышкылыг черинге дээпкеш, оон

чүү өөскүп үнерин бичии-даа ожаавааннар. Өөндөн манавааны элчиннерни үндүрүпкеш, Тана арны хорадаанындан изип, кыпкан, авазынче бир-ле чугаалыг караңгыны өттүр херии-херии базып орган. Хөдөлдөрин чорудупкаш, даң аткыжеге чедир, улуг өргээниң имистелип чыткан көстөриниң чырыынга ийи херээжен кижиги үр-ле чугаалажып келген.

15.

Даартазында хүн үнгелекте, хөй эвес аъттыг кижиги эгээртинемес ховунуң дал ортузунда халдып бар чораан. Хүн чөөн чүктен эртенниң-не үнүп, кежээниң-не даглар артынга хонуп тургаш, бөлүктү баштап чораан арнында черле хүлүмзүрүг көзүлбес херээжен кижиги биле муңгак көрүштүг маадыр эрни эдепсинип көөр турган. Аъттыг кижилер улуг ховунуң ырак-узак кызыгаарларынга чедип, көк баштыг төрөл бөлүк башкарыкчылары-биле, бодунуң черлеринде туразында чаңнаар хааннар-биле, хостуг амыдыралдыг аймактарның кайгалдары-биле, мал-маганының санын шагда уткан байлар-биле ужуражып турганнар. Оларның казыргы сүрген оруунга ай дургузунда Өндүр мөңгө ховунуң бүгү-ле чүзүн-баазын, аразында аралашпас, бот-боттарындан хамаарышпас чоргаар чурттакчылары карак шокараңнаар эргип турган. Оларны кайда-даа кым-даа манавайн турган. Барган улузу янзы-бүрү кылдыр уткуп турган. Аразында эгелээн узун болгаш белен эвес чугаазы хөнүвейн, келген херээ чогувастап, чоруу аайлашпастай бээрге, эр улустуң сөстери төнгөндө, хөй чүвө ыыттавас-даа бол, бодунуң от чыраан көрүжү-биле хей-аът кирип турар, өттүр сөглээн сөстери-биле сеткилдерни өрүмнөп турар херээжен кижиги чугааланып эгелей бээр турган. Мөген-хаанның улуг кызы диленип келбээн, ол бодунуң ырак-чоок төрөлдөринден, өгбелериниң эвилелчилеринден аңаа, хаанның урунга, дуза кадарын негеп елген. Кажан шагда уругнуң хаан адазының ховунуң чоннарынга, төрөл-дөргүлүнгө дузазының өрезин чандырар хүнү келген. Шириин шырайлыг аныяк херээжен үениң узамдыгып ыраанындан сагыш-сеткил аптараларының дүвүндө мөңгези-биле шыгжаттынган чажыттарны дөгөрезин билер болган. Эң-не турамыктар болгаш кончуургактар херээжен кижиниң чиге көрүжүндөн боданып, ыды чидип, бардам чаңы оожургап турган. Удатпаанда Өндүр улуг мөңгө ховуга, ары өөнүң ыылааны дег, ат-

сураа алгаан Мөген-хаанның ызыгуур салгаан уруу карачал кижиге дорамчыладып, адазындан дамчып келген дүжүлгезин хунаадып, тын менди үнгениниң дугайында бүзүрээри берге чугаа тарай берген. Ат-алдарлыг өгбелерниң ховунуң эгээртигмес делгемнеринде кажан шагда, чинчи дизии чажыпкан дег, тарай берген амгы салгалдары, шыдалдыг болгаш күштүг-күчүлүг төрелдери уругнуң болгаш күдээзиниң дилээн күүседиринге белеткенип, сүрлүг түрлүг аг-шериин чыый берген.

Өргениң үңгүрүнүң эң ханы черинде безин дидирээн муң-муң дуюгларның даажы дыңналып келген.

— Дайын?! — деп даашты дыңнай сал-ла, аңчыгаш коргуп алгырган.

— Дайын — деп, хүнге сарыг-шокар быктын дөгеп чыткан чылан тоомча чок демдеглээн.

— Дайын! — деп көк дээрниң казыргазын чалгыннары-биле досушаан, дээлдиген өөрүп кышкырган. Ол бедиктен шупту чүвени кончуг тода көрүп турган. Ховунуң бир талазындан өске талазынче диңмиттиг аар демир булут кара шаар аъттыг шерии-биле диргелип халдып орган. Кончуг дээн аъттар, тулган дээн маадырлар! Ындыгдаа бол, оларның хөй кезиинге бо хүн сөөлгү хүнү болур. Кежээге чедир та чежезиниң карааның оду өжүп, изиг эъди сооп каар. Аъттар дуюгларының даажы-биле деңге соп чоруур чүректерден кежээге чедир кажы соп артып каарыл? Дайынчыларның хөй кезии кажан-даа катап алдын хүннүң херелдерин уткувас, төрээн чериниң довураан баспас. Чүгле ховунуң дүрзүнчүг дас кужу ынча хөй оваа чемниң мурнунга бодамчалыг артып каар.

16.

Мергенниң амыдыралынга эң улуг согут кажан-даа көрбес мен деп бодап чорааны бо ийиниң эмге-тикчок шеригниң бажынга ону манап турарын көөрү болган. Мөген-хаанның чуртунуң девискээринге хан төкпес дээш, Тана биле Чула күрүнениң кызыгаары болур черде чаларын тыртып алган, чыдаларын уштуп алган, кижиге көрүп көрбээн янзы-бүрү туктарын киискидип алган шеригниң бажында бо манап турган. Канчап черле ол Тананы эки билбейн турганы ол? Мергенниң сеткилинге дүвүрел тыптып, чүрэениң дужун анчыг кылдыр шивегейлээн. Тана биле Чуланың тос янзы аг-шерии чыдалары, селемелери-биле чараа-чечен дег сиртин сиртейтипкен,

кирижин так тырткан чалары агаарда бир-ле узун аялганы шөйүп турган. Кезек када ийи тала кайызы-даа эгелевейн турупкан.

— Мен Чула-хаан-дыр мен. Силерниң эки билириңер болгаш хүндүлөп чорааныңар Мөген-хааныңарның улуг күдээзи. Мээң ада-ызыгуурум база хааннардан эгезин ап турар деп бадыткап турбас мен. Хөй чылдар бурунгаар мен силерниң онзагай ораныңарга тайбың сеткилдиг, эптиг-чөптүг-найырал тудар дээш, дуза дилеп келген мен. Мээң өгбөм болур ат-алдарлыг Ирбис-хаанны силерниң төөгүдө артып калган ырыларыңар алдаржыдып турар хевээр. Мөген-хаан бистиң ызыгуурувусту хүндүлөп, бодунга деңней көрүп, мээң адам Көгел-ноян-биле кудалашкан. Бөгүн силер боттарыңарның өлүг бойдусче шилчий берген хааныңарга удурланып, ооң сөөлгү чагыын күүсетпейн, хүндүткел чогуңарны көргүзүп турар силер. Биске мынчалдыр камгаланыр кылдыр силер боттарыңар бисти албадан силер. Бис эжелекчилер эвес бис, бис кымдан-даа чүнү-даа хунаавайн турар бис. Чүлө боттарывыска хамааржыр чагырганы эгидип алыр дээш чедип келген бис. Менде ол-ла.

«Дайын!» деп өрү дээрде араатан куштар өөрүшкүлүт эдип, удавас эгелээр хан-чинниг тулчуушкунну мага хандыр көрүп аар дээш, ам-даа бедидир ушкан.

— Хөөкүй хову! Кижин төрөлгөтөнниң ханы сээң хөрээңге чежеге дээр соксаал чокка төктүп кээрил? Сээң чавыт үнүштериң кызыл мыңгы дамырактардан кагып суксаанын хандырбайн, ооң орнунга өрү дээрниң сөңнээр кежи чаашкын суу-биле ондап-остаанын намдадыры кай. Чежеге дээр сээң делгемнериңге кижин сөөгү хорумналып, чылдар өттүр хүн адаанга агарып кээрил? Чежеге дээр сээң кызыгаар чок делгемнериң дээш кижин амытанның соксаал чок тулчуушкуну үргүлчүлөп кээрил? Ие хову сен бодунунуң төлдериң бот-боттарын кырып-хыдып турарыңа сагыжың аарып кажыыдап турар сен: «Ийе, сүүр баштыг даглардан ак-көк далайга чедир, алдын-сарыг элезиннерден хостуг агымныг Эне-Сайга чедир мен силерни мен. Мээң черим силерге шуптуңарга четчир. Мээң делгемнеримге ай-айы-биле чиң сөөртүкчүлери тевелерин дизип алгаш чоруп кээр. Ол хире улуг болгаш төнчү чок мен. Ажы-төлүм силерниң шуптуңарга-даа, сооңардан кээр салгалдарыңарга-даа мээң черимниң хөрзүнү, дагларым, ногаан шынааларым, элезинниг ховуларым чедер. Боттарыңарны узуткаваңар, кижин амытанның когун үспеңер,

ие-черни өжээн болгаш кара сагыш-биле бужартатпаңар. Тайбың амыдырап, делегейни ээлеңер». Хову кижилерге ынча деп чугаалап турар. Ындыг-даа бол. кижиге төлү ону дыңнавайн турар. Ынчаарга каржы-дошкун тулчуушкуннар соонда дүүн чаа-ла караа чайынналып турган аныяктарны, хүнге шырайы хүрерти дадыккан дайынчыларны, мөңгүнелчек баштыг улуг назылыгларны хаттың ырызы-биле өпейлеп, чаъстың суу-биле кажыдап ыглап, алдынналчак элезини-биле шуглап каар.

17.

Тулчуушкунну эгелевейн тургаш-ла Мерген аштырганын билип каан. Ооң чүрээ аарышкыдан болгаш хомудалдан чарлы бер чазып, бөрү ышкаш улуксаазы кээй берген. «Канчап черле мээң кызыл тыным мындыг алдар чок кылдыр үстүрү ол? Ам кажан-даа эрес эрлерниң чүрээн кыймыңнадыр аңнаашкынны-даа көрбейн, тулчуушкун соонда хей-аът сөңнээр тиилелгени-даа чедип албайн, таалаал шаңнаар херээжен кижиниң хоюг мага-бодун-даа суйбавайн, чаш төлүмнүң ам-даа сүтсүг тейин-даа чыттавайн чоруй баарым ол бе кай?» Аңаа дайын шөлүндө маадырлыг өлгөн дайынчы эвес, а ат-алдар чок өскерликчи кылдыр өлүрү дег харааданчыг чүве чок болган. Ону салгалдар арын-нүүр чок кижиге кылдыр сактып артар. Ол амыдыралының сөөлгү шагында миннип, угаан-медерелин шуглап алгаш турган хирлиг шывыгдан адырлы берген ышкаш болган. Мерген бодун кыдыындан коргуушкун-биле ол көргөн ышкаш болган. Кайы хире коргунчуг болгаш таныттынмас кылдыр өскерлип каанын ол ынчан билген. Частырыгларын эдер үе аңаа артпаан болганындан ол сөөлгү катап хараадалдың чажы долган көрүжү-биле кырган Шолук-бегже көргөш, салым дег чайлаш чок олче чиге көрүп алган ыракта турган-даа болза, чоок болгаш тода көстүп турган Тананың улуг кара карактарыныче уткуй халды берген. Кажан өлүмнүг согул ону долгандыр чер-дээрни аңдара кааптарга, Мерген тамыже дүлнү бээр мурнунда, өжүп бар чыткан медерели кадайы биле чаш төлүн эвес, а Тананың эргим шырайын көргүзүптерге, кыска назынының езулуг ынакшылын билбейн барганын эмин эрттир хилинчектиг кылдыр билген.

Тайбың амыдырал катап тургустунган. Чула-хаан, кода-күрүнезин эки чагырар дээш, бүгү-ле чүүддерни кылып турган. Тананың эр угаанының ачызында Өндүр мөңгө ховунуң кончуг дээн аймак чоннары-биле эвилелдежип алган. Үе-шаг бергедеп кээрге, эр эжи дээш байгы күжүн үндүрүп тулушкан Тана тайбың амыдырал үезинде, өске херээженнер дег, өөн ээлеп, дуңмазының уруу ак арынның бичии Ай-кысты азыражып турган. Бодунуң төлү чок Чула уругга кымдан артык ынак турган. Мергенниң соонда Ай-Бес чиктиг апарган. Ол кымгадаа эрбенниг сөс ыттаваан-даа бол, өскелерден аңгыланып, бодунуң хензиг делегейинге хагдынып алгаш, ашааның чырык овурун сактып, ону бар-чок четпестеринден хостап каапкан чурттап турган. Уруун ол көңгүс херекке албас апаарга, угбазы азырап эгелээн. Ынчалдыр-ла чылдар шуужуп эртип турган. Чаңгыс эвес удаа оларның аалының кырындан күстүң кыйгызын дуруяалар шөйүп чоруткан. Танага өг ажылы долган амыдырал төнчү чок маажым уламчылаар ышкаш сагындырып турган. Ындыг-даа бол, кадын ажыл-ижинге ажаанзыраар дээш, көңгүс ырак эвесте бир-ле хуулгаазын күш эптиг үе манап, ооң чүрээн часпас адар деп барганын көңгүс билбейн турган. Эптиг үе үр эвес бодунуң шагын манаан. Ай-кыс чеже-даа чиңге чаыштыг кыс бол, тенээ аалдың оолдарындан дудак чок турган. Бир катап ол хову ортузунда чаңгыс кожагар салаа дег хаяже дырбактанып үнгөш, дүжер черин тыппайн барганын корткан эштери авазынга дораан кээп дыңнаткан. Тана кызын корткаш ыглаан боор деп бодал-биле далаштыг хаяже үнүп оргаш бажының кырында уругнуң хөглүт каткызын дыңнап кааш, кайгай берген. Шала бедидир үнгөш, ол танывазы эр кижии ооң уруу-биле турарын көрүп каан. Ийи улуг кижиниң карактары чаңгыс катап уткушкан. Тана уруун чедип алгаш, чана берген. Ындыг-даа бол, танывазы кижиниң бо черниң улузундан өскелиг чырык карактары ооң сагыжындан үнместээн. Кымыл ол? Ынчангы Кайгал-хамның чугаалап турган өскээрген келген кижизи ол бе? Ынчан ашаа ооң дугайында чугаалап турда, кичээнгейлиг дыңнап аары кай. Тана сагыжынга кирген кижиниң дугайында дыка билип алыксаан, ындыг-даа бол кадын кижии бир-ле карачал кижиниң дугайында айтыртына бээрге, ат-алдарга багай дээш аас ашпаан. Хаанның уруу бодун ап билир болгаш кандыг-даа шуурган сеткилинде хадып турда, өскелерге ону билдиртпес кылдыр бодун алдынып шыдаар. Ол кандыг-даа бергелерге таварышкаш, өске херээжен эш-өөрү дег, угаан-кудун чидирбес бол, бөгүн ооң бүгү-ле кыссыг чаңы оттуп, каңнап каан дег тура-соруу чымчап, хөрээнге бир-ле билдиртпес өөрүшкү чурттай берген.

Өске ынчан Тананың арнынче чаңгыс көргөн-даа бол, ооң көрүштүүн эскерип каан. Кыдат кыстарның хаажылай чураан карактарының чаражы дег эвес, Чөөн чүктүң узун кирбиктиг, амданныг чыттыг чараштаныр чүүлдер ажытлаар даңгыналарындан өске, бойдустуң оожум өңүн алган, изиг хүннүң халыынындан кортпас, кышкы харлыг-шуургандан чалданмас, хову черниң эргим агы-каңгы чыды сиңген чаыштыг бөдүүн чараш кызы кылдыр ол аңаа көзүлгөн. Ындыг-даа бол, Тана ооң чүрээнге дегбээн. Өске кыс ону ынча хөй чылдар дургузунда сеткилин доңнап алган чоруур. Чүгле ооң ырак кыйгызын ол дыңнап чоруур: «Алда-а-ар!»

«Мээң эргимим, ынаам, чаражым, сен чогуңда, та чеже чылдар ишти бо оран-делегейде улчуп чор мен. Сээң чоруй барганыңны ууп чадап, бо өртемчейде сен чогуңда, өөрүшкү-даа көрбейн, чурттаар дээш чурттап чадап, өлүр дээш өлүп чадап чор мен. Мен көк деңгерлерге сен дээш тейлевейн чордум бе? Мен чаңнык-биле, сен чокта, мээң делегейимни хуюктап каарын дилеведим бе? Мени кээргеп, тыным үзүп каар хөңнүң чок боорга, кудай, мен сенден хая көрнү бердим. Айдың дээрниң адаандан сен, Алдын, чиде бээриңге, бүгү делегейниң ынакшылы сээң-биле чоруй барды. Чүгле өжээн биле көөр хөөн чок чорук мында хааннап арттылар. Хөй катап мен өлүмнү дилеп, кыйгырып, сүрүп келдим. Ындыг-даа бол, ол мени кыжырып каш-даа катап чанымдан эртти. Төнчүзү көзүлбес оруумда төнүп читпес сээң адың эдилээн аарышкыны чүктеп чор мен, Алдын».

Өске барыын чүкче ашкан хүн хаязын көргөш, ооң аас-кежиктиг турган хүнү сактып четпес талыгырда эстип чиде бергенин бодап каан. Кажан ол сөөлгү катап өөрүшкүнү көргенил? Кайы хире үр бо делегейде каңмыыл дег чуглул келгенил? Хам аъды ооң сеткилинде диргелип келген кударалды билип, олче кээргээн дег көргөн. Чоорту өжүп бар чыткан чырыкка эр кижиниң омур-хевири кончуг тода кылдыр көстүп турган, а кожагар хая мөңгө дээрже салаазын кожаңнатпышаан хевээр.

Бир-ле эдептиг өскерлишкин амыдыралга моорлап келген. Тананың чүрээ сеткилде эдептиг өөрүшкүнү чазыг чок ынакшылдыр деп билген. Сактырга-ла, улуг чалгыг келгеш, ону бажы-биле шыва апкан дег, ооң тыныжы бачыдап турган. Дүүн чаа-ла ол эки чурттап, тайбың, маажым орган. Ол оттул келген чаа өөрүшкүзүнге удуurlанып, сагыш сеткил шуурганынга алыспас дээш кызыткан.

Ындыг-даа бол, чүү-даа дузалаваан. Тана сактырга-ла, чер шимчей берген ышкаш болган. Дүүн чаа-ла ооң ынак болгаш эки билир делегейи ам буступ дүшкен. Ооң бүгү-ле бодалы ол чырык карактыг кижиде. Ол чокта, эки чурттап турган Тана бөгүн хөрек-чүрек бузуп каггы дег аарышкыдан бергедеп турган. Чоргааралы ону улуска ажыттынарын хоруп турган-даа бол, ол бодунуң аьдынга орупкаш, чаңгыс караа-биле-даа бол көрүп аар дээш, Өскениң чаңчыл болган баар хаязынга кээр апарган. «Чүге меңээ ындыг салымны деңгерлерим чортуп бергенил? — деп, ол муңгарал-биле боданган. — Мен уруумну өстүрүп, ашаамны хүндүлөп, кээргеп чурттап чордум. Өскүс арткан эр эжимниң чаңгыс-ла бүзүрелдиг ынаныжы болуп, өөрүшкүнүң-даа, муңгаралдың-даа хүннерин деңге үлежип келдим. Мээң-биле чүү болганыл? Назы-хары менден ушчок бичии, ызыгууртан эвес, карачал кижиге ынакшып канчаарым ол? Мээң бодумнуң азыраан уруум, удатпас беш-алды час-күс эртерге, келин кыс апаар. Чоргаар адам мээң дугайымда билир турган болза, чүү дээр турган ирги? Кандыг чажыт херээжен биле эр кижини өлүмден быжыг доңнап каарыл? Бир кижиниң өске кижиге тыртыжышышкыны чүден эгелээрил? Кандыг кижиле билбес кокпалар дамчыштыр Ынакшыл улусту тып чедип кээрил? Улуг кударалды азы деңнеп четпес аарышкыны сөңнээрил? Канчап черле бир-ле кижиниң чүгле чаңгыс көрүжү сеткилге шуурганны оттуруп, амыдыралды аңдара тыртып кээрил? Кажан-даа катап ээп келбес аас-кежиктиг үелерим дугайында кударап тур мен. Ийет, Тана ам өске апарган болгаш, кажан-даа биеэги дег болбас».

20.

Күс дүвүрөнчиг болган. Ховунуң ырак-чоогунда тургузуп каан хайгыылчы бедигээштерде айыылдың медээчизи одаглар бо-ла дүндүүштелдир чырып, дүнеки дээрниң ужунда, дириг сылдыстар дег, сирлеңейнип турганнар. Муң-муң шериглер чепсектери кыңгырадыр дүвүрээзин үнген чүкче чоруулаттар. Дайынчы Өске шериг аразынга бодунуң коргуш чогу-биле ылгалып, хүндүткелди чедип алган-даа бол, кым-биле-даа чоокшулашпайн турган. Ооң өскелерге дөмейлешпес чаңыга улус өөрени берген болгаш, дүвүретпес.

А Тана бодунуң чагырга чок чүрээ-биле демисежип-ле турган. Хөй үе дурмгузунда хоругдалга туруп-туруп, душ дээрже салыпкан хартыга оглу дег, ол туттурар-даа ужура чок. Чүректин дүвүрөнчиг

согуун, аялгазын намдадыр күш-даа чок. Ажырбас, ынак бол, Тана, ынак бол, езулут ынакшыл кижиге бүрүзүңгө хайыраавас, өртээ чок сөң-дүр. Сен диңмиттиг болгаш онзагай салым-чолдуг боор кылдыр төрүттүнгөн төл сен. Өг иштиңде оожум болгаш дыштыг амыдырал сээңии эвес. Сагыш-сеткилдиң кударалы-даа, өштүг чорук-даа сени бо чуртталгаңда оюп эртпес. Сен бо делегейже кижилерни чагырар-даа дээш, хөрээңге аарышкыны эдилээр-даа дээш келген сен. Сээң сеткилиңниң балыын чажырган хүлүмзүрүг арныңга чайынналып, көрүжүңден куттулуп турар дээди ынакшылыңды чырыы болгаш күжү хөй чылдарда сагыжыңны доңурбас.

Хаяга болган ужуралды эң-не хензиг сактыышкынарны Тана шыгжап, катап-катап ону сагыжыңга чураан санында, бир-ле чаа чажыт утканы тып ап турган. Ооң кежээки хүн хаязының чырыыңга оюп каан дег омур-хевири каракка олчаан чуруттунуп турган. Тана Өскени үш дугаар ай көрбейин турган. Хүннүң-не дайын-чааның түрлүг бурганы ооң ынак кижизин камгалаар кылдыр тейлеп дилээр турган.

Тана хем кыдыыңга бодалдарга алзыпкан олурда, бир-ле кижини хемниң чалгыы суг ортузунда өпейлеп алган чоруп орган. Чүрээ тиккиледир соккан Тана сугну топтап көрө бээрге, туманның шывыы хем ортузундан адырлып, арнында могоп-шылаан шырай таңмаланып калган бүргег куу дээрже оду өшкөн карактары-биле көрүп алган дайынчы хептиг кижиге тода көстүп келген. Эргим арынны караа-биле эвес, чүрээ-биле мурнай танаан Тана ыы-сыылыг эрикти куду чалгыларга чайгаткан мага-боттан карак салбайн үр-ле маңнап келген. Хенертен оттуп келген. Бо бүгү чүгө дүжү боорга, ол амыраан. Ындыг-даа бол, ол бир-ле багай чүвени оштап турар боорга, хүнзедир холунга чүү-даа туттунмай келген.

Караңгылай бергенде, Кайгал-хамның чадырыңга чалаттырбаан-даа бол күзенчиг аалчы моорлап келген. Ол ону өөрүшкү-биле уткуп ап, арнынче чиге көргөн. Тана арнын чажырбайн, хамның чүве өттүр көөр көрүжүңден карактарын дестирбээн. Хам кадынның өскелер мурнунга менээрденмес-даа бол, бодун төлептиг көргүзүп чоруурун магадаар турган. Бөгүн ону бир-ле бодал дүвүредип турарын караң көрнүрүң эндевейин турган. Чаңчыл езугаар олар аап-саап чүве чугаалажып, амыдырал-чуртталга, мал-маган, ажы-төл, ажыл-агый дугайында чугаалашкылаан. Ооң соонда Кайгал-хам узун даңзанын таваар кыпсып, таакпының ыжын буруладып, Танага бодалдарын мөөңнеп алып үени берген.

— Хам, сен шагдан тура бистиң өг-бүлениң улузунга онза чоок сен. Чула-хаанга эки хамаарылгаңны билир мен. Силер шагдан тура кады болгаш, алышкылар-биле дөмей силер. Ооң чок апарган адазы сээң ачаң-биле дөмей турган болгай. Сен бодуңнуң чаяаның-биле бистиң чонувуска улуг дузаны чедирип чоруур сен. Келир үениң өскелерге ажыдып болбас көжегезин сен уран чаяаның дузазы-биле ажыдып, чүү болурун билип аптар хуулгаан сен. Аарыг кижини өлүмнүң аспаандан адырып, дириг өртемчейже эгидип шыдаар ховар мергежилдиг сен. Мээң салым-чолумну ажыдып бээрин сенден дилеп келдим. Оруумда манап турар бүтү-ле эки-бакты чажырбайн, шуптузун чугаалап берип көр.

Мөген-хаанның коргар деп чүве билбес кызы шак мынчалдыр дорт чугаалаан. Өске херээжен кижини мынчаар хам-биле дорт чугаалажыр хамаан чок, ооң чадырын чалбарып тургаш, оюп эртер чүве болгай. Ийет, Тана анаа эвес херээжен. Ооң торгу тонунуң хойнунда дидим чүрек соп турар. Чамдыкта бойдус, улусту кыжыраан дег, херээжен кижиге эр угаан, тура-сорукту сөңнээш, эр кижиге кошкак болгаш кортук сеткилди бээр. Ындыг-даа бол, хаанның уруунга арай сүртенчиг болган. Ам бо дораан ооң сеткилиниң чажыттары, адыш оюунда дег, хамга көскү апаар. Ооң чажыды аңаа билдингир апаар. Кайгал-хам бичии бодангаш, аптаразындан күзүңгүзүн уштуп алган. Чадыр ишти артыштың ыжы-биле дола берген. Күзүңгүнү ол артыжап турда, улуг эвес оттуң чырыынга ооң кылагар арнында чуруп каан чылдың он ийи амытаннарының дүрзүлери көстүп каап турган.

Агар оой!

Азаларның хайыразы

Алдын-хүлер күзүңгүм аар,

Алды кижини толуглуум аар,

Алды хойга тынгарганым аар.

Агар оой!

Дээрлерниң хайыразы

Демир хүрең күзүңгүм аар,

Чеди кижини толуглуум аар,

Чеди хойга тынгарганым аар.

Танага дидиренчиг апарган. Кижини караанга көзүлбес делегейниң кызыгаарлары ажыттынган соонда, ол ооң таптыг-ла дал ортузунда чааскаан орар ышкаш болган. Хамның чадырының иштинде үннер дыңналып, кижини човууртаан-даа ышкаш, көзүлбес куштуң салдыраан чалгыннарындан хамның бөргүнүң чүтлери шимчей берген. Келир

үеже көрүксеп турган күзели эстип, ону бир-ле чүве саарыг ышкаш тырыкылап бар чыдарын Тана коргуушкун-биле миннип, «Оон кажан-даа үнүп шыдавайн баарым ол-дур» дээн бодадан алгырыксаазы кээп, бо бүгүнү соксадыптар чазып орган. Ындыг-даа бол, караанга база катап муңгаранчыг дээрже көргөн оду өшкен карактар көстүп кээрге, ол бодун туттунупкан.

Саарыг Тананы салыпкан, чоорту шупту чүве оожургаан. Кайгал-хам олче муңгак көргөн. Кадын удур көргөш, ооң чажыды ам хамның база апарган деп билип орган. Ындыг-даа бол, аңаа ыядынчыг-даа, коргунчуг-даа эвес болган. «Бис ам сүлчээчилер-биле дөмей-дир бис» деп, ол боданган. Хам-Уругнуң күзүңгүзү ооң хам оглунга бүгү-ле шынны ажыт-чажыт чок төөгүп берген. Улуг кударалдан хам чугаалаар эвин тышпайн орган.

— Амыдыралдың оруунга чүү-даа таваржыр. Өөрүшкү биле муңгарал кады чоруур чүве-ле болгай.

Ол сөстөрдөн Тананың арны хуулуп, чүрээн бир-ле чүве аспактап алган ышкаш болган. Ам бирээни чугаалаптар болза, ол бо дораан өлүп каар ышкаш кынны берген. Хам ооң ындыг байдалын эскерип кааш, арай далаштыг: «Чок, хайырааты, силерниң бодап турар кижинер-биле багай чүү-даа болбас. Ооң үези ам-даа келбээн. Бистиң чуртталгавыс эдептиг — өлүмнү кыйгырып, күзеп чоруур кижини ол, өжегерээн чүве дег, оюп чоруур, а амыдыралга, херээжен кижиге дег, ынак, ам-даа хөйнү кылыр бодап чоруур бурунгаар көрүштүг кижини хенертен бурганнай бээр. Кижини көөрге, ооң мурнунда амыдырал адышта дег чаптылып тургу дег. Силерге хайырлаан ынакшылыңар чүгле хилинчекти болгаш аарышкыны силерге чедирер. Силерниң чүрээңерниң ээзи болган эр кижини кажан-даа силерге ынак болбас. Ооң сүнезини, чүрээ бо делегейге хамаарышпас. Өске оран-биле ооң харылзаазы эмин эрттир быжыг болуп турарында. Ындыг-даа бол, бо сарыг-шокар өртемчейге ол бистиң чанывыска чурттаар салымның. Силерниң амыдыралыңар белен эвес болур. Шылгалдалар мурнуңарда. Боттарыңарның оскунуп алганыңар тайбың, кежиктиг чуртталгаңар ам кажан-даа эглип келбес. Ындыг-даа бол, кударал-биле чылдар үдеп муңчулбас силер. Орууңар узун болгаш шаптараазынның бол, силер хөйнү чедип алыр силер, чүгле ынакшылдан өске. Ие болур салым силерни база оюп эртпес болгаш, өргээңерге чаш уругнуң каткызы чаңгыланыр. Үе эртерге, эр бооп өзүп келгеш, силерниң оглуңар төөгүже угаан-сарыылдыг, шынчы, чөптүг чагырыкчы бооп кирер болгаш салгалдарга ат-алдарын арттырып каар ховар кижини

болур-дур. Ооң быжыг холунуң, мерген угаанының ачызында хоорук быдараңгай турган аймак чоннар төнчү чок ховунуң девискээринге күштүг күрүне болуп каттыжар.

Хам шынның дөгerezин ыттавайн турган. Тана черле угаанныг болгаш, билдинмес черлерни катап ылавылап айтырып алыр-дыр деп бодап тургаш, чаш төлдүг болурунун дугайында онза сөстөрни дыңнап кааш, бүгү-ле чүвени уттуп, тааланчыг күзелге алзып, холдары чайгаар-ла өпеяа туткан дег кыннып келген. Ол уруглуг болур идегели барык өшкен турда, мындыг эки медээни чугаалаарга, сеткили чырык өөрүшкүге алзып, ооң уругзурап турган мага-боду аартап келген ышкаш болган. Бо ортаакы делегейниң сарыг-шокар мегезин, чөптүг эвес каржы-доңгунун удавас ооң холунга тайбың уйгузунга таалап удуур чаш төлүнүң чылыг тыныжы дээш ол өршээп каар. Ол дээш Тана кандыг-даа бергелерден дадай дивес. Оожум өөрүшкү карактарының эриин ажып турар херээжен кижин дүннү өттүр бодунуң өөнче бар чыда, дыка-ла хөй өөрүнчүг бодалдарны бодап, бир-ле чүвөгө хүлүмзүрүп каап чораан. Чылдар эртер, Эне-Сайның суу талыгырже төнчү чок агар, чаңгыс эвес удаа кударанчыг кыйгызын салып, дуруяалар ооң унун дургаар кырындан ужуп эртер. Ынчалза-даа аңаа кежик сөңнээн бо онзагай дүн кажанда-даа утгундурбас. Ол оожум базып, бодунуң чүрек адаанда бодарап келген дун төлүнүң шимчээрин дыңнаалаан аныяк ие дег, чанып бар чораан. Амыдырал уламчылаан. Сактырга-ла, өскерилген чүве-даа чок ышкаш, ындыг-даа бол, ооң сеткилинге өскелерге билдиртпес өөрүшкү уя тип алган. Тана ам билир. Ол салым-чолдуң чоруткан кандыг-даа шылгалдаларын шыдажып эртер. Чүгө диге ооң мурнунда идегелдин чечээ частып келген. Ол өөрүшкүлүг карактары-биле сылдыстыг дээрже көрүп, дайын-чаада киржип чоруткан сеткилинге эргим ийи эр кижилериниң дугайында бар-чок, билир-билбес чалбарыгларын сымыранып турган. Тана иштиңде ашааның мурнунга хенертен ону хөме таварып келген өске кижиге ынакшылы дээш буруузунуп турган. Ындыг-даа бол, ам шупту чүве эки болур. Ооң төлү ону дилевээни ынакшылдан хостап алыр.

21.

База катап час дүшкен. Ховуда эрткен чылгы кургап каан көктүң чыды эрээн хар адаандан чытталып, ажыгымаар чыт думчукка кээп, сеткилге бир-ле билдинмес өөрүшкүнү, күзелди оттуруп турган. Өңгүр эвес ногаанзымаар бүрүлөр хараганның будуктарынга частып,

кадыг картындан чиңгежек үнүштер бооп үнүп келген. Чоокта чаа-ла баштайгы чаъс дымырадыпкаш барган болгаш, салгын шык агаарны хову кырынга тарадып, хенертен арынны шыгыдып каап турган. Тананың аъды өөрөнгени аажок чаңчыл болган хову ортузунда хаяже ээзин аппарат чыткан. Ол Өскениң даш кырынга олурар черинге олуруп, ооргазы-биле ооң чөленип турган ханазынга үзүп алган. Сактырга-ла, эр кижиниң мага-бодунуң чалынын даш шыгжап алган ышкаш болган. Тана карактарын шийип алгаш, сеткилинге ооң шырайын чуруп, шириин карактарындан «Чүге ыңдыг соок силер?» деп айтырыксап турган. Ооң хүлүмзүрүп, чазык чаңнап турганын ол кажан-даа көрбөөн. Чүге олардан өөрүшкү чайлааныл база кым дээш ооң чүрээ соп чоруурун дыка билип алыксаар турган. Кажан шагда ону билип алыр арга турар ирги бе? Таанда, хову черниң соок кара даш көжээзи эвес болгай. Ооң амыдыралы үргүчү-ле мындыг чааскаанзыранчыг болгаш чорумал эвес турган-на болгай. Бир шагда бир-ле кижиге ынакшып база өөрүп чораан-на ыйнаан. Ооң душтуу кыс кандыг турган ирги? Ол дээш ол бүгү чүвени артынга каап, өске черлерже ойлап, мынчалдыр чурттап чорууру ол. Ол кыс дыка-ла онзагай чараш болгаш чалыы турган боор. Тана база катап бодунуң назы-харының дугайында сактып келген. Бир чыл болгаш, ооң үжен алды дугаар чазы келир. Ол хире кижиге оожум-топтут чоруур-ла болгай. Ындыг-даа бол, Тана бодун арай эрте назылаан кылдыр санап турган. Ооң чаңгыс-даа божуп көрбөөн мага-боду чалыы кыстарның ээлгир, шевергинин салбаан, а бодамчалыг арын-шырайында чиңге кирбиктер, улуг карактар черле көрүштүг-ле. Ооң чурттап эрткен берге үелери арнынга бичии-даа човап-шылаан исти арттырбаан. Тана бүгү-ле чүвени уттупкаш, бир дугаар ынакшаан чалыы кыс ышкаш чаңнаксап турган. Ол бодунуң дуңмазы Ай-Бести чүгле ам чаа биле берген. Сактышыкындан ооң чүрээ саргыг берген. Сактырга-ла, дуңмазының мурнунда буруулуг дег, караанче дорт көрүп чадап, чугаа эгелээр аайын тыппайн баар турган. Чогум чүү дээш мынчаар муңчулуп турарын, чүү дээш буруудап турарын ол канчаар-даа сеткилин коптаргаш тыппаан. Ындыг-даа бол, арын-нүүр оожургаваан. Мерген бодунуң салым-чолунда боду буруулуг. Ооң мурнунга чаттылган хөй оруктарның аразындан ол хенертен ону эрге-чагырганың эң бединче дүндүүштелдир үндүрө берген, шак-ла ыңдыг дүрген дүжүр октаптар орукту шилип алган. Тананы кым-даа буруудатпаан. Ол, ашааның амы-тынын, ат-алдарын камгалап алыр дээш, шыдаар аргажок чүвени кылган. Ындыг-даа бол, ыг чок бодунуң бир-ле ыржым долган делегейинде аңгыланып алган, дүүн

чаа-ла чараш, хөглүг турган дуңмазын көөрү аңаа берге турган. Бир катап шыдаттынмас берге апаарга, авазынга аарышкызын чугаалаан.

— Бо делегейде анаа хей чүү-даа болбайн турар. Шупту чүве баш удур көрдүнүп каан болгаш, бодунуң кижги билбес дүрүмнеринге чагыртып турар. Ынчангаш бис, кижилер, ооң-биле чүнү-даа канчап шыдавас бис, өскертип шыдавас бис. Бистиң салым-чолувус кандыг болурун төк дүшкенивистен тура өлүр шагывыска чедир бурган номунда айтып каан турар чүве-дир, кызым. Ынчангаш силер ийиниң чаңгыс иениң уругларының салым-чолу мындыг өске, харын-даа удурланышкак болганы ынчаар чаяап каан болган-дыр. Чарылбас ийистер дег, эрге-чассыг өскөн угбашкылар силер, үези кээрге, кижги бүрүзү салымыңарны шилип алган силер. Аңгы оруктарны изеп, эр кижиге ынакшылыңар дээш экини-даа, багайны-даа кылган силер. Кажан-бир силерниң ачаңар бактың оруун шилип алган турган болза, мен база бичии-даа боданмайн ооң-биле кады турар ийик мен — деп, авазы хенертен чугаазын дооскан. Көк баштыг улгады берген херээжен кижги улуг уруун кайгадып ханмаан. Ооң эри чок делгем сеткилинде шыгжаттынган тывызыкты кым-даа тыварын орадашпаан. Ол чугаа соонда Тана кезек када оожургай берген ышкаш болган. Ындыг-даа бол, биеэги дег угбашкыларның эргелиг хамаарылгазы эглип келбес кылдыр үзүлгөн. Ол чугаа соонда ийи чыл эрткенде, хаанның хеймер кызын айтырып кудалар келген. Утбазы удурланып турбуже, Ай-Бес кудаларның дилээн хандырарын авазындан негеп тургаш, чедип алган. Даартазында ырак хары черже аъттанып турган дуңмазы-биле байырлажып алыр дээш, дүрген кылаштан бе азы сеткил долган дүвүредден бе, чүрээ аскымнаар чүве Тана авазының өөнче чоруп орган. Анаада артык чүве чугаалавас болгаш туттунуп чоруур кадын дуңмазын өске черже чорудуксавайн, сагыжы аарып, алгырыксаазы кээп турган. Ай-Бести хөрээнге чыпшыр туткаш, салбайн барза, доңган чүрөөн чылдып берзе, кылаң чажын чодуп каапса. Ол чажындан тура улуг утбазын дыңнаар турган болгаш, ам база ону өске черже — оран дүвүнче чорутпайн барза, дыңнаар чадавас. Бичиизинден тура оларның чаңчыл болган таныыры эргим делегейинге кады чурттап-ла чорза, оон өске чүнүң-даа херээ чок. Чүнү кылырын боду билзин, та чылгычы-биле-даа өгленип алзын — чүгле чорбазын. Тана кажан-даа оларны чарар хүн чедип кээр деп бодавайн турган. Аңаа олар ийиниң ойнап, сайзанактап өскөн делегейи буступ дүжер-биле дөмей харааданчыг болгаш кударанчыг кыннып келген. Кызыгаар чок эрге-чагыргалыг хаанның кадыны

дуңмазы уругга дужаап шыдавас кончуун. Тана Ай-Бестиң чүге маңаа артыксавайн турарын билип турган. Ыйт чок, оожум чоруп-чоруп, ол хире-хире болгаш, угбазынче чиге көргөн көрүжүндө «чүге?» деп ыйт чок айтырыг мөндүңнээн карак чажы-биле холушкан турган.

— Мен маңаа силер-биле арттып калыр хөңнүм чогул. Мени кым-даа күш-биле-даа, көгүдүп-даа артырып шыдавас эвес бе, безин оралдашпаңар-даа — деп, ол чаныш сыныш чок үнү-биле таңмалап каан дег болган. Хаанның эрге-чассыг өскөн болгаш хадаан хаттың аайы-биле эглиңейнип турар чинге хадың сагындырар кызындан кым-даа ындыг сорук, күштү манаван. Мергенниң өлгениниң соонда ооң шырайынга хүлүмзүрүг тыптып көрбээн. Ол кижиге бүрүзүнче бир-ле харыыны негеп турар чиге көрүжү-биле көрүп турарга, хаан агайының бичии уруунуң угааны чана берген-дир деп улус билип алган. А Ай-Бес ам-на ооң ынак эжиниң кызыл тынын үскөн өлүрүкчүлөр аразынга чурттаар хөңнү чогул, узун кышкы дүнелерде уйгу чок чыткаш, бодап турган бодалдарын, чайгы кыска дүнелерде олар ийиниң ынак черлерин эргип сеткилинге чыып турган каржы сөстөрүн ам-на чугаалаптар арга тыптып келгенинге харын-даа амырап турган. А угбазының удур сунган холдарындан чайлап, арнынче сөстөр-биле дажыпкан:

— А сеңээ мен бодумнуң өскүс уруумну арттырып тур мен. Хүннүң-не ооң карактарыңче көргөн саныңда, мээң чуртталгамны үрөп кааныңны болгаш аас-кежик чок кылып кааныңны сактып чоруур кылдыр. Кижиге четпес талыгырга чурттап чорааш, сени мээң уруумнуң карактарыңче көргөш, мени сактып келгөш, хилинчектенип турар деп бодалдан өөрүүр мен. Ынчангаш сен кажан-даа аас-кежик деп чүвө көрбөс сен — дээш, хая көрбөй чоруй барган.

Тана чаагын чода каапкан. Та салгынның арнынче үрүпкөн чабс суу сиңирип алган шык агаарындан бе, та кударанчыг сактыышкындан төгүлгөн карак чажындан бе, арны өл болган. Шынап-ла Ай-Бес ону ынчан каргап каан чүвө дег, бичии Ай-кысты көргөн санында, дуңмазының бичии турганын сактып кээр турган. Ол чораан олчаан, бодунуң дугайында чүнү-даа дыңнатпаан. Ынчалдыр-ла ол угбазының сеткилинге экиртинмес балыгны буруу чок черге безин өршээвейн чедирген. Бичии Ай-кыс бодунуң төрөөн авазы ында, бир-ле черде, чурттап чоруур деп безин билбейн, он бирги чазын уткуп турган. Ынчалза-даа ооң дугайында билген-даа херээ чок турган. Ооң амгы ада-иези бодунуң төрөөн төлүндөн артык кызын өпейлеп, кызыгаар чок ынакшыл-биле бүргөп өстүрүп турган.

Чазын шериг ээп келген. Тана Чула-хаанны уткуп турза-даа, иштинде дүвүрелин чажыра-чажыра, чырып турар карактары-биле улай-улай кээп турган аьттыг шеригниң аразындан бир-ле кижини дилеп турган. Кадын чажыртынмаан-даа бол, олче кым-даа кичээнгей салбас турган. Кижиги бүрүзү бодунуң улузун уткаан, дааш-шимээн кулак уюк турган. Чүгле ынаар, хажкызында, турган хам ооң чиктиг далажыксап турарын хаваан дүйүп алган көрүп турган. Хенертен Тананың арны чырыш дээн. Өскени көрүп каан карактарындан өөрүшкү кызыгаар чок куттулуп келген. Сөөлүндө Тана ол шакты сагынган санында, каш-даа катап бодунуң бажын соктап, ашааның куурара берген шырайын, эзер кырында эпчогу кончуг хыйыштыр олуруп алган чортуп келгенин безин эскербээнин буруу шаап турган. Ынчанмайн канчаар, эргим кижизиниң арнын көрүп каанда, өртемчей аңаа көзүлбейн берген. Аьттыг чортуп келген Өске ону-даа эскербейн, хамның чанынче чорта бергеш, адыжын хөрээнге чыпшыр тудуп, мөгеш деп каан. Ынчалза-даа хамның хаанче көргөн дүвүрелдиг көрүжүнүң уунче көргеш, аьдындан дүже халааш, айтырыг дыңналбаанда-ла, «Хаан балыгланган. Аңаа сээң дузаң эргежок чугула» деп бадыткап каан. Чүгле өргээзинче арай деп кирип келгеш, Чула хамга ооң хырнында шарыышкынын чежиптерин чөпшээрээн. Хамның арны карарып калган ышкаш болган. Шапты чыданың арттырып каан калбак изи хаанның иштин дургаар чара шаап бады барган болган. Кайгал-хам чүгле бажын ыыт чок чайган. Каш хона берген балыгның кыдыглары ышкаш, көгерип эгелей берген болгаш, от-көстүг үрелиишкинниң маңын бүгү мага-ботче хан дамчыштыр тарадып эгелей берген болган. «Таанда-ла, күзүңгүнүң көргүскени ыңдыг дүрген болу бээри бе кай?» деп, баары ажып Кайгал-хам боданган. Ындыг-даа бол, өңнүүнүң олче көргөн сергелең көрүжүндөн багай бодалдарны ойладып, удур ыыт чок хүлүмзүрүп каан. Тана ашаан ажаап тура, хөй чылдар мурнунда база-ла мынчалдыр ону чаш уругтулаштыр чемгерип, бажын суйбап, хондур-дүндүр орнундан ыравайн тургаш, өлүмдөн чарып алганын сактып турган. Бөгүн база ол кижиги бажынга сыңмас коргунчуг бодалды хоюзуп, чүгле эки чүвөгө идегеп, дүн-хүн чок ашааның чанындан бичии-даа ыравайн турган. Хөй чүвө ордан хамааржыр болдур ийин. Уруу бодунуң ойнаарактарын ачазының чанынче көжүрүп алган, оюн үезинде бүгү-ле чүвени каапкаш, сагынганын намдадып алыр дээнзиг, хире-хире болгаш, чыткан ачазының холунга

бажын салып, суйбап, эргеленип-даа, эргеледип-даа турган. Тана ашааның экирий бээринге бар шаа-биле бүзүрөп турган. Хам оларны оолдуг болур деп чугаалаан болгай. Шупту чүве анаа апаар болгаш, удавас оларның мурнунга хову дег делгем амыдырал чаттылып кээр. Ындыг-даа бол, хамның келген санында-ла, арны хөмүрерип, хаваа дүглүп турары ооң эскериичел көрүжүндөн эртпейн турган. Шынап-ла хаанның байдалы, хүн келген тудум, баксырап турган. Дүүн чаа-ла ынак уруу Ай-кыстың оюнун кошкак хүлүмзүрүг-биле көрүп чыткан боду ам угаанын үр үеде ышкынып, өске оранның эргинин артап базарынче чоокшулап орган. Ол оранда ооң шагда чоруткан чоок улустарының овур-хевири, дириг чүве дег, чуруттунуп, дуңмаларының бичиизинде дег хөглүг каткызы кыңгырткайнып турган.

Хам аарыг кижиниң сүнезинин бээрледип бээри-биле хондур дүңгүрлээн. Ындыг-даа бол, идегел чогуң Тана хамның хөлүгүр шырайындан билип орган. Алгыштың сөстөрүн иштинде катаптап турган Тананың өжеш чаңы өөскүп келген. «Чок, Чула-хаан өлбес. Белен эвес салым-чолунуң бергелерин эрткен, өлүрүкчүнүң бижээниң бизинден чайлаан кижини канчап бөгүн чоруур деп барганы ол. Ындыг чүве турбас». Тана бодунуң карак чажындан өл арнын Чуланың сооп эгелээн холдарыңа чыпшыр тудуп, тыныжы-биле чылдып, нугуп турган. Өг иштинде чевег ыржымы турупкан дег апарган. Хаанның чанында ооң дүүн чаа-ла тулчуушкунче баштап турган көк баштыг-даа, экер-эрес, кирбей салдыг аныяк шериг баштыңнары-даа ыгыт чок доңгая берген органнар. Кижини бүрүзүнүң чулчургайында «камгалап албаан кончуувусту» деп бодал хан-биле кады соп турганзыг.

Чула улуг уйгудан миннип келген. Дүн ортузу хире. Өгнүң иштин чүгле дең чырыы чырыдып турган. Ооң холун хөрээнге чыпшыр тудуп алган кадайы бажын орунда салып алган боду дөжекте эпчогу кончуг олура удуй берген болган. Ынаар шагзырааны шырайындан иддең хам дүрлүп чыдышкан болган. Уруу кайда-даа чок. Чуланы каш хондур иштинден чиртип келген чалынныг көс намдай берген азы төндүр хып каапканы бе? Сагыш-сеткили чиик, каш хондур хемдип келген аарышкы-даа чок, бажы сергек боорга, ол өөрүй хона берген. «Ам-на сегиirim ол бе. Оон башка кезек када өгбелеримниң мөңгө чайлагларыңче аъттаныр үем келген деп бодап турдум» деп, Чула боданган. Кадайынче кээргел-биле көргөш, ону эптиг чыттырыптар дээш оожум дээрге, Тана отту хонуп келген.

— Мен сени өлбес деп билдим-даа, Чула. Сен бо делегейге чүгле ажыг-шүжүг, хилинчек көрүп алгаш, чоруй баар дээн эвес сен. Салым-чолдуң сеңээ ам-даа хайырлаар сөңүн көрбейн чыткаш, черле

чорбас турган сен, эжим. Бодуңнуң күжүң-биле, төккен ханың-биле чедип алган ат-алдарыңның бедик чадазында бисти — кээргенчиг, камгалаар, болчур кижизи чок үш херээжен кижини — каапкаш чоруптар эвес сен, эргимим.

— Мени өршээ, эргимим, серемчилел чок болгаш, дайзынның хылыжыңга чемиш болганым дээш силерге даржыктыг бооп, сагыш човатканым дээш. Ындыг-даа бол, удавас мен сегий бээр мен шупту чүве эки болур. Мээң бичии ай кызы чүвем кайыл, чүте ада-иезиниң өөндө хонмайн турары ол?

Оларның оожум чугаазындан Кайгал-хам оттуп келген. Тана олче өөрүшкүлүг көрнүп кээрге, ол куду көргөш, бажын чайган. Чула-хаан ооң ынчаар чаңнап турарында бир-ле чүве барын билип кааш, Тананы бир-ле дилег-биле өгден үндүр айбылапкан.

Өөрээнинден билинмес апарган ол катап өгже аяк долдуур тарактыг кирип келгөш, ийи эр кижиге чаңгыс-ла көрүштен ынча хөй хонуктар дургузунда бодундан сывыртап турган, чажырып, коргуп турган бодалының боттанып келир деп барганын билип каан. Өлүм ооң өөнче кирип келгөш, бодунуң олчазын салыр хире эвес олче азыг-диштерин шаарартып алган, караанче чиге көрүп орган. Тарактыг аяк ширтекче кээп дүшкен.

— Мен сени кымга-даа бербес мен, Чула. Өлүмге-даа бербес мен. Мен билип тур мен, кажан шагда бис шупту ээп келбес оранга баар бис, чүгле бөгүн эвес. Сен биске: мээң кырган авамга, меңээ, бодуңнуң чассыг кызыңга дыка херек сен, Чула. Көрүп көр даан, бодал көр даан, эргимим, сен бисти канчап бо чаа-дайын хааннаан, өжээн биле кара сагыш долган делегейге камгалаптар кижизи чок, болчуп келир чүвези чок кылдыр канчап каап шыдаар сен. Чок болза бисти база ап ал. Сен чогуңда, мээң авам бодунуң оглун чидирип алыр, мен бодумнуң эжимни, а урууң — эргелиг ачазын. Бисти кагба, бис оол уруглуг боор бис. Кайгал-хам кажан-даа мегелевес ийик чоп, билир болгай сен. Бис ам-даа чурттаар ужурулуг бис. Канчап черле даң бажында бодуңнуң төлүңнү холга тудуп, аржаан сугга чууп, йөрээл сөзүңнү чугаалааш чүгүрүк аътка олуртпас сен. Бо делегейге хилинчектенип, кады төрөөннериңниң, дайзын холунга кирген чер-чуртуңнуң ажыын ажып, сеткилиң ыглап чурттап келдиң. Сен бо амыдыралга өре кылбаан сен, аас-кежиктиң болгаш узун назынның өртээн төлеп каан сен. Өлүм сеңээ ыңдыг каржы-дошкун болур эвес, чүгле сени эвес, өске кымны-даа ап алзын. Сен чурттап артып кал, эжим — деп, Тана ашааның хөрээнге бажын салып, ыы-сыылыг чугаалап-ла турган.

Чула чуртталгазында чаңгыс-ла ынак чораан херээжен кижизиниң ынчаар ыглап келиринге сагыш-сеткили чештинип, суларай берген. Ол ындыг эрте чоруй баар деп манаваан-даа. Дөргөн бир дугаар чазы ооң сөөлгү чазы болуп турары ол-дур. Ам канчаар, ооң салым-чолунуң хуваанак даштары ынчаар дүшкен чүве болганда. Дөргөн чыл бодунга кызыгаар чок аас-кежикти, ууттунмас ажыг-шүжүгүнү, езулуг найыралды, саттыныкчы чоруктуң согуушкунун база эң онзагай болгаш чараш кыска ынакшылды дөгөрезин сыңырып алган. Чаңгыс сөс-биле, кижини назынында болур бүгү-ле эки-бакты ол көрүп келген-дир. Чүглө өскөн-төрөөн чурттун ажыын ажыыр аарышкыда дистинген эрткен үениң сактыышкыннары ооң чүрөөн эрте дээр келген, саргыдып келген.

— Ынаам, ыглава. Сен ыглаарыңга меңээ берге-дир. Ындыг чүве черле чугаалавайн көр: мээң амыдыралым дургузунда хилинчек болгаш човулаң, өскелерге бодаарга, хөй болган деп. Мээң бо өртемчейде чүглө чаңгыс катап ылап-ла аас-кежиим — Мөген-хаанның чараш уруунуң карактарының кирбииниң хөлегезинге ынакшый бергенимде. Ол ынакшыл мени бүгү сээң-биле чурттап келген үемни чылдып келди. Ынчап кээрге, ындыг-ла багай эвес чурттап каан ышкаш-тыр мен. Чуртталгамның эң берге үелеринде эң чоок деп санап чораан өңнүүм безин хая көрнүп турда, сен меңээ ынакшылыңны болгаш бердингениңни, өске херээжен кижилерниң кылып шыдавас өргүлүн берип тургаш, бадыткадың, ынчап кээрге, канчап мен аас-кежик чок мен. Тана, эжим, мени салывыт, тутпа. Силерни, мээң эң эргим кижилеримни, бо дүшкүүрлүг делегейге арттырып кааш, чоруптары меңээ эмин эрттир аарышкылыг-дыр. Ынчалза-даа дыка муңгак болба. Мээң эң бүзүрелдиг дайынчы эш-өөрүмге даянып алгаш, оларның дузазын көөр сен. Бистиң уруувусту өстүрүп каар сен. Үези кээрге, ынак кижизи-биле өглөп каг, Тана. Ынакшылдан төрүттүнгөн өг-бүлө аас-кежиктиг болур болгай, билир сен. А сээң бодундан улуг дилээрим болза: кажыбыдал үези эрте, бээрге, эштен тып ал, өгленип ал. Силерге камгалакчы херек, а чонга — чагырыкчы. Күрүне баштап турар херээжен кижини — өскелерге белен олча-дыр. Кажанда-даа бистиң чер-чуртувустун чүрөөнче дайзынны чагатпа. Кызыгаарывыс чеже-даа калбак-делгем бол, чуртун черле эжелеттирбе, Тана. Чонувусту өскелерге кулдандырба. Ооң алдарлыг чаагай ады төөгүгө артып, салгалдарга чоргааралды оттурзун. Ол кажан-даа мээң чуртун чидирген човулаңныг болгаш кээргенчиг чонум дег болбазын. Сени чааскаандырыңны каары меңээ чүдөн берге-дир...

Даң адып орда, Чула кадайының куспаанга чок болган. Каш-ла хонук дургузунда кажыыдалдың медээзи күрүнениң чоок-кавы черлерин эргипкен. Чоннуң хүндүткелин болгаш ынакшылын бодунуң эрге-чагыргазының үезинде Чула-хаан чаалап алган болгаш, ол дээш чаңгыс эвес сеткили уян улустуң карааның чажы төгүлген. Хаанның төре херээн салгаар оол уруу чок болгаш, эрге-чагырганы хаанның кадынынга дамчыткан. Бөгүн кижги бүрүзү «ам канчаарыл?» деп харызы чок айтырыгны салып турган. Херээжен кижиниң өг иштиниң ажылын кылып өөрөнгөн холдары чагырганың дынын, эр кижги дег, быжыг тудуп шыдаар бе? Ам тайбың амыдыралдың төнгени ол бе? Бо бүгү кижги бүрүзүн дүвүредип турганы чугаа чок. Хөй улус Тананың кажан шагда мерген угааны-биле база дидим чоруу-биле ашаанга хаан дүжүлгезин эгидип бергенин сактыр. Ынчалза-даа ол өске херек. Ооң чанынга ынчан эр эжи турган болгай. Ак салдыг ирейлер болгаш шериг баштыңнары чөвүлелге күрүнениң келир үезиниң болгаш айбыл чок амыдыралының дугайында хөй үе иштинде чугаалажып келген. Ындыг-даа бол, чаңгыс тода шиитпирге ам-даа кээп чадап кааннар. Белен эвес үеде кажыыдал хуусаазы эртер билек, кадын төлептиг кижги-биле өгленир деп шиитпир удатпаанда үнгөн.

Хаанны орнукшудар базырыкты дургаар көжээлерни чыскаалдыр тургускулап каан. Олар ооң төрөөн чурт дээш демисежи чораан дайынчы ат-алдарының соонда кээр салгалдарга төөгүп бээр херечилери. Тана ашааның бо орандан ырай бергенинден артында өске кижини дег көстүр арнынче муңгак көргөн. «Чүге Кайгал-хамның төлгелээни бүтпейн барганы, чүге Чула бодунуң хүрең арынның чаш төлүнүң өг иштинге ыглаан ызы дыңналып кээр үени манап шыдавайн, бо өртемчейден аъттаныпканыл? Бо бүгүде мен буруулуг мен. Мени ашактыг хиремде өске кижги бодап турганым дээш ажыг-шүжүг-биле кезеткени ол-дур. Чула өлбөс турган. Меңээ ону камгалап, ажаап-тежээп алырымга чедир ынакшылдың бичии-ле дамдызы четпейн барганы ол-дур. Хос баштыг херээжен дег, өске кижиге ынакшып, сагыш-сеткилимни ядарадып алгаш, мен ону ынчангы дег эмнеп карактаваан мен. Ашаамның бажын бодум чигеним ол-дур. Мен сээң мурнуңда улуг буруулуг мен. Чер-чуртун оскунуп чидирген кээргенчиг чоннуң оглу, байырлыг. Эмин эрттир улуг аарышкыны сээң кергеткен чүрээң шыгжап чораан-дыр. Мен сеңээ, мээң черим, чонум ышкаш, аас-кежикти берип шыдавадым. Канчап билир, өске оранга шагда сактып чораан, олар дээш ыглап чораан төрөөннениң-биле ужуражып, оожургалды ам-на алганыңны».

Ам база оран-делегей аңдарлы берген дег болган. Ашаан чидирген кадын бодунуң ажыг-шүжүүн чааскаан ажып арткан. Ындыг-даа бол, ыглап орар үе чок. Күрүне болгаш чон деп улуг харыысалга ооң мурнунда. Тана чүнү-даа канчаар аайын тышпайн турган. Каяа-даа ону ыт чок олче угланган көрүштер эдерип турган. Тана бодунуң үндүр ыглап чадап каан карааның чажын хөрээнге ажыңнадыр хойлап алган. Чүгле кара от-биле чайыннаан караа хөрөк сыңмас кударалды көргүзүп турган. Чула чокта, амыдырап өөренир апаар. Ажыг-шүжүгүнү чудурукка сыңырыпкаш, чиге мурнунче көрүп алгаш, халай берген чоргаар бажын катап көдүрүп, улаштыр амыдыраар.

Дайзын анаа орбайн турар. Сынган ооргазын хөндүрүп, доңгайтыр шаапкан дискектеринден туруп, аъттары-биле оларның чуртунуң кызыгаарын эрттир халыдып, хостуг меннип эгелей берген. Ам оларны үндүр сывырап, кээргел билбес сүрлүг маадыр Чулахаан чок-ла болгай. А ооң кадыны төрө херээ баштаар шаа кайдал, карак чаап олуртуп каан чүве болгай аан, күрүне башкарар эр угаан ында кайда боор. Чүгле харын кыраан назынында ону дүжүлгениң чымчак олудун күзээн бир кижини кадай кылдыр ап албас-ла болза. Ажырба-ас! Ол үеге чедир ам-даа ыра-а-ак. Амдыызында аъттарга өске черниң хеминиң суун ижиртип, оьдун оьткарып сула чаңнап алза, сагышка эки.

23.

Бо бүгүнү угаап билип орган Тана өөнге муңчулуп ыглап чытпаан. Узун чаыштарын аржыыл-биле чажыра шарып алгаш, бөдүүн хевин кедип, бодунуң бир дугаар чыгган шериг баштыңчылары чыыжынга кымны-даа кыңчыктырбайн, барыын кызыгаарларже аг-шеригни доп-дораан чыырын дужааган.

— Авай, мен бодумнуң шериим-биле чоруур ужурулуг мен. Мээң ашаам, шерии чаа-дайынга ханын төп турда кажан-даа өргээзинге хөлестеп орбаан, билир сен. Чүгле ынчан олар тиилелгени, эвээш санныг-даа тургаш, чедип алып турганнар, чүге дизе олар-биле эгиннерин дээштирип, олар-биле кады, хылыжының бизи хыралгыже, оларның хайыраатызы хей-аът кирип, тулчуп чораан. Ийе, авай, мен Чула эвес-тир мен. Мен безин оода чадаарда хылыш көдүрүп шыдаар эр кижини безин эвес-тир мен. Ындыг-даа бол, мен демей-ле олар-биле кады турар мен. Бодумнуң чепсээм бар. Ол чырык угаан, хей-аът кирир сөстөр. Мен оларның дузазы-биле бодумнуң

шериимниң чүректерин кыпсып, маадырлыг чорукче кыйгырар мен. Мен Чуланың ачызында бодумнуң күжүмнү билип ап, баштайгы тиилелгемни ооң-биле база биске бердинген эш-өөрүвүс ачызында чедип алган мен. Ам ол бистиң аравыста чок-даа бол, мен ооң ханын төп чорааш, хөй санныг дайынчыларын чидирип чорааш, чедип алган чедишикиннерин өскелерге сартык кылдыр каап берип шыдавас мен. Оон соон истеп, херээн уламчылаар мен. Анаа сөзүмнү берген мен. Ооң кадында, авай, мен Чулага оол уруг безин божуп бээр шаам чок болганымдан бо бүгүнү бодум кылыр ужурулуг мен. Ийе, меңээ, херээжен кижиге, дыка берге болур, авай, ындыг-даа бол, мен дайынны бистиң черивистен үндүр сывыртаптар мен, чок болза дайын шөлүнге сөөгүм салыр мен.

Авазының көк бажын суйбап кааш, уруу Ай-кысты быжыг кускаптап, сүтсүг тейин чыттап кааш, Тана аьттаныпкан. Бичии кысчыгаштың: «Авам хая көрнүп кээр ирги бе» дээн чажыт күзели бүтпейн барган. Тана бодап алганын кылыр дээнде, артынче черле хая көрнүп, сагыш-сеткилин суларатпас турган. Удатпаанда кызыгаар чок делгем ховуга сурагыг Чула-хаанның аг-шерии, хааны чок болган-даа бол, бичии божаш дивээн, чалаттырбаан «аалчыларны» бодунуң девискээринден үндүр шаап, оларның боттарының черлеринге чедир ызырты соондан сүрүп, каржы-дошкуну-биле чылча шаап, кымны-даа кээргевейн турар деп чугаа тарай берген. А оларны баштаан караанда сылдыс чайыннаан, чүрээнде өжээн кыпкан кадынны эр кижичаңгыс көргөш-ле, дүлгээзининге алзып, албыстап каар деп хоптажып турган. Кадын кым-даа ону кудалап, ынакшылын илередип, алдын-мөңгүннү, торгу-маңныкты сунарга, тоовас: чүгле аг-шерииниң бажында ай чыгам чедер черлерче коргуш чок чедип, аштырыышкын билбес дерзиилерни дискек кырынга олуртуп, ховунуң өжээнзирек аймактарын безин ооң оруундан чайлап турар кылдыр коргудуп алган, аткаар чаңгыс-даа баспас, чүгле бурунгаар көрнүп алган, дайын-чааның өршээл билбес херээжен бурганы дег улуска көстүп турган.

24.

Чула-хаанның шерииниң хөй айлар үргүлчүлөп келген төнчү чок оруу уламчылавышаан. Тана шеригжи амыдыралга өөрени берип, чоокта чаа-ла, тайбың үеде, чүгле өг ээлээрин көңгүс уттупкан болгаш, ойнаар-кыс бажыңы дег, каас өргээзинче-даа чаныксавастаан. Чүгле дүнелерде дүктүт чоорган эштип алгаш, хөлүгүр дээрде айның

чырыын көрүп, талыгырда арткан ай дег төгөрүк арынныг кызының дугайында сактып, ам ооң эң ынак ийи ынак кижилери тайбың черде чаа-дайын билбезинге иштинде чалбарып, оларның аас-кежи, амыдыралы чүгле Танадан хамааржырын бодап чыткаш, удуп каар турган. Чамдыкта эмин эрттир чаныксанчыг, кударанчыг үелерде ол ашааның эргим арнын сактып, «Бир эвес ол дээрден, соңгу назын оранындан өске талакы эрикте кадайын көрүп турар болза, чугаа чок аңаа чоргаарланып турар боор ийин» деп бодаарга, сеткили чылып кээр. Ол Чулага берген сөзүңгө ээ бооп шыдаан. Бодунуң улуг-биче тиелелгелерин Тана аңаа тураскааткан. Кажан-даа оларның чону чер-чуртун оскунуп, дайзынга дарладып базындырбас. Чамдыкта шериг аразындан Өскени көрүп каар. Ынчан ооң чүрээ дүрген соп, дүвүрей хона бээр. Тана бодунуң орай келген ынакшылындан ойталап, бүгү-ле болган чүүлдерге бодун буруудадып, ону кажан-даа көрүксевейн турган. Чок болза ону аар эвес кылдыр балыглаптары кай, өскелер-биле чыдып каар кылдыр деп-даа бодагылаар турган. Шериг турлагның амыдыралы дөмей-ле оларны удаа-дараа үскүлештирер чыгыы таварыштырып турган. Тана, үе эрткен тудум, өөрээнде хүлүмзүрүп, бодунуң ажыг-шүжүүндөн чоорту адырлып турган. Ынчан Тана Өскени көөрге, ол база бир тывызыксыг кылдыр олче көргөн ышкаш боор. Шынап-ла Өске Танаже ооң мурнундагызындан өскээр көөр турган. Ынчанмайн канчаар, бо херээжен кижини шупту улусту эдепсиндирипкен болгай. Улустуң хөй кезии ооң дайынчыларны баштап чорупканын чиктигзинип, дөмей-ле бир дугаар хан-чинниг тулчуушкун соонда аалынче — чылыг, чырык өргээзинче дедир ээптер деп бодап турганнар. Бир дугаар тулчуушкун, ийи дугаар, үш дугаар, а кадын олар-биле хевээр. Харын-даа оларның пажындан чем каап чип, олар дег черге алгы дөженип удуп турар болган. Ындыг-даа бол, ол бодунуң бедик ызыгуурун утпаан болгаш, өске уттупканнарны кыңчыктырбайн боттарының олуттарынга салып каар турган. Чоорту чүгле эр улусту кижини санынга алып улуг аг-шериг бичежек дурт-сынныг, шириин шырайлыг кадынын хүндүлей берген. Ону херээжен кижини дээш херекке албас бодал ам кымның-даа бажынга кирбестей берген. Ооң шылап-могаар деп чүве билбес шыдамынга болгаш хөй чүве чугаалавас чаңынга улус өөрени берген. Тана бодунуң амыдыралында база бир чугула чүүлдү чедип алганы-биле бодунга байыр чедирип болур турган. Ындыг-даа бол, ооң дугайында бодал башка кирбес-даа болган. Улуг ажыгның чүүгүңгө хөмдүңгөш, бастыртып алган турган ынакшыл база катап,

часкы соок өйде шончалай дег, бажын көдүрүп частып эгелей берген. Үе — эң эки эмнээр эмчи-домчу. А дайынның бис кырында эртип турар үези оон-даа дүрген эмнээр.

Удатпаанда шеригниң оруунга агымы оожум-даа бол, калбак Ак-Суг хем көстүп келген. Кежээлерде дең чырыынга Тана катап-катап ол черниң чуруун көрүп, шериг баштыңнарының чугаазын биеэги чүве ыыттавас оожум чаңы-биле дыңнап турган. Кадынның шырайындан кым-даа ооң сеткилинде кандыг коргуушкунну, хараадалды чаа-дайынның хан-чинниг дүжүдү, дайынчыларның мөчү-сөөгү хорумналган тулчуушкуннар тывылдырып турарын билбес турган. А бөгүн чаңгыс-даа кижичи кадынны даарта кежер канчаар-даа аажок улуг суг ону канчаар сүртедип турарын безин каразывайн орган. Хову черниң кызы болгаш, ол улуг суг деп чүвени эки билбес. Чүгле чалбарып-тейлээрден башка. Ындыг-даа бол, дуза дилээринден ол дадагалзап турган. Улус тарай бергенде, ол чааскаан үр-ле олурган. Ооң соонда бир-ле шиитпирни хүлээп алган дег, майгынындан үнүп келген. Оларның турлаа караңгыда улуг Амырга-моос дег тынып, одагларның карактары-биле дүннү алараңнадыр көрүп турган. Чамдык одаглар чанында кижилер даартагы берге тулчуушкун дугайында дүвүрел долган бодалдары-биле солчуп орган. Ынчалза-даа оларны хем кежер айтырыг эвес, а дайынның сан-түңү, шыырак болгаш кажары сагыш човадып турган. Чула-хаан дириг турар үеде, ол күчүлүг кожаны чүгле хөй санныг белек-селектиг дугуржулгалар болгаш өгленишкин политиказы-биле тудуп ап, холга кирип ап турган болгай. Бөгүн ону ынчалдыр тудар ат-алдарлыг хаан чок, а ооң үезинде чардынган керээлер ооң-биле кады чиде берген. Тана Өскени кыйгыртыпкан. Каш-ла шак дургузунда бодунуң коргуушкуну-биле демисежиң, бодун тиилеп алыр ужурулуг. Чүте дизе даарта шупту ону, чаңчыгып калганы дег, дидим болгаш чаныш-сыныш чок баштыңчы кылдыр көөр ужурулуг.

25.

Хүннүң башкы херели үнмээнде-ле, кууларып көстүр хемниң кырында аъттар биле кижичи баштары кара шаар апарган, аргалыг-ла болза дааш үндүрбезин кызып, ол талакы эрикче эжиндирип бар чыткан. Тана карактарын кортканындан шийип каап, чолдак аъттың челинден так сирбектенип алган кежиң бар чыткан. Дүүн

чаа-ла Өске ооң бедик чоргаар чүгүрүк аьдын, ооң мурнунда суг кежип өөрөнмээн дээш, солуп каапкан. Хем ортузу чедип келгенде, ол харын ам-на оожургап, караан ажыдып келген. Ындыг турбуже, ооң чүрээн соок адыжы-биле аспактап алган коргуушкун ам-даа салбаан. Ол бодун алаактырып, иштинде тейлеп чораан. Дүрген-не ооң буду черниң быжыг хөрзүнүн баскан болза.

«Ку-у-утг! Ку-у-утг!» деп дааш-биле ол талакы эриктен ужуп келген согуннар эртенги ыржымны чара сопкан ышкаш болган. «Бисти манап турган-дыр» деп, коргунчуг бодал-биле Тана ам чаа-ла сириледир коргун турган ак-көк дүвү чок тамыже бажы-биле дүлнү берген. Ол-ла дораан сугнуң кылын каьды ону бүгү-ле делегейниң дааш-шимээнинден чарып шуглапкан. Дүвү чок караңгылап кел чыдар тамыже аңдарлып чыда, Тана чүгле ооң бажының кырында мөңгүннелчек чырыкты сөөлгү катап көрүп четтигипкенде, ол өжүп калган. Ындыг-даа бол, ооң чер кырынга чурттап эртер кылдыр өйлөп каан үези ам-даа келбээн болган. Караңгы тамы ону салыптарга, кадын ол талакы эрикке миннип келген. Кайгал-хам ооң карактары ажыттынып келгенин эскерип кааш, дораан хойлаарактан бир-ле чүвени хува аяк долдур куткаш, соок эриннеринге дээскен. Тананың ам чаа чүнү-даа дыңнавайн турган кулаанга ыракта тулчуушкун шимээни, хылыштарның каңгыраары болгаш улустуң кыйгызы дыңналып келген.

— Силерниң согун-биле өлүр аттырып алган аьдыңар суг адаанче кире бээрге, шупту улус силерни өлгөн деп бодаан, дээрги. Боттарының ыңдында-ла таарымчалыг эвес байдалын бодавайн, эрикче үнгеш-ле, дайзыннарже халдап кирип-ле турган. Оон кезек када кошкаш дээнин ажыглап, бистиң шеривис ол-ла хевээр оңгарлыр үе безин бербейн барган. Эрткен дүне-ле кежип алган турган ча адыкчылары оларның артыңдан чедип кээрге, тулчуушкуннуң түңнели билдине берген ийин, хайырааты деп, хам Танага ооң байдалының дугайында сагыш човаашкын эвес, а бо медээ эң эки эм-дом болур деп билгеш, чугаалаан. Ол ооң өөрүшкү имистелген карактарыңче, харыксыраан арын-шырайыңче кээргеп көргөн. Шериг амыдыралының бергелерин дайынчылары-биле деңге үлежип, кажан-даа шылап-турупканын Тана кымга-даа көргүспейн турган. Кандыг-даа тулчуушкун үезинде ол бодунуң бедик аьдында сагыш аарынчыг чинге ынай апарган олар турган. Ооң чоогундан дайынчылар хей-аьт кирип калган хаанының сүлде-сүнезинин бо бичежек дурт-сынның херээжен

кижи тудуп турар болгаш, тиилегениң ыдыктыг хей-аъды оларның кырында алдын чалгыннарын херип алганындан амдыгаа чедир олар аштырыышкын көрбээннери ол деп карачал шериг сеткилинден бүзүрөп турган.

«А бөгүн бис кадынывысты ышкынып алыр часкан-дыр бис. Херээжен кижиде дайын-чаа кылып деп чүү чүвөл ол. Ол өөнге орар, амыдыралы өгнү долганыр кылдыр чаяап каан, а эр кижиниң — төрө херээ баштаар болгай. Бистиң белен эвес байдалывыс ону маңаа турар кылдыр албадап турар-дыр, ыңдыг-даа бол, кадынны бүзүрөлдиг шериг-биле чандырар. Өске ооң амы-гынын албаан болза, мээң өңнүүм Чула-хаан дуу орандан мени кажан-даа өршээвес турган ийик» деп, Кайгал-хам боданган.

26.

Ам-на шериг аалынче аъттаныпкан. Кежээлерде одаглар кыдыынга ырылар чаңгыланып турган апарган. Ол ырыларда өөрүшкү дыңналган. Ховунуң хады чылыг агаарны арыннарже үрүп, хөрөкти агы-каңгы чыды-биле долдуруп турган. «Бис чанып ор бис. Тиилегениң ыдыктыг кужу бистиң кырывыста алдын чалгыннарын херип алган ужуп чор. Ам дайынчылар амы-гынын чидирбес, дайын бистиң чуртувусту хунаап, чонувусту дарлаवास, Чула. Сээң чагыыңны күүсеттим. Ындыг-даа бол, чеже-чеже аныяк-даа, акшыи-даа берген дайынчылар дайын шөлүнге сөөгүн салганыл, чеже кижиде ээп келбезилбистиң төрөөн черивисче оруувусту дургаар чеже чаа базырыктар тывылбаан дээр. Оларның дугайында тураскаал кылдыр кижиде көжээлер хары черниң делгемнерин кадарып дашта оюп каан карактары-биле чөөн чүкте чуртунуң уунче көрүп-ле алган турар. Төрөөн черивистиң хензиг кезиниң безин өртээ ол хире төлөп четпес үнелиг-дир. Мен ону билбес турумда, сен мени чуртун үнелээр кылдыр өөредип каан сен, эргим эжим. Бо берге оруктун дургузунда меңээ шыдажып эрттинмес бергелер таваржып турда, сээң чырык адың дээш шуптузун шыдажып эрттим. Сагыжымның аарышкызы намдап, сен чокта, чурттап өөрени бердим. Ындыг-даа бол, сен мээң сеткилимде, бодалымда дириг туруңда, чүрээмни чүге өске эр кижиде ээлеп турарыл? Ындыг база бооп болур бе? Бир эвес сен дириг турган болзуңза, меңээ харыылап бээр турган ийик сен. Мен

бодаарымга, аңаа шынап-ла ынак-тыр мен. Ооң сеткили база сээңии дег саарзык, чүрээнде база сээңиинде дег кем бар. Ындыг-даа бол, ол меңээ, сээң ынак чорааның дег, ынак эвес. Чүгле талыгырже ыт чок көрүп-көрүп, улуг тынып каар. Ооң карактары кымның арнын көрүп тур ирги? Катап-катап сагыжында кымны чуруп тур ирги? Ооң кударалы мен дээш эвес боорга, меңээ берге-дир. Чамдыкта шыдаттынмас апаарга, эрткен үени ээй тырткаш, ынчангы соок суглуг Ак-Суг хемниң чалгыынга тыным үстүп каары кай деп бодап кээр-дир мен».

Тана база катап чагырга билбес ынакшылга алзыпкан. Ол бодунче хорадап турза-даа, Өскени бо-ла көрүксеп, ооң үнүн дыңнаксап, дүгдүнчек кирбиктерин суйбаксап, ынакшылдың чалынныг сөстери-биле ооң сеткилин чиртиксеп турган.

Тананы авазы биле көзүлдүр өзе берген уруу уткуп турган. Ол хүлүмзүрүг-биле кырган-авашкыларның канчаар чурттап, чүнү канчап турганын дыңнап турза-даа, кызының шырайында болгаш авазының арнында чарлыышкын балалбас муңгак исти арттырып каанын кээргел-биле эскерип турган. Ай-кыс ынак авазынче чашкы шаанда бир-ле кысчыгаштың карактарын сагындырар улуг карактары-биле салдыкпайн көрүп турган.

— Ай-Бестиң дугайында чүү дынналыр-дыр, авай? — деп, ол удуур мурнунда бажы улам көгерип каан авазындан айтырган.

— Бистиң улус ынаар барып чораан. Сээң дуңмаңга ужурашканнар-дыр. Ол бодунуң ашаанга ийи чаптанчыг оолдарны божуп берген. Амыдыралы база эки. Ону ук-ызыгуурунун аайы-биле хүндүлөп турар. Ай-Бес бисти база олардан айтырып турган-дыр, сээң дугайыңда база. Сен ам ол дээш муңчулба, уруум. Дуңмаң сенче ам хорадавайн турар. Ол бодунуң салым-чолун тыва берген — деп, кырган ие уруунуң ол чокта-ла аарышкы долган сеткилин бодунуң бичии мегези-биле оожургаткан. Ооң уруу, өске херээженнер дег, бодунуң муңгаралын ыглап каавытпас, хөрээнге шыгжап чоруур берге чаңныг кижги. Ол ооң күжү болгаш кошкак чери. Кандыг-даа чаныш-сыныш чок терек ону удап кээр хат-шуурганга удурланып турар болза, бир-ле хүн күштүг согушкундан сыйлып болур. Оода ам бир аарышкы ооң уруунуң сеткилинден адырылзын.

Ам база чаагай чай келген. Хүннүң чырык херелдериниң адаанга бурун чон өгбелериниң черинге тайбың амыдыралын уламчылай берген. База катап чайның кыска дүнелеринде ойтулааш эгелээн болгаш дүннүң ужунга чедер дээнзиг, чыраа, саяк аьтгарда ушкажыпкан оолдар, кыстар ыры-шоорлуг, даң аткыжеге чедир, шаап кээр. Ындыг дүнелерниң бирээзинде Өске хенертен чорук чоруурунга белеткени берген. Ону ийи чыл бурунгаар маңаа эккелген оруу база катап кыйгыра берген. Кайыын ол кыйгы төрүттүнүп, сеткилиниң хылдарынга дээпкенин ол боду безин ожаавайн барган. Та сидиредир халдып эрткен дуьуглардан буртуладыр көдүрүлген доозун аңаа орук ырызын ырлай берген бе азы бир-ле дүш аңаа кызыгаар чок өртемчейниң делгемнерин сагындыра берген бе? «Чоруур үе келгендир» деп, ол боду бодунга чугаалааш, орукче белеткени берген.

Кайгал-хам ийи чыл дургузунда бөдүүн амыдыралын кады үлежип өөрени берген чурттакчызының белеткенип турарын кайгап көрүп турган. Чүгле даңзаның шыйылааны өгнүң ыржымынга каттыжып турган. Ол Өскеге өөренип калган болгаш, ону бир-ле хүн чорууштар деп бодавас-даа турган.

— Чүге ам база кижки билбес делегейниң делгемнеринче чүткүүрүң ол? Чааскаан ону каңмыыл ышкаш одурту кезип чоруп каарың ол бе? Сен бистиң чонувустуң оглу апарган сен, дайынчы ат-алдарны-даа, аал-оранны-даа тыпкан болгай сен, Өске.

— Чок, Кайгал-хам, мени оруктуң аялгазы кыйгыра берди. Силерниңге эмин эрттир саадай берип-тир мен. Силер-биле деңге аас-кежикти, ажыг-шүжүгүнү, тиелелениң хан хөөредир өөрүшкүзүндө үлежип чораан бол, силерниң чонуңарга делегейниң кайы-даа чонунга дег, хамаарышпас мен. Мен кезээ шагда мурнунда бир-ле күзел көрүп алган, ооң соо-биле далажып бар чыдар чорумал-дыр мен. Ол дээрге эң аас-кежик чок салым-дыр. Меңээ чайгы өйнү чурттап эртери черле дыка берге турган. Сактыышкыным сенчизи ынчан чештинип, шагда-ла уттур дээш чадашканым эргимимниң арны караамга көстүп кээр-дир. Хам, мен черле албыс аарыындан шагда аараан боор мен. Ынча хөй чылдар дургузунда мээң амыдыралымга болган ыдыктыг ынакшыл мени амдыгаа дээр салбайн, аарыг араатан ышкаш, төрөөн черимден, кижилерден чарып алгаш, чер кезип чоруур чорумал кылып каан. Мээң ынакшааным кыс бодап безин четпес

чараш болгаш онзагай турган. Бис боттарывыстың ховуларывыска, көк дээрни чалгыннары-биле куспактап турар куштар ышкаш, хемниң кай баарын боттары билир ак-көк агымнары дег, хостуг турган бис. Аас-кежиктиң төнчүзү чок ышкаш сагындырып турган. Ынчалза-даа бир-ле катап даң атса-даа, үнүп келген хүн алдын-сарыг эвес, а күскү дүнден артык кара болган. Ол олчаан мен хөрээмде чүрээмни эвес, а эрткен өйнүң хүлүн шыгжап алган чор мен.

Мен эрткен амыдыралымның хөлөгези мен. Бир хүн мээң адым сээң эргиниң чанынга мени эккеп кагды. Сен меңээ дузалап болур турдуң, мен бодум база бо бүгү сагыш аарыындан адырлып ап болур турган мен. Ындыг-даа бол, сеткилимниң ызындан, хилинчээнден адырлыр хөңнүм чогул. Салым-чолум меңээ сегип алыр үени берди. Мен шагда-ла өске оранда барган эжимниң сорунзазындан адырлып ап болур турган мен, ыңдыг-даа бол, черле хоржок-тур. Өлгүжеге чедир мен бо оран-делегейге эргимимниң адын адап, мурнумга чүгле ынак эжимниң караан көрүп кезээ шагда орукка чоруур-дур мен.

Өске биле Кайгал-хам чаңгыс-даа байырлалдың дашказын көдүрүп, найыралының даңгыраан бот-боттарынга бербээн. Ындыг-даа бол, оларның аразында сөс-чугаа чокка-ла билчишकिनниң харылзаазы шагда-ла тыптып келген. Хөй айлар дургузунда олар эгин кожа тулчуп, үезинде бот-боттарынын амы-тын камгалап-даа чорааннар. А эр кижилерге кады чаңгыс тулчуушкунга киришкени назынының чартыын кады чурттаанындан артык үнелиг болур. Удатпаанда Өскениң адының дуюгларының үндүрген доозуну дүштеки хүн караанга алдынналып, чер-дээрниң тудушкаанче шаштыгып чоруй барган. Сарыг доозун ховунуң чиргилчининге эсти бээри билек, Өскениң бо оранга турганының дугайында кандыг-даа херечизи артпайн барган ышкаш болган. Хүн ажар душта, база бир аъттыг кижии кара маң-биле, эсти берген доозунуң изин дилээнзиг, сидиредип халдып эрте берген. Эмин эрттир орайтай бергенде, Кайгал-хам анаа Өскениң чоруй барганын чугаалаан, орайтай бергенде! Тана бодунуң ынак кижизинге чедер дээш, бар шаа-биле адын кымчылап чораан. Ооң соондан кара дүн ызырты сүрүп орган. Өскениң адының дуюунуң изин безин тып чадап чорда, дүн долгандыр турар өртемчейни кара чалгыннарының куспаанга чажырып алган. Төнчү чок караңгы ховулап, Тана адының бажы углаан черинче шаап орган. Хире-хире болгаш, ол адының дынын тыртып, карак дежиپ каа дег караңгыда оода кылаш дээр оттуң чалбыраажы көстүп кээр ирги бе деп идегеп турган.

«Мен ону ыяап-ла тып алыр ужурлуг мен. Сен, Курбустунуң чырык бурганы, меңээ өршээдиг бооп көр. Мен бодумнуң чонумга өске херээжен кижиниң кылып шыдавас чүүддерин кылып, буяным чедирген мен. Ийе, мээң амыдыралымда частырыглар турган. Өске кижидугайында бодап, күзеп тургаш, ашаамны чидирген мен. Ындыг-даа бол, мээң бачыдым чаа-дайынның одунга арыгланган, сагыш-сеткилим каңналган. Меңээ аас-кежиктиң чамдык-кезиин-даа бол хайырлап көр. Чүте-ле мени хилинчек-човулаң эш кылып алганыл? Чүте мен аң араатан ышкаш караңгы ховуда ынакшылым дилеп, хилеп чор мен? Меңээ ынак кижимге чедип аар, ону тып алыр аргадан берип өршээ. Мен ооң чырык карактарынче көргөш, ынакшылымның сөстөрүн чугаалап бээйн. Ооң соонда та чүү болзун». Тана чаңгыс-даа үн дыңналбас ховуда, чааскаазыраан бөрү дег, улуп кышкырып, Өскени кыйгырып, ыглап-сыктап чоруп турган. Чүгле караңгы дүңнүң чалгыннары ону салбайн турган болгаш ыржым ол-бо талазындан бүзээлеп алган турган. Тана сактырга-ла, бо дүне ол ынак кижизин тып албас болза, даң бажында эстип хайлыр караңгы дүн-биле ооң идегели өжүп каар ышкаш болган. Бо делегей оларның ынакшылынга эмин эрттир улуг болгаш делгем-дир. Олар ийиниң салым-чолу, ийи элезинчигеш дег, аңгы хаттарга хадыдып турар. Үр болбаанда, ооң кыйгызын дыңнап каан дег, деңгерлер ооң оруунга ыракта дүңнүң эдээнде чаңнык кызаңнааны дег оттуң чалбыраажын көргүзө каапкаш, катап хойлап алган. Ындыг-даа бол, Тана ол угланыышкынны часпайн, ынаар хапкан.

Чер-дээрниң тудушкаанда одаг кыдыында эр кижиде бажын доңгайыпкан боданып орган. Сактырга-ла, бо делегейде ордан өске кым-даа, чүү-даа чок ышкаш болган. Одагның чалбыраажында аңаа бир-ле кыстың чараш овур-хевири самнаан ышкаш көзүлген. Эр кижиде бажын көдүргөш, караңгы сылдыс чок дээрже көргөн. Ынчан шагда-ла ол база шак-ла мындыг ховунуң кыдыында одаг салып алган орда, ооң биле ынаа кыстың аразында чүгле дүнеки куштарның алгызы болгаш шартылааларның ыры долган чаңгыс-ла дүн турган. Хөрээнден ушта чүткөөн чүрөөн ол оожургады суйбап, сылдыстыг дээрниң дээвириинде көстүп келген эргим эжиниң арнынче хүлүмзүрүг-биле: «Тамчыктыг уду, ынаам, ужурашкыжеге, Алдыным» дээн. Хенертен ооң сактыышкыннарынче амгы үе аъттың даванының дүвүренчиг даажы-биле шургуп кирип келген. Аъттың ээзи одаг кыдыынче барык аңдарлы бер чазып дүшкен. Өске караңгыже

киир базып алган турган боду Тананы танып кааш, катап чырыкче кирип, хынынче хылыжын киир идипкен. Кадын черниң черинде кара чааскаан ооң одааның мурнунда кара карактарын улгаттыр көрүп алган, эгиштээн турган. Эпчок ыржымны үрөп, ол от чанынче баскаш, чугаа-даа чок олура тыртып алган. Өске база ыгыт чок ооң дужунга олуруп алган. Кезек када шимээн чок барган хову бодунуң дүнеки аялгазын уламчылай берген. Тана олче көрбээн. Ооң чараш карактары оттуң дыйлаңнааш чалбыраажындан бир-ле чүве дилеп турганзыг болган.

— Моон ырак эвесте кижикөжээ бар. Шагның шаандан тура ол ховунуң ыржымын хумагалап таңныылдап турар. Ооң чанындан эрткен кижилер ыяап дүшкөш, аыш-чеминиң дээжизин өргүп каар мындыг. Көжээни бо чоок-кавының ээзи деп санаар. Ол бодунуң хөйүнү көргөн карактары-биле хүн үнер чүкче көрүп алган чүс-чүс чылдарның чажыдын бодунда шыгжап турар дээр. Ол черге бичии кыс өшкүлерин кадарар, аңаа үргүлчү бодунуң сайзанаан тип ойнаар турган. Бир хүн ооң узун мөңгүнелчек дүктүт өшкүлери өске аалдың өшкүлери-биле катчы берген. Ынчалдыр чинге чаштыг уруг биле хөглүг оолчугаш найырадажы берген. Черле чарылбас бичии кадарчылар боттарының сайзанаан көжээниң баарынга тип, өг-бүле деп ойнаар турган. Үе эрткенде, кыс узун чаштыг чараш уруг апарган, а оол кирбей салдыг, делгем хөрөктиг мөге эр апарган чүве-дир. Олар ам өшкү кадарып, сайзанактаваस्ताан. Ындыг-даа бол, аныяктар көжээ чанынга болчажыр турган. Бурун шагның көжээзи оларның ынакшылының сөстөрүн дыңнаар херечизи апарган. Уруглар ядыы турган болгаш, оларның салым-чолу бай ээлериниң холунда турган. Бир катап аныяк оолду ол ышкаш эш-өөрү-биле дайын-чааже алгаш барган. Сөөлгү катап олар ынак черинге байырлажып, ынакшылдың сөстөрүн солчуп, бот-боттарынга даңгырактарын берген. Уруг көжээге чааскаан кээр апарган. Бир-ле катап келгенде, ол эмин эрттир ыглаан. Соок дашты кускаптап алгаш, карааның изиг чажын төп, ынак эжин катап-катап кыйгырып турган. Өске черниң дээриниң адаанга бажын салган эжин сактып, оларның ынакшылының кара чаңгыс херечизи кижикөжээге катап-катап кээр турган. Хенертен уруг келбестей бээрге, көжээге чоктанчыг апарган. Үр үе эрткенде, ол хаттан уругну айтырган — билбес болган, анай-хураган оорлаар дээлдигенден айтырган — харыбыз чок. Сөөлүндө дээрден айтырарга, бо делегейде кыстың баскан изин хат балап каапкан, ады безин

артпаан болган. Эжи чокта, ол чурттаар хөңнү чок болган. Ону дыңнааш, кижик-көжээ сырбаш дээн. Ооң караандан чаш төктүп келген. Ол-ла ояр кижик-көжээ кыстың, оолдуң бүтпейн барган ынакшылының ажыын ажып, ыглап турар апарган. Ынакшыл деп күш дашты безин ыгладыптар күчүлүг-дүр. Ындыг-даа бол, мен ол уруг дээш ыглавайн тур мен. Ооң назыны чеже-даа кыска бол, ол аас-кежикти көргөн-дир, ынакшылынга харыыны алган-дыр. А мен бо чуртталгамда меңээ чүгле хилинчек эккелген ынакшылды эдилеп чор мен. Мен, хаан кижиниң уруу, хаан кижиниң кадайы, шагда-ла чоруткан кадарчы кыска адааргаар-дыр мен. Ол менден аас-кежиктиг турган, чүге дизе ол оол аңаа ынак турган. Ынак кижизиниң чылыг сөстөрүн дыңнаары дег аас-кежик турар бе? Бир эвес болдунар турган болза, мен ооң-биле салым чолумну солчуптар аргалыг турган болзумза, чүгле сээң ынакшылдан сылдысталган карактарыңны көрүп алыр дээш, боданмайн солчуптар ийик мен, Өске.

Сөөлгү сөстөрүни чугаалапкаш, Тана ишкирнипкеш, Өскени куспактап, бажын ооң хөрээнге салып алган. Өске көжүй берген, холдарын безин көдүрбейн турган. Херээжен кижиниң чылыг тыныжы ооң чүрээниң дужун чылдып турган. Сактырга-ла, ооң иштиңде бир-ле чүве чылыккаш, эрий берген дег болган. Ол холдарын көдүрүп, адыштарын Тананың эктинге салып алган. Сактырга-ла, эрткен үе катап эглип келген дег, ооң мегечи көрүнчүүнге бодунуң узун чаышты суйбаан адыжын, кыстың шевергин дурт-сынын көрүп турган. Ооң думчуунга хову черниң чечээниң чыды чытталып кээрге, «Алдын» деп, Өске боданган. Ындыг-даа бол, ооң куспаанда Тана бирде ыглап, бирде каттырып, бодунуң ынакшылының дугайында чугаалап турган. Ооң сөстөрүн дыңнаары аңаа эддептиг турган болгаш, иштиңде бир-ле өөрүшкү тыптып, сеткил-сагышты аржаан суунга чунуп каапкан дег кыннып келген. Алдынның ады бо делегейге читкенинден бээр аңаа ыңдыг эки турбаан. Өске кижиниң аңаа ынакшылы ооң биеэги ынакшылының кежик долган үелерин сагыңдырып, бо херээжен кижиге ооң көргени дег хилинчекти таварыштырбазын бодай берген. Канчап билир, бо чараш карактарлыг херээжен кижик ооң чаа амыдыралының эгези чадапчок. Эртип турган дүн сөөлгүзүңге чедир бо ийиден адырлып чадап, аткан даңга бир-ле чүве чугаалажып, арыннарынче көрүп оорларны хөөннүг-хөөн чок хүлээдип берипкен.

Олар кады үр болбаан. Өскениң чаа амыдырал эгелээр дээн идегели боттанмайн барган. Баштайгы ынакшылының эрээзи ооң чүрөөнчө ханы кирип каданнаан болгаш, чаңгыс Тананың ынакшылы-биле ону эмнеп алып арга чок болган. Ынчангаш ол чараш, элдептиг, кымга-даа дөмей эвес херээжен кижиге ынакшып шыдаваан. Мөңгө чорумалдың үүлөзи ону орукче кыйгыра бээрге, ол база-ла түр када доктааган черин каап, делегейни дескинип чоруп каан. А Тана бодунуң чонун, күрүнезин баштап чыдып калган. Ооң салым-чолга шыжыгып, кадыгланмаан, ындыг-даа болза чүрөөнде ажык балыг саргып арткан.

Бо төөгү ооң-биле төнмээн. Частың ортан үезинде Чула-хаанның докулчак ак өргээзинге чаа төрүттүнген оол уругнуң чоон үнү дыңнаалган. Бүгү-ле шыдажып эртип келген бергелери дээш бо элдептиг херээжен кижиге салым-чол ынак кижизинден төлдүг боор аас-кежикти сөңнээн. Оон өске чүү херек боор. Бодунуң оглунуң ол черниң улустарына дөмейлешпес чырык карактарыңче көргөш, Тана бо делегейниң каржы-дошкунун-даа, эрээ-хилинчээн-даа, бүгү човулаңын өршээп, ооң салым-чолунга чырык исти арттырып каан ийи ынак эр кижилери дээш тейлеп-чалбарып турган. Чайның кааң хүннеринде херээжен кижиге бичии оглун ушкарып алгаш, ховуда бир-ле кижиге-көжээге бо-ла кээр. Оол ойнап турда, иези даш көжээниң чанынга чаагында кылаң чажын чотпайн, үр-ле боданып орат. Кударал көжээзи бо черге кажан тыптып келгенин кым-даа билбес. Ынчалза-даа херээжен кижиге сагыжында катап-катап часкы сугтур чаъстың адаанга туруп алгаш, бодунуң бир айлыг оглун хөрөөнге чыпшыр тудуп алган көжээ чанынга турганын кажан-даа утпас. Ынак кижизиниң ада-иезиниң берген адын ол билип албаан, ындыг-даа бол, ооң бүгү назынында ынакшылының ажыын ажып чорааны дээш кударал көжээзин анаа тураскаал кылдыр тургускан.

Он-он чылдар эрткенде, Чула-тажы өзүп келгенде ооң ады Мөңгө Улуг Ховунуң бүгү-ле улуг-биче чоннарына алгый берген. А кударал көжээзи ынакшылдың тураскаалы болуп, бистиң черивисти каастап турар. Ол төөгүнү чүгле хат сигенниң хылдарына ойнай кааптарга, дыңнап ап болур. Ону кижиге бүрүзү дыңнап билбес. Чүгле езулуг ынакшылды көргөннерге ол чажыдын ажыдып берип болур.

Эдуард М И Ж И Т

ХОМУСТУҢ ХОСТУГ ҮНҮ

Шүлүглел

*Шыяан ам! Эртенгиниң эртенинде бе, бурунгунуң мурнунда бе,
Шын болган бе, бурун өйнүң чогаадыы бе деп-даа уктаттынмас,
Улуг өгбемниң чугаа-домаан катап сагынганым-даа,
Уйгу-дүжүмнү шын болган деп бодап чоруурум-даа —
Чүден, кайыын тыптып үнгени билдинмес-даа болза,
Чүрээмде бар бо төөгүнү өргүн чонга ыдып көрейин.*

Делегейниң таптыг-ла дал ортузунда
Тендиш дивес Таңды, Саян сыннар бүргээн,
Чүс-чүс хемниң күжүн алган Эне-Сайлыг,
Чүзүн-бүрүн үнүштерлиг, аңныг-меңниг,
Буян бүргээн бо-ла турар черивиске
Бурун шагда өгбе аймак чурттап чораан.

«Чамбы-диптиң, октаргайның, чуртталганың
Чаяакчызы — Мөңге Деңгер-Адавыс» дээр,
«Амылыг-ла амытанның авазы боор —
Авыралдыг Чер-Иевис» дээр чүдүлгелиг,
Алыс Шын дээш дадай дивейн туржур-даа бол,
Амыр-тайбың чурттап чораан улус-тур ийин.

Тыптып келгеш, өзүп-мандыыр үезинде
Дыка-ла хөй дайын-чаага ажып-тиилээш,
Кожка-хелбээ чоннар-биле эптиг-чөптүг,
Хову-шөлге, бедиктерге малын малдаар,
Сеткил-хөңнү ишчи, бөдүүн, тайбың болгаш,
Сестир, коргар сагыш-даа чок чон чүве-дир.

Ажы-төлүн чажындан-на чаңчыл-биле
Ажыл-ишке, хосталгага ынак кылдыр,
Черниң, сугнуң, оттуң-көстүң ээлеринге
Сеткилинден хүндүткелдиг, камныг кылдыр
Салгал дамчый өөредип, кижизидер
Сагыш-чүрээ сын дег бедик, чоргаар чон-дур.

Ынчалза-даа чуртталгада сагыш ышкаш
Ындыг амыр чүве кайдал?! Черле ындыг —
Амыр-тайбың, кежик-чолдуг улус-чонну
Алыскактың караа черле чандыр көрбес...
Кожазында аймак чоннуң баштыңнары
Хоозуралдыг чаазын ынчаар дөгеп келген.

Кезээде-ле иженип-ле чоруур болгаш,
Хензиг безин сезик албаан амдыы аймак
Дүвү-далаш байгы күштү чыырын чыггаш,
Дүжүп бербейн, элээн-не үр демисешкен...
Ынчалза-даа хеп-хенертен халдаашкындан
Ылап таптыг камгаланып четтикпээннер...

Чыда өлүр чылан эвес — дүрүм ындыг —
Чыда, хылыш, ча-согунну холдан салбайн,
Маадырлыг өлгеннерниң аразынга
Бажын бир оол арай деп-ле ковайтып кээп,
Оңгаар-дескээр көрүп ора, кыйгы салган,
Оода чаңгыс «аа» дептер кижиде-даа чок...

Аймак чоннуң эң-не дээре адыгжызы —
Ачазы-даа чанында бо өлүг чыткан,
Төрелдери, даайлары, акылары —
Дөгерези чепсээн быжыг туткан хевээр,
Имиртиңнээн дээрни өттүр көрүп алган,
Изиг хем дег ханы агып бадып чыткан.

Ачазының килең-кылыы көжүп калган,
Ада-Дээрни кыйгырган дег көрүжүнден
Мага-боду балыг-бышкын дайынчы оол
Бар шаа-биле албаданып туруп орда,
Карак уунга ачазының кадыг чазы
Кара баарын ажыңнадыр көстүп келген.

Ачазының саадаанда артып калган
Адак сөөлгү согунун ол тудуп алгаш,
Кадыг чаның кирижинге соктай дегзип,
Халак, ызын ыгт чокка киир ыглап,
«Чонумга бо кириш дажы алдар болзун!
Чолдуг ады өлбезин!» деп бодап орган.

Чажындан-на ачазының ону сургаан
Чагыг-сөзүн кулактарга чаңгыландыр,
Авазының чүрек домнаар өпей ырын
Артында дег ала-чайгаар дыңналдырып,
Сагыжында ыдык-ла чүүл бүгүдезин
Сагындырып, кириш ыры оттурупкан.

Ишти-хөңнүн чиндиш кылбайн көрүп орда,
Имиртиңни караңгы дүн солуп келген.
Хенертен-не багдан чежип, салыпкан дег,
Херелденген бир-ле сылдыс ужуп баткаш,
Ханныг-чинниг тулчуушкуннун шөлүн орта
Караш кындыр барып дүшкеш, өжүп калган.

«Ол-ла-дыр-ла, мээң база өлүр шагым
Ояр-кыяр арга-даа чок чедип келди...
Чырык черге он сес чыл-даа четпээнимде,
Сылдызым бо караш кылдыр өжүп калды...
Амылыгда өлбес чүве кайын тыптыр,
Адым сыкпайн өлүр мен!» деп боданышкан.

Ынчалза-даа мырыңай чаа сылдыс дүшкен
Ырак эвес черде бир-ле херел тыптып,
Одаг орну хире кылдыр чырып кээрге,
Ортузунда хөлеге дег ора-сома
Маскактанып оруп алгаш, чиге көрген,
Мага-боттуг кижиге кылдыр көстүп келген.

— Дувүрэнчиг кыйгың дыңнааш, чаның орта
Дувү-далаш чедип келдим, чалыы маадыр!
Чүге менче кыйгы салдың, чугаала?! — деп
Сүртенчиг бол, кыжаныг чок үнү-биле
Херелденген чырык өттүр чугаалангаш,
Кезе кайгап, оолдуң сөзүн манап орган.

— Кымны-даа мен кыйгырбадым, манавадым.
Кырлып калган аймак чонум аразындан
Амдызында кара чааскаан дириг арткаш,
Амы-тыным сылдызы чаа ужуп баткаш,
Чаным орта өжүп каарга, демдээн билгеш,
Чайлаш чок кээр өй-шагымны манап ор мен.

Өлүм биле дүмбей ээлээн шак бо черни,
Өшпес от дег, чырыдыпкан херелдерге
Хүрээледир бүргедипкен, саадап орап
Күжүр акым, кым сен? — дигеш, оол-даа чүү боор,
База ынчаар маскактанып олурбушаан,
Бар шаа-биле түрлүг шырай тырттынып-тыр.

— Ада-Деңгер оранында — тос каът дээрде
Аг-шеригниң дайынчызы — деңгер-дир мен.
Өртемчейниң өндүр мөңгө хөгжүмүнүң
Өмээржикчи, камгалакчы деңгери мен.
Дайынчылар хомузу боор ча-хомусту
Дагжаттышаан, кыйгы салдың — чедип келдим.

— Деңгер-Ада дайынчызы болганыңда,
Делегейни эргий көрүп шыдаар-дыр сен,
Төрээн чонум аразындан, оода чаңгыс
Төл-даа болза, дириг арткан кижиги бар бе,
Сөглеп көрөм? Ынчан харын сагыш амыр
Сөөлгү катап тынар өйүм уткуп аар мен...

— Өлүрүңгө белеткенме, эрес маадыр!
Өзер, кырыыр назыныңны төдү көөр сен!
Ачаң болгаш кады өлгөн дайынчылар
Амы-тынын халас ытпаан — төрээн чонун
Камгалап ап шыдапканнар! Арткан улус
Хая-даштыг тайга-сынче дезе берген.

Башкы херел шара-хере шонуп турда,
Балыгларың экирий бээр, туруп кээр сен.
Чүзүн-бүрүн хевирлерлиг хомустарны
Чүден, канчаар кылырын мен айтып бээр мен,
Хомустарың кылып алгаш, чүрек душка
Хойлап алгаш, чонуң дилеп чоруптар сен.

Кулузун, дыт, сөөскен, демир — оон-даа өске
Хуузунда тускай үннүг хомустар бар.
Тайга-сыннар саптыктары дыт-хомусту
Таалап дыңнааш, кижигиле чугаалажыр,
Чуга боттуг кулузундан кылган хомус,
Суг ээлериң кыйгырарда, кончуг таптыг.

Ындың үндүр ойнаар болза, сөөскен-хомус
Ынакшылдың одун кыпсыр чаян-күштүг,
Демир-хомус тергиин чараш үнү-биле
Деңгер-дээрниң авыралын курайлап бээр.
Моон-даа өске хомустарны этсип чорааш,
Бодуң чонуң чоорту тыпкаш, бөлүп аар сен.

Эриннерге хомузуңну дегзип алгаш,
Эргеледип, дылчыгажын тыртып тургаш,
Чүрээң үнүн ырлай аарак кожуп, немең,
Чүткүлүңнү, күзелиңни илерет-ле!
Сени кымыл, чүү кижил, кайыын дээрзин
Сеткилдерге хомус ынчан чугаалап бээр.

Өйү кээрге, хомустарның ээлериң
Өрүтөн бадырар мен, уткуп аар сен.
Олар сеңээ сеткилинден дузалажыр,
Ойнай бээр сен — олар ынчан чаныңга кээр.
Харын чүгле ыдыктарның сагыш-хөңнүн
Кажанда-даа хомудатпайн, хүндүлөп чор!

Күжүр чонуң ол-бо чүктен дилеп чыггаш,
Күжүн өстүр, сүлдө-сүзүүн өөскүдүп ал!
Өйү кээрге, ча-хомуска ойнаптар сен,
Өндүр дээрден дуза кадып бадып кээр мен,
Идеге! — дээш, деңгер чоорту, сылдыс чырыгы
Имирерип өжери дег, эсти берген..

Аткан даңның херелдери шонуп кээрге,
Аарышкылыг балыглары чүгээр бүдүп,
Херелденген аалчызының сөзү-биле
Херлип-көстүп, ийи бутка туруп келгеш,
Чиге көргөн шиитпирлиг шырайлары
Читпес таңма болу берген өөрүн эргээн.

Төрээн чон дээш тынын өргээн маадырларны
Дөгerezин эдипөчазааш, чепсээн бөлгөш,
Сөөлгү одаан мөгейиглиг кыпсып алгаш,
Сөөгүн тудуп, алгал ырын ырлап-ырлап,
Төгерик тей-базырыкка орнукшуткаш,
Төөгүзүн сактып бодап, ыыт чок орган.

Чалбыышталган одун өттүр бир-ле көөрге,
Чанында бо хөлеге дег шала көстүр
Аккыр салдыг өгбө ирей, чалыы кыс-даа,
Аныяк оол, авазы дег кижид-даа бар —
Аңгы-аңгы хомустарның ээлери
Амырлажып, мөгейип каап олуруп-тур.

Чоок төрөл көргөн ышкаш, олар-биле
Чолукшушкаш, даңны атсы хөөрежип,
Хомустарның ээлериниң сүмелерин
Кончуг таптыг дыңнап, билип, өөрөнгөш,
Даңгаар эртен чүзүн-бүрүн хомустарны
Дайынчы оол ол-ла ояар кылып алган.

Четкен-барган черинге-ле кижилерге
Сеткилиниң килең-ызызын, аарышкызын,
Хосталгага ынакшылын, идегелин
Хомустарның аңгы, тускай үннеринче
Сиңирбишаан ойнап чорааш, чаштып, дезип,
Чидер чыгаан чонун бөлөр кижид болган.

Ада-Дээрниң, Ие-Черниң күштери боор
Ай, хүн, сылдыс, хат, чаъс-биле чугаалажыр,
Оран-чурттуң ээлеринче кыйгы салгаш,
Оваа сөңнеп, саңын салып харылзажыр,
Кижилерниң сеткил-чүрээн хей-аът кирип,
Хирин аштап, аарыг-аржыын эмнээр болган.

Ынчангаш-ла ооң чону катап база
Ыйба-хул дег хадыыр четкен сүлдезиниң
Одун кыпсып, чалбыышталдыр киискидип,
Оргаланып миннип келгеш, хомусчуну
«Хей-аът хамы», «дайынчы хам» дижип чоруй,
Кедизинде баштыңчызы кылып алган.

Ынакшылдың ырын ырлап ойнаан тудум,
Ынаныштыг өг-бүлелер тургустунуп,
Чаа төлдер хөйү-биле төрүттүнүп,
Чаалажыр чалыы оолдар саны өзүп,
Баштыңының көстүп турар чижээ-биле
База ындыг дайынчылар болу берген.

Тулчуушкунга бажын салган маадырларның
Тураскаал бооп артып калган оък-чепсээн
Дедир баспас, адаларның адын сыкпас
Тергииннерге шаңнал кылдыр тыпсып бергеш,
Чалданыш чок сорук киирер оттуг ырын
Ча-согунга ам-на харын ойнай берген.

Хөгжүм ээзи чедип келгеш, хомузунуң
Хөөнүн киирип бергенин ол эскерип кааш,
Эжелекчи дайзыннарның кырындыва
Эстеп хадаан казыргы дег халдап кирген...
Тура-соруу чалбыыштаалган шериглери
Тулчуушкунче ооң соондан тутсуп үнген.

Өштүглери муң-муң-даа бол, актыг тала,
Өрге тепкен эзирлер дег, ол-бо чүктен
Чазын адып, хылыштарын чайынналдыр
Чаза халдап, тутсуп турда, шөлге сыңмас
Хомус ыры чаңгыланып, ыдык тук дег,
Холду, бутту күчү киирип, киискип турган.

Дайынчылар аразында деңгерлер-даа,
Тайга-сынның, оттуң, сугнуң ээлери-даа
Төрээн чер дээш, чөптүг шын дээш, хосталга дээш
Төлөп чолдуг тулчуп үнген тайбың чонга,
Карактарга көзүлбес бол, авыралдыг
Камгалал бооп, дуза кадып ужуп турган.

Хайыра чок тулчуушкунга аткаар баспайн,
Ханын, күжүн, амы-тынын харамнанмайн,
Үш-дөрт хондур тутчуп тургаш, адак соонда
Үзелениң бүткениниң херелдери,
Аткан даңның хаяазы дег, чырып кээрин
Ам-на харын чедип алган — тиилеп үнген!

Ынчалдыр-ла хомус ойнаар маадыр өгбе
Ыдык хөгжүм ачызында аймак чонга
Төрээн черин, хосталгазын, чоргааралын,
Төлөп чолдуг бедик адын эгидип каан —
Оон бээр-ле делегейниң чоннарынга
Онза үннүг хомустар-даа тарай берген.

Туруг-хая кандыг ийик, багы-даа чок,
Турган хевээр турар болгай, ынчалза-даа
Аткаар-ишкээр чылдырар дээш, кым шыдаарыл?
Амдыы чон-даа база ынчаар чурттай берген —
Амдыгаа дээр черин ээлээн чонувустуң
Алдар-аттыг өгбелери ол чүве-дир.

ИГИЛДИҢ ИЛБИЗИ

Шүлүглел

Тыва улустуң тоолчургу чугаазынга үндезилээн

Калбак чүве кара шагда хадып каапкан,
Борбак чүве чуглур шаанда чуглуп каапкан,
Каытгашкак үш өртемчей-даа чаяаттынып,
Болуп чогуй берген турда чүвең иргин.

Алдай, Саян, Таңды, Көгей сыннар бүргээн,
Бии-Хем, Каа-Хем, Хемчик болгаш Улуг-Хемниг,
Аьргаларлыг, тайгаларлыг, шынааларлыг
Бистиң черге улуг аймак чурттап чораан.

Дээр-Адага, Чер-Иеге, Отка, Сугга
Эрте-бурун сүзүглели сүрлүг, быжыг,
Делегейде бүгү чүүлге хумагалыг,
Эрге-шөлээн чурттап чораан улус иргин.

Инек, хой дээш — хөй-ле чүзүн малын малдаар,
Аңын-меңин тайгазындан айтырып аар,
Ишчи, бөдүүн, эптиг-демниг төрөөн чоннуң
Аразынга аныяк оол чурттап чораан.

Өскелерден ылгалыштар чүзү-даа чок —
Ада-ие, акы, угба, дуңмаларлыг,
Өргүн-көвей төрелдерлиг, өөрлүг чораан —
Ады безин утгундурган оол-дур ийин.

Сүүзүннүг изиг оъду сүстүп чыдар,
Аржаан суглуг, бедик даглар аразында
Сүрүг малын чайлаглаткан хөй-ле аалдар,
Ааржы чашкан чүве ышкаш, хонуп алган.

Эртен-кежээ айлаң-куштар аян туткан,
Хүннү бадыр ында-мында хектер эткен,
Элбек сүдү, ааржы, хойтпаа төктүп чыдар —
Күзел ышкаш магалыг-ла чайгы үе!..

Ажыл-ишчи хүн-даа эртер, «Че-ве!» дишкеш,
Аалдарның оглу, кызы ойтулааштап,
«Аскак-кадай», «Ак-ыяштап», кожаңнажып —
Аныяктар шылаар эвес — тура хонар.

Шымбай назын чеде берген бистиң оол-даа
Чындыр-кара душтуу-биле болчаглашкаш,
Шывыраш дээр чайгы кыска дүннү өттүр
Сыдыстыгда сымыранчып хонар турган...

Амдыы оол-даа бир-ле катап ыяштаар дээш
Даңгаар эртен балды чүктээш, кедээр үнүп,
Айлаң-куштуң соон дарый хектиң үнүн
Таалап дыңнап, далаш чокка базып чораан.

Өзүп турар өл ыяшты тыва кижки
Хамаанчокка кезе бербес — чаңчыл ыңдыг.
Өлген-даа бол, өргөн ышкаш, турган ояр
Кадып кургаан сыраны-ла ужурап боор.

Эр-даа чүү боор, бир сыраны шилип алгаш,
Ужуруп ап, доорап, чаргаш, чеп баг-биле
Эптей баглааш, эгин ажыр чүктөп алгаш,
Улуг чүктүг, өөрүшкүлүг чанып орган.

Хая-даштыг, эдээн дургаар шырыш үнген
Оьдуруг дээр тейжигештиң чанын орта
Калбак дашка чүьгүн салгаш, кезек када
Оорга-мойнун дыштандырып, тура дүшкен.

Кайгамчыктыг оран-чуртун магадап каап,
Шылаан сынын сайгарылдыр херлип тура,
Канчангаш-ла карак уштап көре каапкаш,
Шырыш өттүр куйнуң аксын эскерип каан.

«Элдептиин аа, шак бо тейниң чаны-биле
Чүс-даа катап эртип-дүшкеш, канчап ону
Эскербейн-даа чорааным ол? Көрейн адыр,
Чүү мындыг куй боор бо?» деп бодангылаан.

Хирээн-үңгүр сагындырар куй чанынга
Шырыштарны тарай иткеш, чеде бээрге,
Кижичүгле дөрт-даяктап үңгей аарак
Сыңза сыңар улуг эвес аастыг болган.

«Куй-даа эвес, бир-ле аңның ижээни дег,
Кокайныы-даа чадавас» дээш, кеденгирлеп
Кулак салып дыңнаалаарга, эжен-не бо,
Хоюг чымчак аялга-даа дыңналган дег.

Сактырга-ла, хоорзада салгын даажы,
Аакталган чаштың ызы, аът киштээни,
Чашкы шаанда авазының өпей ыры —
Аңгы-аңгы үннер, дааштар сиңген ышкаш.

Эрге күштүг аялганың ыяңгызы
Соккан чүрээн сорунзалай тырта бээрге,
Ээр-долгай шөйүндүнүң иштинче дег,
Союп киргеш, элээн-не үр үңгөп келген.

Эгезинде караңгызы — карак дешпе,
Чоорту чоогап, сүт дег чырык уткуп аарга,
Элээн улуг өг ишти дег куйга келген,
Чогум чырык кирер хире дүндүү-даа чок.

Аккыр салдыг ашак кижиге дөрде саадаан,
Аалчызынче сагыш салыр хире эвес,
Аът баштыг шөйбек ыяштың ийи хылын
Арай чиңге ыяш-биле суйбап орган.

Чаңгыс хылдыг чиңге ыяжын ийи хылга
Дегзи аарак аай-дедир шимчедирге,
Сактырга-ла, дириг кижиге дыңнап чорбаан
Деңгерлерниң дээди ыры дыңналган дег.

Карактарын шийип алган хөгжүмчүнүң
Херексели хоюг сүт-даа саарган ышкаш —
Караңгыны ол-бо чүкче аяар идип,
Херелденген чырык дөзү ында болган.

Хөгжүмчүнүң салаалары хылдарга дээп,
Хуулгаазын хөөннерни чаяп турда,
Хөглүг дүрген, уян-чымчак аялгалар
Куштар ышкаш оон ужул үнүп турган.

Карактарга бүгү төөгү чуруттунуп,
Чүзүн-бүрүн сагыш-хөөннер, аялгалар,
Каптагайның ханы билии — шупту чүве
Чүрек өттүр согунналдыр кирип турган...

Хенертен-не демги ирей оолче көргөш,
Карак базып, «бээр кел» деп имней каапкаш,
Херекселин ийи холдап сунуп бергөш,
Каттырыпкаш, ыш дег эстип чиде хонган.

Оол-даа чүү боор, хөгжүмчүнүң сунган белээн
Мөгейиглиг хүлээп алган ол-ла хевээр:
«Орта чоор бе, сагыжым бе, дүжүм бе?» деп
Мөгүдексеп, эдепсинип көжүп калган.

Холда туткан херекселдин чырыы өшкен.
Хая-даш-даа ойлаткан дег соок тынган.
Кортнас боду оол-даа бүдүү сүрээдексеп,
Караңгылаан куйдан үңгеп үнүп-ле каан.

Хуулгаазын белек-сөңү хая-дашка
Дегбезин дээш, чаш төл ышкаш, эптиг тудуп,
Хумагалыг камнап чорда, дедир оруу
Демгизинден берге болгаш узай берген.

Арай деп-ле үнүп келгеш, калбак дашта
Салып кааны ыяжынга чеде бергеш,
Алаң кайгап, ынаар-мынаар дилегзинген —
Сарыг-хүрең истен башка, чүү-даа чок..

Таанда-ла дээш топтап көөрге, ыяжындан,
Шагда ирээн хендириден — ора-сома,
Даш кырында балдызындан дадарык ис
Шала-була көстүр кылдыр арткан болган.

Оон өске бүгү чүве биеэ хевээр:
Дал дүш ажыр чуглуп баткан хүн-даа чыраан,
Ол-ла хевээр соксаваан дег хек-даа эткен,
Тайга-эъзим ону дыңнап турган ояар.

«Дыка-даа үр болбадым чоп. Чүү болду бо?
Балдым бажы канчап эстир хире болду?
Тывызыксыг чүве-дир» дээн бодалдардан
Баш-даа муңгаш, ыяш-даа чок базып чанган.

Аалынга чедип кээрге, өө-даа чок,
Өске өглер мүн-не харын бар-даа болза,
Аңгы-аңгы туруштарлыг, малының-даа
Өң-чүзүнү арай өске — мындыг бооп-тур.

Өдектерде ажаанзыраан улус ону,
«Чүү кижил, кым боор?» дээнзиг, карак уштап,
Өскелээн-даа чүве ышкаш, көргүлээрге,
Чүгле ынчан оолдуң чүрээ чыырлыш кынган.

Оол-даа чүү боор, ада-ие, акы-дуңма,
Төрелдерин, өөрүн болгаш душтуу кысты
Ол-ла кезек аалдарны эргип тургаш,
Дөгerezин адап сурааш, тыппайн барган.

Чайлагларда көвей чоннуң аразындан
Оолдуң адап дилеп чоруур улузунуң
Чаңгызын-даа таныыр туржук, сураан безин
Оода-ла дыңнаан кижги тыппайн барган.

Амдыы оолдуң тоол-домак сөзүн дыңнааш,
Улус-чон-даа ону кээрге, дузалаксап,
Аразында сүмелешкеш, чүс хар ашкан
Ушпа кырган энезинге эккелгеннер.

«Шала-була сактырымга, шагда маңаа
Аьрга киргеш, аныяк оол ис чок барган,
Чайны дургу дөө ол турар Оьдуругдан
Аялга-ла чаңгыланып туруп берген.

«Хая-даштан аңдарылган, чок-ла болза,
Араатан аң айлаан-даа чадавас» деп,
Хамык улус сөөгүн безин тыппайн баргаш,
«Аза-четкер алган боор» дээш, соксаан дижир.

«Оон бээр ам каш-даа салгал солушкан» деп
Үш-дөрт харлыг бичиимде-ле дыңнаан-дыр мен.
Оьдуругже уруг-дарыг халбактанып
Үнмезин дээн чугаа боор» деп, эне төөгээн...

Октаргай-даа чиндиш кыннып, Чер биле Дээр
Карак чивеш аразында хүртүленгеш,
Оруннарын солчу каапкан ышкаш болуп,
Караңгылаш, кызаш-кызаш, шокараш дээн...

Оңгарлып кээп, оол-даа чүү боор, уктай бээрге,
Ханы, сөөгү, төөгүзү-даа ол-ла хевээр,
Оон бээр ам хөй-ле салгал солушкан бол,
Хары эвес, бодунуң-на аймаа болган.

Хамык улус: «Бодувустуң киживис-тир,
Күжүрнү» деп ону хүлээп алган-даа бол,
Ха-дуңмазын, ынак сарыын, эжин-өөрүн
Хүнүң-даңның сактып-бодап, ийлээр четкен.

Көксү-хөрээн көс дег чиген ундаралдан:
«Куйже хей-ле кирген мен» деп хомудаарга,
Хөгжүмүнүң херексели сагыжыңга
Хуулгаазын аялгазын оттурар-даа.

Ийи-бирлеп херекселдиң хылын тыртып
Шенеп чоруй, сеткилинден ойнай бээрге,
Ишти-хөңнү хылдар-биле тудуш-даа дег,
Чер-дээр сыңмас кударалын ырлап үнген.

Хандыр-хандыр ойнай бээрге, ооң бажын
Авазының авыралдыг холу суйбап,
Каткы-хөглүг төрөлдери, эжи-өөрү,
Амыраа-даа чанында бо турар болган.

Чуртгаар турган үезинден үстүп, хоорлуп,
Өске өйде салгын-хаттың аайы-биле
Чуглуп келген чурук ышкаш апарза-даа,
Өлгеннерин диргизип аар шаглыг болган.

Өөрүшкүлүг чедип келген сүнезиннер
Ону үглөп, сагынганын хөөрежирге,
Өске улус демгилерни кайын көөр деп,
Оол-ла харын ийи көрнүр чолдуг болган.

Өргүн чонун, үезин-даа, салымын-даа
Ышкыныпкаш, игил-биле хөгжүм алган —
Өртээн көөрге, кым-даа аңаа чөпшээрешпес,
Ыдык-ла дээн чүүлүн өргүп сөңнээн болган.

Ону дыңнаан улус-чоннун сагыш-хөңнүн
Кинчилеткен үүлезинден хостап алгаш,
Ол-бо оран-делегейлер, үелерже
Киискидиптер хөгжүм ынчаар төрүттүнген.

Ындыг улуг өртек алгаш, берген хөгжүм
Тывызыксыг, хуулгаазын болбайн канчаар —
Ындынналган хөгжүмчүнүң сураа ынчаар
Дыргын тарап, чонну чыыра тырта берген.

Муң-муң чылдар дургузунда чурттап чораан
Өгбелерниң дайын-чаазы, тайбың өйү,
Муңгаралы, өөрүшкүзү, ынакшылы
Өндүр хөгжүм ачызында көстүп турган.

Чамдык улус шагда ояр эдеришпээн
Төрөддерин катап сактып, тыпчып алгаш,
Шаанга киир хөөрежиң, эптежиң ап,
Төөгүзүн утпас болуп даңгыраглаан...

Кара сагыш бодап чораан кижилер-даа,
Ыяңгылыг аялгага чунган ышкаш,
Хамык улус мурнун орта кемниин минниң,
Ыглап-сыктап, өршээл дилеп, арыгланган...

Чалыыларның чүректери хөгжүм-ырдан
Мөңгө чырык ынакшылдың оранынче
Чалгынналдыр ужуп үнгеш, херелденип,
Мөөреңгей үзелдерден хосталган-даа...

Аар-берге аарыглардан хинчектенип,
Хүнүн манаан улус безин ол-бо чүктен
Авыралдыг оолга келгеш, дыңнап-дыңнап,
Хүлүмзүрүп, сергелеңнеп, сегип турган...

Үргүлчү-ле көөр болгаш эскербези
Төрээн черниң, чоннун каазын ожаап билип,
Үүрмек сагыш бодавастап, эрлери-даа
Төлөп чолдуг адын сактып, миннип турган...

Оран-чурттуң аңы-меңи, куштары-даа,
Дыыжы кулаа тырта бээрге, аал чоогу
Одарларга, эзимнерге чыгып келгеш,
Дыңнап көрбээн аялгага таалаар болган...

Октаргайның үш оранын ээлей чурттаан
Арыг бедик деңгерлер-даа, азалар-даа,
От-көс, чер-суг ээлери — саптыктар-даа
Ачы-буян сөзнээн черже сөктүп турган...

Чырык хөгжүм аржаанынга арыглангаш,
«Илбилиг бо херекселиң ады чүл? деп,
Чыылган улус айтырарга, адыыргавайн:
«Ийи-хыл-ла болган боор» деп харыылап каан.

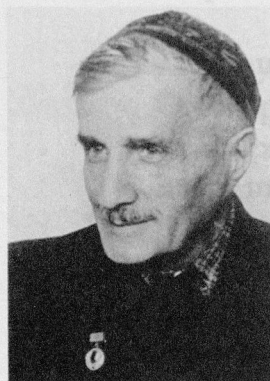
Караңгыда «ийи-хылы» чырып турар,
Өндүр ырның чаякчызы — хөгжүмчүден
Кажанда-даа чыда калбас, бердинген дээн
Өөреникчи оолдар база тыптып келген.

«Ийи-хыл» деп чоруй-чоруй, «игил» дижип,
Чоорту олар кыскаладыр адай берген.
Игил ынчаар тыптып келгеш, мөңгө шагда
Чонувустуң чоргааралы болу берген.

Балар дуглаан тулаа черден үнген-даа бол,
Арыг аккыр халбаңнарын чада салган
Бадма чечек кандыг ийик. Делегейде
Аңаа чедер ыдык демдек кайын тыптыр.

Шак-ла ынчаар ыглавааны ыы-сыыдан
Ийлээн чүрек муңгаралга хөмдүрзе-даа,
Сагыш-хөөңде чажыртынган човаг-хинчээ
Игилиниң чырыткылыг ыры болган.

Кижиге хөңнүн хей-аът киирер аът баштыг,
Идегел бээр ыяңгылыг хоюг үннүг,
Хир-чам дээртип, хамаанчокка чаңнап болбас —
Игил ынчаар ыдыктыг эт болганы ол.

Василий Я Н

ФИНИКИЙ КОРАБЛЬ

Төөгүлүг тоожу

(Төнчүзү. Эгези эрткен чылдың дөрткү дугаарда)

4. ПАРУСТАРНЫ ХАТ ХӨӨКТҮРЕ БЕРДИ

Кедергей улуг даш аяк иштинде дег бис. Софэр чанымда чогул. Ооң ужун дүвүрөп эгеледим. Дириг бе? Бо кижилер ону канчапкан ирги? Бир-ле кижиниң октапканы бижээн тудуп алгаш, удуп чыдар улустарны оюп эрткеш, кашпал куду бадыптым. Софэр биле Бен-Кадехти бодап чор мен.

Кокпа орук хөлүгүр хаялар баары-биле дыйлайып чорупкан. Олап бадып чыдырымда, оожум сыгы дыңналды. Мени-даа кыйгырган ышкаш. Чалымче сезиктиг чеде бергеш, дээктиг улуг эвес эжикти эскерип кагдым.

Бичии үттен оттуг карак чайнады.

— Дуңмам — деп сымгранды, — чоокшулап келем.

Ынаар баарындан коргуп тур мен, сактырымга-ла, пираттар соомдан ызырты келгеш, далайже мени шывадаптар-даа ышкаш.

— Кайнаар кирер эжигил? — деп айтырдым.

Соңгажыгаштан харыылай-дыр:

— Бо дээрге оңгар-дыр, клоптар дунчузу. Князьтар бээр туттурганнарын шыгжаар.

— Бөгүн силерже кырган кижиге сукту бе?

— Чок, бөгүн бээр хүлүглүг аныяк далайжыны эккелди.

— Мээң-биле ол ам чугаалажып шыдаар бе?

— Аңаа турарыңга дузалажып берээли.

Ынаар-ла уе-човуур, оожум үннер дыңналган соонда, демги үтте база катап карак көстүп келди.

— Авали чурттуг оол сен сен бе?

— Сен сен бе, кормчий Бен-Кадех?

— Мен-дир мен. Ол ыттар ам чүнү канчап турлар?

— Далдыр удаан чыдырлар.

— Улуг дайынчының херээ дег дидим чорук кылыксазыңза, эжикти таптыг топтап көрөм, ажыдар аргазы бар-дыр бе?

Эжикти ылавылай бердим. Дубтан кылган дээктиң улуун, хендирлер база так. Шарыгларны бижек-биле кескилээш, дээкти идип шенедим. Аар хаалга арай деп-ле шимчей берди ышкаш. Кара үңгүрдөн хүлүглүг Бен-Кадех үнүп келди. Ооң хендирлерин үзе кескилептеримге, билинместей берген холдарын могаарда эдип алды.

— Дүрген үнүңер! — деп, ол эжикте үтче сымыраны-дыр.

Оон хирлиг, чаштары узап өскенинден араатанзый берген дөрт кижиге үнүп келдилер; олардан шыдажыр аргажок бак чыт кээп тур. Оларның кежин оюлганнар, хан кучук шыва алы берген. Бан-Кадех эжикти хаай иткеш, дээктеп, шарып кагды.

— Мээң соом-биле чоруп олуруңар — деп, демги туттурганнарның бирээзи, акшый берген арган ирей, чугаалай-дыр. — Далайже бадар орукту айтып берейн.

— Софэриң кайдал, дириг бе ооң? — деп, Бен-Кадех сымыранды. Ону чидирип алганымны тайылбырладым.

— Кайын дилээрил?

— Даг кырынче үне халааш, долгандыр көрөм — деп, Бен-Кадех далаштырды, — аргалыг-ла болза, ону эрикте корабльге дүрген эккел. Шыдаар болзуңза, боо-чепсектен база ап алырын утпа. Силерни манава бис. Озалдаар болзуңарза, маңаа сөөгүңер салыр силер.

Бичии-даа халас үе чидирбезин медресеп билип, пираттарның удуп чыткан черинге кара маң-биле четтим. Биеэги хевээр өскерилге-даа чок. Чамдыктары холдарын хере сунупкан, бир-ле кижиге оларны боостаалап турган чүве дег, хаарыктап, даргырткайныц, чулчургулап чыткылаан.

Хижинага чоокшулай бердим. Узун кижиге оруумну дуй турупту.

— Бир-ле чүве димзенип турарыңны шагда-ла эскердим. Сеңээ чогум чүү херек?

Лала-Зор болду. Ооң шырайы хөлүгүр, узун сыптыг балдыны даянып алган тур.

— Софэр ирейни дилеп тур мен — деп харыыладым. — Ооң чанынга хевиске удуп чыттым, ам ол ында чогулу.

— Корабльде олурупкан, чуртунче көрүп алган олур эвес деппе. Ооң-биле ужуражы бээр сен. Бо ортулукка кым-даа читпес чүве. Ам мээң соом-биле чоруп олур — дээш, Лала-Зор эжикти ажыда тепкеш, хижинаже кире берди.

Дең чырыдып каан бичежек өрээлге келдивис. Ында элээн каш кижки удаан чыдыр. Дөрде база бир чавыс эжик бар болду. Улаштыр кылашташкаш, ханы куйга келдивис. Дээвиирде халая берген хрусталь уруларда үш хүлер колдунуң чырыы ойнап турлар. Ханалар болгаш шала янзы-бүрү хевистер-биле дериттинген. Хана дургаар аптаралар чыскаалыпкан. Оларның кырында үр болганындан караргылай бергилээн куяк хептер, демир бөрттер база чүүл-бүрү боо-чепсек-ле хөй.

Лала-Зор чаан сөөгүнден чавылап кылган чараш ширээзинге саадапкаш, будунуң дужунда сандайжыгашче айытты:

— Олур, оолчугаш, мээң чугаамны дыңна. Бо аптараларда санаттынмас байлак үүже бар. Кандыг-даа хаан магадай бээр эгээртинемес эртинелер мында деп бил. Амдан тура мээң чалчам болур сен. Чыргадап аарып турар апардым, эрги хоочум кирерге, күш-шыдалым оскунуптар-дыр мен. Чаргаш ирейге карак-кулак болуп чорууруңну көргөш, чаптаар-дыр мен, мени база ынчаар ажаап карактаан болзуңза. Ашак сени эриг баарлыг, шынчы дидир. Меңээ бердингениңге бүзүрезимзе, сени оглум деп бүгүдеге чарлап болур мен, ынчан бо бай-байлак сээң холуңда болур.

Ол мени кончуг кичээнгейлиг шинчилеп олур.

— Мындыг хөй эрине-байлакты канчаар деп мен? — деп айтырдым. — Бо бүгү сеңээ шаптык-дужамык болур деп бодаар мен. Авамның далай кыдыында бедик эрикте хижиназы бар, ооң чоогунда чылдың-на биске шоодай ишти финиктер бээр пальма өзүп турар. Бажыңывыста ожуувус бар, ол биске чылыгны бээр, Ам-Лайли аңаа далганнар быжырып бээр. Бораан-соокта бисти камгалаар плажывыс, удуур саван дөжээвис, хой кежи чоорганывыс-даа бар. Софэрге үжүк бижииринге, авамга чүң ээреринге чаңгыс колду четчир турда, мынча хөй чырыткыларның сеңээ ажыгы чүл аан? Бодум далайжы болур күзелдиг мен, авам мени дой савалар кылырынче албадаар, а Софэр мени үжүк-бижикке өөрөн дээр. Сени аажок кээргээр-дир мен. Бо бай-байлак сеңээ кайы хире түвектиин билип тур мен!

Лала-Зор хүлүмзүрүп кагды. Ооң хөлүгүр, ханы сыгыгларлыг арны бир-ле өөрүшкү база чассыдыгдан чырый бергенин эскерип кааш, эдепсинип кайгап тур мен.

— Мээң эртине-байлаамны алыксавайн турар бир дугаар мындыг кижиге таварыштым. А оларның бодаар-ла чүвези — мээң үвүм...

Лала-Зорнуң шырайы катап-ла шириин апарып, куурара берди; долгандыр көрдүнгүлээш, балдының сывындан ийи холдап сегирип алды. Карактары араатанзып, сымыранды:

— Амдыбызында күштүг турумда, олар мени дыңнаар, сестирлер, ынчалза-даа баксыраан деп көрүп билип кагза, ол-ла дораан мени боой тудуп каарлар... Дыңнадың бе, кел чорлар ышкаш... Джемма, бээр кел!

Куйнуң азыында хирилээш дыңналды. Кедергей улуг шокар пантера ийи шураан соонда, Лала-Зорнуң чанынга олура дүшкеш, холдарын көдүрүп, халдаарынга чаптай берди. Ооң ханы кара карактарында ак-көк отчугаштар хып турлар.

— Оожум, Джемма, ону дегбе! Бо дээрге бистиң чаа өңнүүвүс-түр.

Пантера ам-на оожургап, херлип-херлип, эзей каапкаш, Лала-Зорнуң будунуң адаанда чыдып алды. Ол сезиктиг дыңнаалааш, сымыраны-дыр:

— Кел чорлар, базымнар даажын дыңнап олур мен... Эжикти ажыдыптылар...

Ынчалза-даа куй ишти шип-ле, шимээн, кулаамда ханның түккүлээжин безин дыңнап ор мен. Бир-ле черде даш урудан суг, үе-үе болгаш-ла, дамдылап каап тур.

Шимчеш дивейн олур мен. Лала-Зорнуң холундан балды салдына берди. Ол удуй берди.

Кормчийниң чагыын езугаар, балдыны апкаш, куйдан кичээнгейлиг үнүп келдим.

Бүгү чүве удаан. Хаарыктаан пираттарның чанындан оожум эрткеш, базымым дүргедедип, арт кырынче шалыпкан үнүп келгеш, корабльче бадып кагдым. Ай чырыгы эвес болза, ынаар бадып шыдаар харыым кайдал. Кокпажыгаш чүрек сиилээр эл эрии-биле эртер; хаяда кертип каан көстүр-көзүлбес чадажыгаштар-биле бут баштаар ужурга таварыштым. Кызыл-даван будум-биле оя каккан тепкииш бүрүзүн иддиктирип чорааш, ам-на черге дүжүп келдим.

Бен-Кадех база дөрт туттурукчу корабльде болдулар. Кинчи-бекте эжикчилерге, олар корабльди даш-хаяларны эп-биле эрттирип бээр болза-ла, хосталганы азадылар. Эжикчилер Бен-Кадехти кужактап,

ооң идик-хевин ошкап турлар. Софэрни эскерип кагдым. Ол корабль думчуунда талыгырже үзейипкен олур.

— Канчап бардыңар, Софэр-бобо?

— Бо кижилерге дуза кадыптар арга чок кыраанымга чөгенип, караам суун ижип олур мен. Бир болза ам база катап хосталыр бис, бир болза олчаан өлгенивис ол.

Бен-Кадех хензиг-даа үе чидирбээн. Туттурганнар-биле кады корабльди сугже киир итчипкеш, эшкииштерни сегирип алдылар. Эң дуржулгалыг туттурукчу шөлчүгеште турупкан, суднону кайнаар углаарын айтып чор. Эшкииштер болгаш тыртпалар-биле суднону даш-хая аразы-биле бурунгаарладып, корабльге уткуй келгеш, өрү көдүрүп, чамдыкта дүп чок көвүк ээргиишче дүлүптер чалгыглар-биле хүрежип чорлар.

Бистен ырап бар чыткан хая-даштыг ортулукче карак салбайн чор мен. Ооң бединде сыйык пөш чанында кижитур. Ол бистиң уувусче көрүп тур. Бисти кым көрүжү-биле үдеп турарын — Лала-Зор бе азы пираттарның бирээзи бе — ылавылаары барык болдунмас. Чүгле хат ооң хевин салбараңнадып турары илдең болду.

Корабль ам-на көвүктүг чалгыглардан адырлып алды. Парус мачтага уннаштыр өскөп, ажык далайже ужугуптувус. Лала-Зорнуң хая-даштыг ортулуу туманга аза берди.

ДӨРТКҮ КЕЗЭЭ КАРФАГЕН

1. ОН ҮШ КИЖИ БИС

Шуурган бистиң корабливисти карак четпес талыгырже алгаш барган. Чавыс куу булуттар дээрни шыва ала берди. Чамдыкта шавышкак чаъс суггур дамдыларын бисче төпкеш баар. Бен-Кадех биле ийи башкарыкчы көвүрүгжүгөштөн дүшпейн, чаъска-кедерин бажында эштипкен, корабливисти башкарып чорлар.

Та кайнаар ужугуп олурар улус бис? Кижитур бүүрүзү бодунуу-биле даап бодап чоруур: Чамдыктары — Египеттиң эриктеринче, өскелери — дедир, сидон порттарже. А корабль бирде улут чалгыгларның сиртинче үне халыдып, бирде арыг-кылаң дүп чок далайже шымнып каап чор; сугнуң чаштанчылары ону кежир ужугуп чор. Сактыргала, чайганыышта дег сен, бедиктен бадыптарга, чүрек сиилээр,

бодаарга-ла, калбак ыяштар бут адаандан ушта халый берги дег, ынчан далай ээргийжинге сөөк салганың ол.

Он үш кижиге бис. Бен-Кадех корабльди башкарып чор, аңаа хоругдалдан дескен дөрт туттурукчу дузалажып чор — олар мооң мурнунда далайжылар чораан. Дөртелдирзи аажок арып-баксыраан, агбагар чүрбээштериниң аразындан эрестиг карактары хып тургулаан. Боттарының хостуг чоруу, чурттаксаан күзели дээш тулчуру оларның күжүн солуп чораан. Кажан Бен-Кадех канат болгаш эшкииштерни салып болур деп чөпшээрээн соонда, ынчан кээп удуй бээрлер.

Кинчи-бекте алды чалчаның бирээзи гректи танып кагдым: хаарган далган берип турган кижим болду. Эзир хаайлыг, делгем эгинниг египтян база бар чүве. Ооң чырыы безин чырташ дивес, дуруяа дег узун буттарын хере базып каап, уунда-ла чоруп турар. Агбагар ак салдыг ийи скиф база бар. Оларның, өске эжикчилерге бодаарга, күш-шыдалы шору. Эшкииштер эже бергенде, эктинде шыңганнары борбайып келгилээр. Оон аңгыда күштүт, авааңгыр холдарлыг, дорт мерге ышкаш чиңге буттарлыг Муха биле Хадо дээр ийи кара кештиг чалчалар бар. Бажында чажы, хойнуң дүгү дег, өгбеңейнип чоруур. Даады-ла маргышкан турар, ынчап барганда, сөс былаажып, караан алараңнадып изиглежир, сактырга-ла, бот-боттарын сокчуп алгы дег. Ооң соонда эптежиип алгаш, каттыржып, кады ырлажып-даа чоруурлар.

Ортулуктан ырай бергенивисте, алды эжикчилер кинчи-бегинден адырылган, Лала-Зордан олчалап алганым хүлер балдым оларның буттарында илчирбелерин база дээрбектерин адыра шаварынга улуг дузалыг болган. Ам эшкен-даа херээ чок — хат-сырынга күткүттүрген кызыл парус корабльди бурунгаар дөскөл, чок көгүтпүшаан.

Дараазында хүннүң эртенинде хат-шуурган дыңзып эгелээн. Бен-Кадех парустарны дүжүргөш, дүрүп, корабльдиң думчуун хатка удур угландыраарын дужааган. Мачтаже шөйгөн, чуктап каан канаттар сыгырып-сыылаан шуурган-биле хүрешкеш могапкан башкарыкчылар элчип-селишкен, ынчалза-даа Бен-Кадех арны соолбурарып, карактары кыза берген хирезинде, олудун кагбаан.

Үзүктел чок чайгаашкындан база сооктан суларап-баксырап чор бис. Корабльде тир кызыл идик-хеп суккан шоодайларның чаңгызында-даа аыш-чем чок. Бир кижиге чүгле кадырган виноградтыг шоодай тып алган. Ол бистиң чаңгыс-ла аргастаныр чемивис болган, ону деңге үлежип чордувус — бирээвиске-ле ийи адыш.

Дүмбей дүне, чүгле кажан хаттың улааны, шуурганның дааш-шимээни база корабльдин борттарынга чалгыларның моңнааны дыңналыр турда, эжиндирери кончуг берге болду; сактырывыска-ла, амы-тынывыс хылдың кырында чораан ышкаш.

Ийиги хүнде элдептиг чүүлдү эскердим. Чайгаашкындан корабльдин дүвүнде суг бок-сүрээни чүлгүй шаап чор. Бок аразында финиктер сөөктери бар болду. Кайыын тыптып келгенил? Сугну богу-биле катай узуп, төп-ле каар мен, сөөктер катап-ла тыптып кээр. Ынчаарга, бир-ле кижиде шоодай ишти финиктер бар-дыр, ол өскелер-биле үлешпейн, чажырып чип чоруур хевирлиг. Чүэк аразында финиктерлиг шоодай бар чадавас. Ону крысалар хемирип турар эвес деппе? Палуба адаанче кирип кагдым. Тары аажок, ынчалзажок арай деп-ле үңгеп чорааш, бурунгаарлап, эң бажынче бар чор мен.

Палубада чарыктан кирип турган бүлүргей чырыкка ийлендир чыдып алган кижини эскерип кагдым. Ооң коңзагар хаайын база узун чиңге буттарын көргөн-даа ышкаш мен.

Дүрген-не дедирлээш, Бен-Кадехке халып четтим:

— Корабльде база бир кижиде бар-дыр.

— Ам база хөм тулупта бе?

— Чок, ол палуба адаанда финиктер чип чыдар чорду. Ооң курлавыры хөй, бистиң-биле ону үлежиринден харамнангаш, бээр үнмейн чыдары ол-дур. Лала-Зорнуң чалчазы Меремот-тур.

Бен-Кадех ийи кара кештиглерге Меремотту эккээрин дааскан. Ынчалза-даа ону үндүр тыртып алыры ындыг амыр эвес болган: чөрүүлөп, ызырар-даа. Ынчаарга Муха биле Хадо ооң буттарындан туткаш, палубаже үндүр сөөртүп, кормчийге эккелгеннер. Маңа Меремот чаннып-чашпаалап эгеледи:

— Мени өлүрбейн көрүңер, өлгүжемге чедир эжикчилээр мен!

— Чүгө чаштынып чыттың?

— Корабль эжиндирип үнүптерге, хербектенип үнгөш, чаштына бердим, ортулукка чыдып калгаш, пираттарның өөдежок салым-чолун үлежирин күзеведим. Мен пират эвес, тайбың садыгжы-дыр мен.

— Эки-ле ырлап тур, бисти мегелеп шыдавас сен! Сен крыса дег шоодайлар хемирер-дир сен. Ооң ужун аштап өлүр сен! Мачтага баглап калыңар!

Меремот ону өлүрбезин билгеш, оожургай берген. Ооң холдарын мачтага долгап каан. Човууртаары чидип, өскелерже каржызы-биле хыйыртап көөр болду.

Үшкү хүннүң эртенинде дежик тывылган: кайы-бир черде манзалар шимчей берген хире. Суг чоорту корабль дүвүн долуп эгелээн. Шуптувус сугну үзүк чок үндүр эжип, хендир дырандызы-биле чарыктарны сыскып чор бис. Ынчалза-даа шуурган намдап, парус катап көдүрлүп, бурунгаарлавышаан бис.

Агаар чылып келди. Хаттың соок эзини соксай берген, изип эгеледи. Чүьктерден база манзалардан ыш дег чиик бус көдүрлүп тур. Хенертен булуттар аразындан карак чылчырыктаар хүн көстүп кээрге, шупту:

— Чер! — деп алгыржыпканнар.

Ыракта, хайнып-мөөрээн далайның ортузунда, черниң чавыс сарыг дилиндээ шөйлү берген, ында чөпкүр баштыг сулагай пальмалар дээрже бедип тургулаан. Ийи скиф чудуруктары-биле хөрөктерин шашкылап, чаш уруглар дег, ыглажып тургулаан.

— Канчап бардыңар? Камгалал чоокшулаан эвес деппе? — деп, скиф дыл билир Софэр айтырган.

— Мында чүге пальмалар бар чүвөл? Чүге хар ожуктуг хадылар, шивилер эвезил? Бис бодувустуң чуртувусче, Эвксин Понтуже, бар чыдар бис деп бодажык бис, а көөрүвүске, бо узун ширбиилдер болду, ам база төрээн черивистен талыйып, ырап чоруптарывыс ол бе.

Софэр бодунуң эттээн хөмдө картазын уштуп эккелгеш, бистиң кайнаар углай келгенивисти чижеглеп көре берди.

— Шуурган бистерни дыка-ла ырадыр эккелген-дир — дээш, уламчылады. — Аас-кежиктиң ортулуктары эвес ирги бе?

Кара булуттар ыракче аьттанып, дээр кылайып, эриктер улам көскүзү-биле бисче чоокшулап олур. Ыракта ак-көк даглар чуруттунду, оларның мурнунда санчок хөй элезинниг бүүрелчиннер тоглап чыткылаар, хенертен чавыс куу булуттар артындан манаваанывыс ак-кызыл кода-хоорай көстүп келди.

Хирээ диштери дег ханалар, бедик суургалар, улуг дуганнар, куб хевирлиг бажыңнар база озалааш пальмалар — бо бүгү шупту ак-кызыл өңнүг, фламингонуң чалгыннары-даа сагышка кирер.

— Бо дээрге Аас-кежиктиң ортулуу-дур! — деп, Софэр алгырыпкан. — Көрүңер даан, бо хоорай кайы хире чараш-тыр! Ында ыы-сыы, качыгдал-даа билбес чыргалдыг кижилер чурттап турар чадаvas. Ында кылык база кем-херек үүлгедии-даа чок, кулданыышкын база дорамчылал-даа чок. О, деңгерлерим, бүгү назынымда дилеп чорааным аас-кежиктиг оранымны өлүрүм бетинде көрүп алырым дээш өөрүп тур мен.

Чылыг хат бистиң корабливиисти ак-кызыл хоорайже алгаш бар чор, а бис, күженишкинниг ажылдан сулараан улус, сугну узуп төкпүшаан бис.

2. АК-КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Кежээликтеп орган, бистиң корабливиис камгалал суургаларының чаны-биле эртип бар чыдырда, хүрең-кызыл хүн далайже чавызап баткалак. Иштики оожум гаваньче кирип келдивис. Даш эриктерге ээтпек думчуктарын үзүп алган хөй-ле суднолар бар болду. Оларның аразынга бистиң «Кокаб-Цафон» доктаай берди. Кожа корабльдерден далайжылар алгыржы-дыр:

— Силерге эрикче чедеринге Мелькарт дузалаан! Мындыг бораанныгда далайже кым семээр боор!

Бис харын-даа өйүнде чедип келген болдувус, корабльче суг ам-даа кирбишаан.

Бистиң эрлер дүже халышкаш, демнежип тургаш, корабльдиң думчуун эрикче үндүр тыртып, даш чагыларга канаттар-биле өртеп кагдылар.

Холдарында чолдак чыдалар туткулаан, курларында калбак хылыштарлыг кезек кижичоогувуска доктаай бердилер.

— Корабльдиң ээзи кымыл? Кайыын келдиңер? — деп, мыйысталчак куяк бөрттүг шириин кижичоогувуска доктаай берди.

— Корабльдиң ээзи — Сидон чурттуг Макар садыгжы — деп, Бен-Кадех харыылады. — Яфодан үндүвүс. Шуурган бисти бо талаже эккеп октапты.

— Аңаа бүзүреве, мегелеп-аштып турарлары ол-дур! — деп, корабльден Меремот алгыра-дыр. — Ол дээрге пираттар-дыр! Олар корабльче халдааш, чорумалдарын узуткап каан, чүгле мен дириг артканым ол-дур.

— Ындыг деңер даан! Четкиде үнелиг куштар туттуна берип-тир — деп, куяк бөрттүг кижичоогувуска доктаай берди. — Ол кижини чешкеш, бээр эккелиңер. Шериглерден ам-даа бээрледиң, кадаттан тургузуңар. А силер, далай дээрбечилери, кораблиңерже дедирлеңер, эрикче ис баспаңар!

Бен-Кадех тура харыылай-дыр:

— Сен чаңгыс кижиге, хирлиг хаван биле мегечи саасканның

хайнаанга бүзүрөп, а меңээ, садыгжы Макаарның шынчы кормчийинге бүзүрөвезиң ол бе?

— Бөгүн силерни шиидер дээрге, орайтаан-дыр — дүн келген. Силерни таңныылдар кончуг кичээнгейлиг кадарар болдур ийин, корабльден дескен кижини чыда-биле шанчып каар. А эртен силерни байысаагаш, кым шынныын тодаргайлаар мен. Шупту чалчалар илчирбеде эвес-тир, ол дээрге багай ош-тур.

Шериглер Меремотту чедиптерге, ол маңнавышаан баргаш, начальниктин тонунуң эдээн ошкап-читтай берди.

— Ол кормчий — эң-не айбылдыг пират ол-дур — деп, ол Бен-Кадехче айтып чугаалай-дыр. — Чаштарның болгаш херээженнерниң бижек-биле амызынга чедер, тудуп алган садыгжыларын диригге өрттедири-биле сурагжаан кижини. Ону шаажылаар болза эки...

Бис чүнү канчаптар деп бис?

Начальник биле Меремот чоруй барды, а шериглер чыдалар-биле кортпактавышаан, бисти корабльче дедир киреринче албадапты. Оон олар эрикке одаг салгаш, долгандыр олуруп алдылар. Бистиң-биле чугаалашпайн, айтырыг салырывыска-ла, чыдаларын аннып, чааланып каар.

Бен-Кадех каттырып, Софэрге чугаалады:

— Сен ам-даа мону Аас-кежиктиң ортулуктары деп бодап олур сен бе? Бисти дыка-ла эптиг-эвилең эвес уткуп алдылар аа — дээш, кожа корабльдиң улузундан айтырды: — Бо чүү деп хоорайыл?

Корабльдерде хөй-ле далайжылар тургулаан, олар бистиң талавысче көрүп турлар. Бирээзи харыылай-дыр:

— Таанда, бо ышкаш дээн бай хоорайны билбес кижини сен бе? Бо дээрге Карфаген ышкажыл.

Бистиң эштеривис Софэрни долганып кээп, чүнү канчаарын чугаалажып эгеледилер. Кырган туттурукчу тура:

— Карт-Хадаштыны эки билир мен. Мооң чурттакчылары — садыгжылар, саарлыкчылар, олар Лала-Зордан дээрдевестер. Бистиң корабливисти олчалап алыр деп шиитпирлээннер болза, бисти кайын салып өлүрлөр, чалча-кул кылдыр садыптарлар — деп чугаалады.

Софэр олар-биле маргыжып олур:

— Кижилерниң чөптүүнге бүзүрөвес кижини сен бе? Сидончуларның чүрээнде алдар-хүндү, чөптүг чорук чок деппе? Бисти маңаа хомудадып шадавастар. Бо хоорайда мээң өңнүүм чурттап турар кижини. Хүндүткелдиг, мерген угаанныг Сунханиафон. Вавилонга илбичилерниң эртемин шинчилеп кээрде, меңээ аалдап чораан кижини.

Мээң бажыңымга чурттап, аштанып-чемненип, ооң-биле кызыл-арага-даа четтирип чораан бис. Бир медээчи кижиден мээң мында келгенимниң дугайында сөс дамчыдар болза эки-дир.

— Олче кым баарыл ынчаш? Кымны-даа моон үндүрбес болгай — деп, эштеривис үрүңейнчи бердилер. — Эртең-даарта бистерни далайже эжиндирип үнөр корабльдерге чалча кылдыр садыптар, сандайларга шарыдып-хүлүдүп алгаш, чүк быдарай бээривис чугаажок.

— Чагааны бөгүн дарый дамчытса эки боор — деп, Бен-Кадех түңнеди. — Бистиң бирээвис ону күүседир ужурлуг.

Чүве чугаалавас египтян саналдады:

— Чиик адак кижги Элисар барза эки деп бодаар мен, шериглер оолчукка каяа чедерил олар.

Одагдан бир шериг чедип келди.

— Силерниң араңардан эң кол пират кымыл? Мээң чугаамны дыңнаңар. Шуптуңарны крестке херип каар бис. Бөрттүг бажыңардан өске чидирер чүңер-даа чок деп билиңер. Өлүр бетинде чаагай аъш-чем чиксезиңерзе, силерге ам дораан хаарган хой эъдинден, дузаан балыктан база кызыл-арага болгаш чүнү күзээр-дир силер, хайырлаар мен. Ооң садызынга меңээ тергиин тондан белекке бээр силер. Хөйүнү үптөп алган болгай силер.

— Четтирдивис, буюнныг дайынчы — деп, египтян чугаалады. — Сээң арын-шырайыңда Мелькарттың чараш-каазы, Ваалдың мергени чуруттунган, а эктиңде Рефаимниң күжү илдең-дир. Сээң үнелиг сөзүң чүү дей-дир, ону күүседиринге белен бис. Ол дээш сеңээ үнелиг белекти сунарын чөпшээреп көр. Аар өртектиг тир кызыл-хүрең хепти ап ал. Сээң буюның кулааңны кумнавайн, бистиң дилээвисти чедирзин: бо оолчукту эрикче эрттирип көр. Хөөкүйнү хилинчектеп канчаар. Бо хоорайда Мегара кварталында ооң даай-авазы чурттап турар.

Дайынчы аңаа берген кызыл-хүрең хепти ушта соп алгаш, плажының иштинче чажырып алды.

— Бир эвес силерниң бирээңерни эрттириптер болзумза, мээң бажымны кескеш, куш клетказынга суккаш, хоорайже кирер хаалга ооргазынга азып каарлар.

Дайынчы хая көрүнгөш, одаанче базып чоруй барды.

Софэр мынча диди:

— Хаанның кораблинге тодуг эжикчи болурунун орнунга, эрикке аштап чоруур чединмес болганы дээре. Эжимче, мерген Сунханиафонче, чагаадан бижип берейн, а сен ону тыварын кызыт, бистиң амы-тынывысты ап көр.

Софэр папирус, кулузун бийир, кара каракатица хандызы куткан шилчигешти уштуп алгаш, чагаа бижий берди.

3. ДАШ БУРГАН КАНЧААР ЫГЛААНЫЛ

Дайынчы үр болбайн ээп келди. Ооң соондан бажында улуг корзина салып алган чалча кылаштап олур. Иелээн корабль чанынга тура дүшкеш, корзинаны биске дамчыдып бердилер. Ында хлеб, согуна, улуг лимоннар база хаарган эът кескиндилери бар болду.

Ооң иштинде аыш-чем аймаан уштуп алгаш, Бен-Кадех меңээ сымыраны-дыр:

— Корзинаже кире халы, шимчевес сен, үнерин чөпшээревээнде, кеденип харава.

Софэр дүрүп каан папирузун ап бээрге, хойлап алгаш, корзина дүвүнге дүрлүп чыдыптым. Мени кызыл-хүрең каас-коя хеп-биле шуглап кагдылар. Шимчеш дивейн чыдыр мен, чүнү-даа көрбейн чыдар-даа болзумза, мени корабльдиң бортундан чалчага дамчыдыпканын билип чыттым. Оон чиик-чиик базымнарны дыңнап чыдыр мен. Мени бир-ле черже аппарат чыдыр. Бир-ле кижиге айтыра-дыр:

— Кымның чалчазы сен? Чүнү аппарат чыдыр сен?

— Гавань начальнигиниң чалчазы мен, балык чүктөп чор мен.

— Чаңгыс байлаңдан биске берзиңзе!

— Сан-түңнүг чүве.

— Эх, харам чүвени! О, Мелькарт сени шиидер болзун!

Кезек болганда, корзина шимчээн соонда, черге кээп үстү.

— Тур! Сени чеже чүктээр мен. Кады базып олураал! — дээш, чалча мени холумдан дыңзыг туткаш, корзинадан үндүр соп эккелди.

— Кайнаар баар бис?

— Билдингир-ле, мээң ээмниң бажыңынче. Ол шагдан тура-ла послалка дажыдар оолдуг болуксап турган чүве.

Ооң сөстөрүндөн сести бердим: «Мени чалча кылып алыксап турар-дыр! А чагаа?.. Корабльде эштерим менден дуза манап турарлар болгай. Дезер болза эки-дир!»

Ээн кудумчулап чоруп олур бис. Кайы-даа талазында бажыңнарның узун ханалары чамдыкта сырый үнген калбак бүрүлүг кактустар-биле солчуп каап чор. Ханалар ындындан чамдыкта чугаа-соот, чаш уруглар ыглааны, уяранчыг ыры-даа дыңналгылаар. Имиртиңнеп, дүн дүжүп олурган.

Кудумчунуң ужунда дааш дыңналган соонда, бисче углай черлик ыттар халчып олур. Олар кудургай куду халышкаш, кактустуң шыргайынче караш дидилер. Гамалиельдиң мерген сөстөрүн сактып келдим: «Ыт өде бээр үт огородтуң чигир-чимизинче, кеземчеден ойлаар камгалалче орук айтыр». Чайгылып турбайн, ол-ла дораан чалчаның холун диштеп-ле дүжүрдүм. Ол мени салыпты, ыттарның өде халаан үдүн шиглей караш-ла дидим. Кактустарның калбак тенниг холдарының аразында карбап бар чыдыр мен.

Соомда чалчаның карганганы дыңналды, артымда ооң шывадааны дой-довураа ужугуп кээп тур, ынчалза-даа тура дүшпейн, ыттарның кокпазы-биле бурунгаарлап-ла олур мен. Долгандыр дүк-ле, дүк. Мойнум, холдарым шыйбакталган, ону-даа бодаар хире эвес мен! Хосталгада болгай мен, чүгле чагаамны Сунханияфонга канчап дүрген аппарып бээрин бодап чор мен.

Кактустарны эртип келдим. Имирге мурнумда улуг эвес сад чуруттунду. Оң талада иемдик сарапчалыг даш тудугнуң кырында шил шарлар кылаңнай-дыр. Сарапчаның адаанда баганалар одуруглай чыскаалыпкан. Оларның аразында кедергей улуг хой баштыг коргунчуг бурганның даш шуткумалы бедип тур. Ийи мыйызы кулак дужундан ораажып үнген. Чүнү канчаар аайын тыппайн тур мен.

Самдар хептиг ийи кижги мээң чанымдан эрткеш, улуг эвес корзиналарын черге салып, даш бурган мурнунга күдүк басып олуруп алдылар. Холдарын өрү көдүрүп, оон хаваан черге үстүрүп тейлей бердилер. Бирээзи чугааланы-дыр:

— О, дээрги, дээрде ужугуп чоруур булут дег күштүт! Мээң оглумнуң амы-тынынче кыжанган аарыг-аржыкты сывырып көрөм!

— Дээрги Ваал — деп, бирээзи дилей-дир: — биске килеңневейн көр. Мээң шөлүмче курттар халдап, тараамны чип турлар, а үндүрүг чыыкчызы төлевир негеп туруп берди. Ону одуң-биле чиртип, курттарны ойладып, тараамны камгалап көр, өг-бүлемни чемгерер байлаамны арттырып көр!

Иелээ даш шалага үзүп, тейлеп-ле олурлар.

Хенертен даш бурганның кара карактары кызыл оттар-биле чырып, дунук үн дыңналды:

— Сени, сээң оолдарыңны, уйнуктарыңны бодумнуң килеңим-биле таварыптар мен. Хөй тейлеңер, бодуңарның дээргиңерни утпаңар, ынчан аарыг-аржык-даа тайлы бээр, тараа дүжүдүңер-даа элбек болур...

Тейлеп келгеннер калбаш дээш, үр-ле чыттылар. Даш бурганның карактарында чырык өже берди. Ийи ядыы дедир союп, бажынче далайның курт хаптарын саарып орлар.

— Бурган бистиң мөргүлүвүстү дыңнап кагды! Дээрги Ваал-Хаммон, силерге алдар!

Чүдүкчүлөр хүрээниң чадаларынга корзиналарын каапкаш, дүрген-не чоруптулар.

Даш маңгыстың артындан күдүгүр арган ашак үнүп келгеш, чулчурбушаан хүрээже кире берди. Төгерик соңгада чааскаанзыргай от кыва берди. Аңаа кезек манап алгаш, хүрээже оожум базыптым. Даш маңгыстың чадалары-биле үнүп олур мен, ол бистиң Сидонда бичии хүрээлерде база орук белдирлеринде тургулаар бурганның бичежек дүрзүлери-биле дөмей болду. Хүрээниң чадаларындан хоорай адышта дег көзүлдү. Чырык соңгаларлыг, пальмалар болгаш ыяштар-биле бүргеттинген хөй-хөй бажың-балгат тейжигештиң иемдии-биле далайже шөйлүп бада берген. Оон далайның таныырым дааш-шимээни дыңналып кээп тур.

Артымда бир-ле чүве шиилээн дег болчук, хая көрнүп келдим. Ийи улуг, сыра дег узун кара чыланнар ак плиталар кырында союп кел чор. Баштарын ковайтып алган, кастар дег чааланып, ийи таламдан бүзээлеп келди. Аткаар баскаш, даш бурганның ооргазынче сыңны бергеш, кээп дүжер частым — артымда эжик ажыттына берген, олче кире халааш, хаай идиштим. Үстүүртен сула чырык кээп тур. Тепкииштер бурганның бажынче углаан болду. Ынаар, оңгар черде, чес казандыкта көс кызып чыдыр. Ооң чоогунда лааларны бөле шарааш, азып каан тур. Тепкииштер-биле үнүп-ле олур мен, мээң бажым даш бурганның аспаанда апарды.

Даштыы талазындан үннер дыңналды. Танывазым кижилер чоогумда чугаалаштылар. Херээжен үн чымчаа-биле диледи:

— Кырган-ачай, кортпа даан, чоокшуладыр чедип кел. Бээр үнүп келгеш, чадага олуруп ал, а мен мөргүл номчуур мен. Көге-бугаларлыг корзинаны тутам. Эшмуназар жрең мында бе, көрүптөй.

Шагжок кырган үн харыылаан:

— Менден ырава, Эмашторет! Бо бургандан коргар-дыр мен. Ол менче оттуг карактары-биле көрүп тур, мээң бажымны даш адыжы-биле чуура часкаптар ышкаш-тыр.

Эмаштореттиң идиктериниң даажы даш плиткаларга токкуңайнып чор. Ол хөлзеп алгыра берди:

— О, ыдыктыг чыланнар, меңээ дегбейн көрүңер! Силерге аяк сүт эккелдим. Багай чүнү-даа кылбадым, мени дуганче кирип көрүңер!

Эжик кыйыраан. Бир-ле кижги хорадап айтырган:

— Сеңээ чүү херегил? Мындыг орай мени чүге дүвүреттиң?

— Ары хүннү бадыр шөлге ажылдап хүнзээш, чаа-ла хосталганым ол. Буянныг холуңар менче сунуп, күчүлүг Ваал-Хаммонга тейлеп, мөргүл номчуурун чөпшээреп көрүңер.

— Че, ындыг-дыр, ындыг, уруум! Хүрээге өргүүр ужурулуг чүүлдерин утпадың ыйнаан але? Бурган үүлезин актаарда, белек-селээң харамнанмай, сеткилинден берзинзе эки боор.

— Ийи ак көге-бугалар, дөрт балыкчыгаш база тараа моожазы эккедим.

— Кижилер хыныыр апар чыдар-дыр — деп, жрең химириген. — Өскелер бистен хой, бызаа-даа харамнанмас-ла-дыр. Чүнүң ужун мөргүл номчууруң ол?

— Алды чыл бурунгаар шак-ла бо хүнде оглум чидирдим. Ол эштери-биле далай эриинге ойнап турган кижги. Хемелер келген, аңаа каржы улус олурган болду. Олар уругларны туткулап алгаш, далайже алгаш барган. Чүгле оларның ийизи туттурбайн чанып келгеш, ооң дугайында чугаалааннар. Ынчан мээң оглум он харлап турган...

— Күдүк базып олуруп ал — деп, жрең харыылааш, — карааң шийип алгаш, күчүлүг бурганче холуң сунуп, мөргү.

Чымчак-хоюг үн ханы кажыыдал сиңген ырын ырлай берди:

Эртине дег үнелээрим

Эргим оглум эгидип көр!

Чүрээм болган төлүм чүве,

Чүрээм казып алгаш бардың.

Эргим оглум эгидип көр!

Айым, хүнүм олчуп-селчип,

Аактыг оруум чырыдып чор.

Оглум чокта, чүү-даа чүвээ турам чогул,

Оттут чалбыыш хөрээм чип чор, аа халак.

Эргим оглум эгидип көр!

Өлүрткен бе, караа суглуг эвес деппе?

Өөдежоктар мегележип турар чадап,

Оглум дириг, ону меңээ сөглеңерем,

Ол-ла дораан куш болуп ужуп чедейн.

Ол үннүң мээң авамныынга дөмейин аар, ам бо өйде Ам-Лайлиниң мени сактып кажыыдааны-даа сагындырар. Хөрээм өгдөңейнип, ала-чайгаар улуг-улуг тынгыладым. Оон ыңай туттунуп шыдавадым, ишкирнигип чоруй, өөлөдир ыглай бердим.

Үннер дыңналбайн барды, сымырандылар:

— Дыңнадың бе? Эң-не каржы Ваал-Хаммон бурган безин шыдашпайн, боду ыглай каапты.

Оон алгы дыңналган соонда, буттар даажы кыжырай-дыр.

Даш бургандан дүрген-не үне халааш, хүрээниң чадазынга бардым. Херээжен алгы-кышкы-биле халып келди:

— Бо-дур, мээң Харух оглум, мээң бичии Харуум! Ваал мээң мөргүлүм дыңнааш, оглумну эгидип бергени ол-дур!

Ол менче халып кээп сегирип алгаш, арны-бажымны топтай берди:

— Дыдыраш дүктери, карактары өскерилбээн, ол-ла хевээр! Чаагында меңи кайыл? Кым сен?

Ам-даа караам суун ижип, мөөревишаан мен, арай деп-ле ишкирнигип харыыладым:

— О, эриг баарлыг ава! Мен силерни кээргеп тур мен, мени база иемден далай дээрбечилери хунаап алгаш барган. Ынчангаш сенче үнүп келдим. Ыглавайн көр, дилеп тур мен! Оглуңарны дөмей-ле тып алыр силер! Силер мээң авам эвес-тир силер. Ооң арын-шырайы өске, чаагында көк сыгыгларлыг.

Шиш бөрттүг кырган жрең оожум чоокшулап келди.

— Бо ооду Ваал бурган боду чоргусканы ол-дур — деп, ол бүзүрөгти. — Ол сээң оглуң-дур. Бо дуганга улут кайгамчык болуушкун болган-дыр.

— Мээң оглумну алды чыл бурунгаар оорлап алгаш бардылар, ынчаарга ол моон улут турар ужурлуг.

— Чүнү чугаалап турарың ол, мелегей херээжен! Хаммон бурган сээң оглуңну оорлапкаш, булуттарга тудуп турганы ол-дур. Ол үе чаңгыс тыныш-биле эрте берген, ынчангаш оглуң өскерилбээни чадавас. Мен, кохен Эшмуназар, чугаалап тур мен, а кохеннер кажан-даа аспас. Сээң адыңны Харух дээр ийик бе, оол?

Корабльде эштеримни камгалаар сорулгалыг болгаш, чүү деп харыылаарын айын тышпайн тур мен.

— Билбес мен — деп харыыладым. — Вавилоннуң эмчизи Софэрниң чагаазын аппар чор мен. Ол меңээ мынча дээн чүве: «Хоорайга баргаш, мерген угаанныг хохом Сунханиафонга мээң амыр-мендилиг чагаамны дамчыт». Софэрден: «Мерген угаанныг ирей кайда чурттап турарыл?» деп айтырарымга, мынча дээн: «Сагыш човава. Карфагенде ону танывас кижичок».

— Ынчанмайн канчаар! — деп, кохен дыңзыг харыылады. — Мергеннерниң мергени Сунханиафонну кым билбесил. Ол куштарның

дылын билир, кижиниң салым-чолун сылдыстардан номчуп кааптар кижини.

— Ону кайыын тып ап болур ирги?

— Чагааны дамчыдар бис. А бис ам улус-чонну чыып, бо оолдун чаңгыс хүн иштинде Вавилондан Карфагенге агаар-биле чедип келгени кайгамчык болуушкунну чарлаар бис.

— Мен Вавилонга кажан-даа барбаан мен! — деп ашакты база катап үзе кирдим. — Мээң башкым Софэр оон келген кижини.

— Ыыттава, сени айтырбаанда! Улуг улус сени эки билир болдур ийин. Адың кымыл?

— Элисар.

— Моон соңгаар адың Харух болур деп сеңээ чугааладым чоп.

Жрең ыяшка баргаш, ону силгий каапты. Будуктарда көгө-бугалар дүрзүлүг хүлер коңгажыгаштар кыңгырткайны бердилер. Дугандан ийи кара кештиг чалчалар үнүп келдилер.

— Бали база Мхенд, хол чууказын бээрледиңер, ам хоорай чагырыкчызынга баар бис.

Эмашторет эдепсинип көргөш, менден хоора туруп алды:

— Оолчук, Вавилондан ужуп келдим деп меге чүвени канчап чугаалаар кижини сен? Ол меге чүве-дир!

— Будулуп, албаарап турба! — деп, жрең чаргырай-дыр. — О, мелегей, амыр-дыш чок херээжен! Дээрден оттуг айттар сөөртүп алган алдын чууза ужуп келгеш, бо садка хонуп, доктаадылар. Ол тергеден бо оол холунда чагаалыг дүжүп келгенин бодум ийи караам-биле көрдүм. Мен ону бодум, кохен Эшмуназар, көрдүм. Кохеннер кажан-даа часпас.

Кара кештиглер бахрома база коңгажыгаштар-биле каастаан чуузаны эккеп, черге салыптылар. Эшмуназар жрең мени чууза дүвүнге чыдарын дужааган. Авамга дөмей херээженден эпчоксунуп чыдыр мен. Ол кыйыымда хөрээнде холдарын чыпшыр тудуп алган тур. Ол мени ыятпас мегечи деп бодап турганы чадапчок. Ынчалза-даа менде буруу чок! Мерген Сунханияфонну дүрген-не көрүксээним ол ыйнаан.

Кара кештиглер чуузаны көдүргөш, садтың кокпазы-биле халчып кагды. Мурнунда чалча ужунда чырыткы баглап каан узун ыяш тудуп алган, артындаалары — ийи хөгжүмчү. Бирээзи лимбилээн, өскези дүңгүр соктаан.

Кохен чуузаның соонда кара шыйыгларлыг ак плащ эштип алган чоруп олур.

4. ЭРТЕМДЕН СУНХАНИАФОН

Ээн чиңге кудумчулап чоруп олур бис, кадыр чадалап үнгеш, хагдынган садыгжыгаштар чаны-биле эртип бар чыдыр бис. Хөй-хөй соңгаларлыг бедик даш бажыңнарже кайгап чор мен. Лимби өткүт эткен, дүңгүр түккүлээн.

Эжиктерден, соңгалардан — кайыын-даа улус бакылап, айтыртынган:

— Кым кел чыдыр?

— Ырак Вавилондан элчин келген — деп, мени көдүргеннер харыылап чорлар.

Хоорай иштинде дең-дески улуг даштардан кылган хана бар. Элээн каш шериглер бисти бүзээлеп келди, ынчалзажок кохенни танып кааш, өөрүп алгырыштылар:

— Мөргүп көр, шынныг кохен, бис дээш, хоорайның камгалакчылары дээш!

Кезек кудумчуларны эрткеш, серизин статуялар база шил шарлар-биле каастап каан узун бажың чанынга доктаадывыс.

Кохен ыргак-дагыр холдары-биле мени сегирип алды, даш чадалап өрү үнүп олур бис.

Бир эжиктиң чанында чырык хып тур. Кохен эжикти соктааш, ажыда идиптерге, бичии өрээлге кирип келдивис. Ооң иштинде улуг хевис чадып каан. Ортаа чарыында бичежек мага-боттуг арган кижикүдүе берген олур, бажында чаңгыс-даа хыл чок: страус чуургазынга дөмейлежир. Дүре туткан саазын номчуп олур. Ооң чоогунда хевис кырында хөй-ле ындыг дүрүглер чыткылаан. Чамдыктарында аң-мең, селеске база шыйлашкыннар чуругулаан.

— Менди-ле бе, Сунханияфон! — деп, кохен сымгранган.

Оозу харыы-даа бербейн, номчурун уламчылавышаан.

— Мен сеңээ чугула херектиг келдим, мерген угаанның чырыткызы — деп кохен өнемчээн. — Сеңээ оттуг тергеге дээрни одурту ужуп келген оолду эккелдим.

Сунханияфон бисче көрнүп кээп, бисти шинчилеп эгеледи:

— Чүдүкчүлериңден кирген орулгаң эвээжээн болгаш, чазыйыңдан көрбес чүвени безин көрүп турар апардың бе — деп харыылааш, улаштыр номчуттуна берди.

Ынчаарга мен амырап алгырдым:

— Хөй дыл билир Софэр-рафа сенче чагаа чоргусту!

Эртемден дораан-на тура халыды.

— Вавилонга чурттап турган мерген угаанныг Софэр-рафаны билир мен. Ол ам-даа дириг бе? Скифтерже баар мен деп турган кижиге. Ол ам кайдал?

— Ол мында, гаваньда, аштап-түрөп олур. Ону эрикче дүжүрбейн, эртен-даарта хойгулаштыр базаарга садыптып болур.

Сунханиафон менден дүре туткан папирусту ап алгаш, дөңмээнге чада тудуп, хевис кырынга олур дүжүп, номчуй берди. Оон менче көргөш, чугаалады:

— Тонун эдээн көдүргөш, карааң, думчуун аштап каавыт. Келир үениң мергени азы дайынчызы карак чажы төкпес чоор, ол окта таарышпас.

Эртеменден чагааны катап номчааш, дүрүп алды.

— Мээң эжим ырак Вавилон чурттуг мергенниң болгаш ооң оглунуң салым-чолу дээш сагыш човааның дээш сеңээ четтирдим, хүрээниң хүндүлүг кохени. Дуза херек болза, чугаала. А оттуг тергелерге, чамдык улустуу-биле алырга, бурганнар муң-муң чылдар бурунгаар ужул турган. Ам канчаар-даа дилеп-чанныгырывыска, бурганнар кижилерге көстүр хөңнү чок болганда, ол дугайын улуска чугаалаарда, оттуг тергени куштар ужул турар дээрге эвес, а дүжүмде көрдүм дизиңзе эки боор. Оол, чоруп олураалы.

Сунханиафон плажын кедип алгаш, бажыңның иштинче кири берди. Долгашкак чадалап сери кырынга үнүп келдивис.

Элээн каш кижиге төгериктей олурупкан, ыргак буттуг чараш сандайларда чугаалажып олурлар. Бедик хүлөр тавакта көге-буга хевирлиг кылган чырыткы хып тур, ооң одундан чаагай чыт айдыап келди. Сунханиафон олурганнарның бирээзи алдын билектээштиг, мойнунга кедер каасталгалыг кижиге чеде берди.

— Хүндүткелдиг шофет! Силер корабльдериңерни улуг хоорайыңарның бараанын алдынга орнап ап болгу дег черлерже чорудар деп турарыңарны дыңнаан мен. Мерген угаанның чырыткызы Вавилон чурттуг хохом Софэр-рафаны база кожуп алырыңарны дилээр-дир мен. Ол чер-делегейни кезип каапкан: кезээде хар чаап турар черде чурттап турар чоннуг ырак Соңгу чүкке; куш уязынга чурттаар араатан дүрзүлүг, дүктүг чыкпак кижилерлиг изиг Мурнуу чүкке-даа чораан.

— Вавилон чурттуг ол мергениңер кайыл ынчаш? Бээр эккелиңер, ооң чугаа-домаан дыңнаксап тур мен.

— Ол ам бээр кээп шыдавас. Бистиң гаваньга чедип келген ооң кораблин сээң таңныылдарың хавырып алгаш, эрикче кымны-даа

үндүрбейн турарлар-дыр, а ирейни чалча-кул кылдыр садарынга белеткенип турар.

Ынча дээр орта, олурганнарның бирээзи тура халып келди, бистиң корабливисти гаваньга хоругдаан кижини ам-на танып кагдым.

— Ол ындыг эвес — деп, ол чугаалады, — таптыг тайылбырлап берейн. Шуурганга таварышкаш, үрелген пират корабль келген деп дыңнаан мен. Ынчангаш пираттарны хоругдааш, дарый кеземче көргүзүп, артканнарын далган дээрбедээр ажылче шөлүүр деп дужаал үндүрген мен. Корабльдиң туттунганы эки, биске херек апаар.

Шофет кылыктанып тепсенгиледи:

— Мээң чарлык-дужаалымның утказын эки билбес-тир сен, гавань начальниги! Мелькарт сээң авыяас арныңның дүрзүзүн баксырадып кагзын! Анаа тайбың чорумалдарны, оон эрткеш, бистиң далайжыларывысты-даа эмнеп болур эң шыырак эмчини безин кул кылдыр садыпкаш, амыраар боор сен. Бистиң пираттарывыс бисти эвес, а кажар гректерни, бот-тогдунар египтяннарны үптөп турда, биске ажыктыг болгай. Доп-дораан гаваньче баргаш, кара тураң-биле хоругдап алганың улусту хостап сал. Дүрген хоста, оон башка Мелькарттың кылыын манап олурбайн, бодум холум-биле арныңны баксырадып каар мен.

Гавань начальниги хевиске холун дегзи аарак сөгөйип кагды.

— Силерниң дужаалыңар күүсеттинер — деп чугаалааш, далажып ыңай болду.

Амыраанымдан өрү шурай берген болдум бе, чүгө дээрге шофет менче элдепсингензиг көргөш, чугаалады:

— А сен, тенекпей, чүгө амырай-дыр сен?

— Софэр-бобо силерниң корабльдеринер-биле кады чоруур болза, доурак орнунда алдын элезин чаптып чыдар Канар чуртунга чедер-дир бис дээш, өөрүп тур мен.

— Канар деп чурт кайда чүвөл? Ооң дугайында кажан-даа дыңнаваан мен. Сен ооң дугайында чүнү билир сен?

Ынчаарга мен ачамның дугайында, чес пластинкада оюп бижээн ооң чагаазын, Софэрниң мени Канар чуртунче баары-биле эдертип алганындан бээр тө каап бердим.

— Корабльдеривисти чорудар чер ында ышкажыл! — деп, олурганнар хүлүрештилер. — Бир эвес ол чуртта бо оолдуң ачазы, сидон чурттуг бени-Анат, хаанның чалчазы болу берген болза, ол чуртту эжелеп алырынга биске дузалажыр. Эр улузун чалча-кул кылдыр садыпкаш, алдынын хавырып ап, черин бистиң көшкөн улузувуска үлөп бээр бис.

Ол орта маргыжыг, чугаа-соот изиг-изиг апарган.

Оларны дыңнап олура, караам уйгудан шимдинип эгелээн. Ынчангаш Сунханиафон чоруулу деп дужаарга, амырай-ла бердим.

Кырганның өрээлинге кээривиске, ол хааларын меңээ орун-дөжек белеткеп бээрин дужаады. Өрээлдин бир азыында өгбегер хой кежинге чыдыптым. Бажым адаанда дүк дыгып каан чымчак сыртык салып каан. Шала чайганып эгелээн. Сактырымга-ла, чалгыглар мени өпейлеп тур ышкаш, ханы уйгуже дүлнү берген мен.

5. КИЧЭЭЛГЕ

Даңгаар эртен думчуум кижиргенгенинден оттуп келдим. Думчуумдан дагаа чүү ушта хадый бергиге, азырып-бышкырып келдим. Караам чодуп, көрүп кээримге, өрээлде хевис кырында элээн каш оол олулар, кижиге бүрүзү холдарында калбак шуугайлар база бижиттинер шиш баштыг ыяштар тудуп алганын эскердим. Менче көргөш каттыржыр, оларның баштактаны-дыр деп билип кагдым.

Өрээлче Сунханиафон кирип келди. Холунда дүрүг база узун терезин шыкпыыш тудуп алган болду. Оолдарның мурнунга олуруп алгаш, хиккиңейнип олурган оолдуң бажынче дырт кылды. Шупту ыыт чок куду көрдүлөр.

— Кулактарыңар бээр шөйүп алгаш, башкыңарның тайылбырын кичээнгейлиг дыңнаңар — деп, ол эгелээн. — Ам чер-делегейниң бүткениниң дугайында бижиир силер, бижээн чүүлүңерниң утказын самбыраже көрбейн чугаалаваан шааңарда, олуттарыңардан турбас силер.

Оолдар эптиг кылдыр олуруп ап, бижииринге белеткени бергеннер.

— А сен бижип шыдаар сен ыйнаан? — деп, Сунханиафон менче көрдү. — Шыдаар сен бе? Сени Софэр-рафа өөрөттү бе? Тергиин эки-дир! Ынчаарга боларның чанынга олурупкаш, бижиге. Үс-биле чагган самбыражыгаш бо, а сүүрткен ыяш бо.

Сунханиафон шөө аарак оожум номчуп эгеледи:

— «Бурун шагның мергеннериниң бодалы-биле, чер-делегейге бүгү-ле амылыг чүүддерниң эгезин хат-салгынга дөмей хөлүгүр агаар салган...»

Ол дыка үр номчаан. Бистер шылап кагдывыс.

Сунханиафон номчаан чүүлүн төндүрүпкөш, өөреникчилерниң самбыражыгаштарын хынап эгеледи. Частырыг тып алган кижизин даянгыжы-биле каккылап чор.

Өрээлче Софэр кирип келди. Сунханияфон далаш-биле ковайып кээп, аңаа уткуштур базыпты. Эгиннерин ажыр бажын салып, куспактажып мендилештилер. Оон Сунханияфон оолдарга чугаалайдыр:

— Дыңнаңар, өөреникчилерим. Ээн ховуга кагып-суксаан чорумалга арыг суг бажы тып алыры — улуг аас-кежик. Ол ышкаш аас-кежик — үрде көрүшпээн чоок өңнүүнге ужуражыры. Бөгүн силер хостуг силер. Чанып болур силер. Эртен келириңерге, делегейниң тургустунганының дугайында чугаалажыр бис. Бо оолду эдертип алгаш, хоорайывыстың каас-чаражын көргүзүңер. Бо чүве-биле чигир-чимистен садып чиир сен, оол — дээш, меңээ дөрбелчин мөңгүн кескиндизи ап берди.

Софэр мени корабльче дедир баарын чөпшээреди. Оолдарның бирээзи мээң-биле кады баар болду. Ооң адын Аби дээр. Холдарывыстан четтинчипкеш, хоорай кезип базыптывыс.

Аби мени базаарның эмгежок хөй садыгларлыг кызаа кудумчулары-биле эдертип чор. Ында чүнү-даа: хендирде дизип каан янтарьларны, өңнүг үнелиг даштарны, туңнарны, чаа туткан болгаш дузаан балыктарны, чүзүн-баазын торгуларны садып турар болду. Хааржак хире бичежек бүүзелерде садыгжылар дискектенип олурупкан чигирзиг чемнер садып олургулаар.

Финиктер садыгжызынче базыптывыс. Олар калбак ыяштың бир ужунда тудуп каан чиг далган дег, бот-боттарында чыпшынчы берген чыдырлар. Садыгжы өске талазында оруп алган, финиктерни садып алыкчыларга берген акшазының түнүнүң шаанче адырып берип олур.

Мээң мөңгүнүм-биле чыпшына берген элээн улуг финиктер база элээн каш яблок садып алдывыс.

Банялар чоогунда оолдар коңгулуурлар кыңгырадып, эрткен-дүшкен улусту кыйгырып турлар. Хлеб быжыгар черниң ажылдакчылары эгилендир салып каан шаараш ыяштарда чаа эскен далганнарын делегилепкен. Ооң чоогунда тмин бызааш, хайыңдырган улиткаларны дой саваларда садып тургулаан.

Дараазында туттурганнарны садып турар рынокка бардывыс. Шөлде саваң дөжек кырында чалча-кулдарның кандызын чок дээр. Ында күштүг эрлер, херээженнер, бичии уруглар-даа бар. Бөлүк бүрүзүнүң чоогунда садыгжылары боттарының чалчаларын мактап чарлап тургулаан:

— Күштүг аныяк чалча! Дойдан сава кылып билир, бижек согар. Ээ бүрүзүңге ажыктыг болур!

— Шевер идик кылыр, сандалийлерни саат чокка даараар. Ону садын алган кижиге амыраар, бак кежиге дүжөр — ол дыка хөй идиктерни кылыр, ооң-биле чааскаан бүдүн өг-бүлени чемгерип шыдаар.

Эфиоп, ливий, бербер сөөктүг база өске-даа чурттардан эккелген чалчаларның чаны-биле эрттивис. Оларны улустун кичээнгейин хаара тыртары-биле өңнүг кожаалар-биле каастап каан. Аби оларның шуптузундан айтырып чор:

— Силерниң кайыңар Канар чурттугул? Канар чуртунун дугайында дыңнаан кижиге бар бе?

Кулдар хөөнчок харыылап турлар:

— Канар чуртунун улус-чону чыргалдыг. Садыгжылар оларның дугайында ам-даа билбес. Ынчангаш канаржылар бо ыы-сыының рыногунче ис баспааннар.

Ынчалза-даа бирээзи мынча диди:

— Канар чуртунун кайдазын билир мен. — Ол кижиниң хевирин көөрге, күштүг, узун, хүлер дег чарашсымаар шевергин шырайлыг, дыдырышсымаар чажының дүктери агарыксай бергилээн. — Бээр келем, оолчугаш. Меңээ холунда финиктерин бээр болзуңза, Канар чуртунун кайдазын айтып бээр мен.

Ол адыжын көдүрүп кээп, салааларын базып тайылбырлады:

— Бо салаа — Мелькарттың баганалары-дыр, бо салаа — Бергуаттың улузу-дур, бир эвес далайның эрии-биле эжиндирер болза, хаха улус, оон ыңай — канар улус.

— А олче үр эжиндирер бе?

— Фу! — дээш, ол кижиге сыгыргылап, дээрже көргүстү. — Хат парустарны эзиннелдир үргүлей бээрге, парус корабльди бурундуктаптар, оон улам ырап бар-ла чыдар. А оон бир хүн кораблицер мээң эргим, мээң хүн дег чараш хоорайым Канарга чедире бээр.

Ол кижиге финиктеривисти төдү бериптивис. Бисче ол чалчаның ээзи халып келгеш, ыяш чайып, алгырып кел чор:

— Силерге чүү херегил, эниктер? Базаарга хүнзедир Канар кайдал дээрзин айтырган кижиге-ле хөй болду. Ол кайын эки боорул... Мээң соом-биле чоруп олур — деп чалчазынче ыткыр хөректенди. Иелээн хөй аразынче көзүлбейн бардылар.

Аби-биле корабливисче, Канар чуртунун дугайында билип алганывысты Софэрге тө каап бээр дээш, салчыптивис.

Гаваньга келгеш көөрүвүске, «Кокаб-Цафонну» эрикче үндүр тырткаш, баганалар-биле тевискилеп каан турар болду. Элээн каш ажылчыннар ону септеп-селип, чарыктарын сыскып-чамап турлар. Бен-Кадех корабльди долгандыр кылаштавышаан, ханаларын суйбап, маска-биле соктап чор:

— Бис удавас Даштыы далайның делгемнеринче үнүптер бис. Көр даан, Элисар, ажылчыннар корабльди шуурган-биле хүрешке белеткээр дээш, кайы хире кызып турар-дырлар. Даштыы далайга эжиндирери, Иштии далайга чорууру эвес-ле болгай. Ында чалгыглар даглар дег улуг болгай.

Ам-даа ырадыр эдеп-чиктиг чурттар көөр аргалыг болдувус, амыраанымдан буттарым черге дегбейн халып тур мен.

6. КОРМЧИЙЛЕРНИҢ ХУРАЛЫ

Оон бээр ийи хүн эртти. Бистиң «Кокаб-Цафон» корабливисти сүгже кирипкен, узун орукче эжиндиреринге белен тур.

Бен-Кадех меңээ мынча диди:

— Көр даан, корабливисти ам кайы хире септеп каан-дыр: думчуундан соңгу кезээнге чедир палуба-биле шыптынган, бир-ле куяк хептиг языты-мелегей-ле. Борттарда эшкииштер үттерин калбак ыяштар-биле дуглагылап каан. Ийи башкарыкчы эшкииштер, уялыг болгаш, баглар-биле быжыг кылдыр шарыттынган. Ам корабльге Даштыы далайның чалгыглары коргунчуг эвес. Бир эвес палуба кырынче үндүр чалгый-даа берзе, корабль чалгыгларның сиртинге өдүрек дег шурап чоруур деп бил.

Ол хүн корабливиске хөлзээзин үнген. Канар чуртунче барыксаан чүс ажыг кижилер келген. Оларның чамдыызы арган-дорган, харыксыргай, элбер-самдар идик-хептиг, өскелери — каас-коя кеттинген, орукка ап чоруур эт-херекселдерлиг. Олар шупту корабль иштинге, палуба адаанга турумчуп алганнар. Мулдар шарыгларда чыдалар, селемелерни база куяк хептер суккулаан хөм шоодайларны эккедилер. Кылын хөмден кылган, чес базыткыыштар-биле каастаан төгерик достуругларны корабльдиң даштында быжыглап каан.

Коштуг тевелер база келгилээн олардан далганныг, тараалыг, кургаткан чимистерлиг база дузаан балыктарлыг чүьктү дүжүрген. Оон аңгыда кызыл-арагалыг элээн каш көгээрлер чүдүртүнген. Ол бүгү корабливистиң адаккы каъдын дола берген.

Ол хүн кежээликтей Софэр биле Бен-Кадох гаваньга чоокта чаа келген кожа корабльче чоруй барганнар. Ол өске корабльдерге бодаарга, шору улуг, каас-чараш база ооң парустары кара болгаш кызыл квадраттардан бүткен.

Улустуң чугаазындан алырга, ол корабльге Чөөн чүктен ызыгуур салгаан бай князь келген болду. Ол корабльдиң палубазынга Канар чуртунче баар шүптү корабльдерниң кормчийлериниң хуралы болур дээн.

Софэрниң чанынга тура, көвүрүгжүтөш-биле корабльче шокар, өкпең өңнүг плащтарлыг шириин кижилерниң эртип турарын эскердим. Кормчийлерниң моюнунда янтардан, курт хаптарындан база ягаан коралдардан кылган каасталгалар бар болду. Холдарының ажык черлеринде көк будук-биле сылдыстар база далай маңгыстарын чураан. Чамдыктары кызыл бүрүлөр дайнап чоруур, сактырга-ла, олар хан дүкпүрүп чораан ышкаш.

Далайжылар египет хевистерде төгерииктей олурупкан.

Гаваньның начальниги база келди, ооң соонда Меремот кылаштап чор. Ол гавань начальнигиниң соондан ыт дег халып, ооң эңмегер тир креслозун тудуп берип, тонунуң эдээн ошкап чоруурун бодаарга, ооң ынак кижизи апарган хире.

Гавань начальниги креслозунга саадапкаш, далайжыларга мынча чугаалай-дыр:

— Далайның дидим аңдарыкчылары! Силер бодуңарның корабльдериңер-биле черниң бүгү делгемнерин оюп аккан сугларын аңдарып каапкан силер. Ам шофеттерниң база рабби чөвүлелиниң дужаалы-биле дөртен корабльдериңер-биле Атлас ооргазының ындында чыдар бистиң билбезивис Канар чуртунче баар деп турар-дыр силер. Аңаа бистиң эр улузувустуң чаа суурун тургузар бис. Бүгү эскадраның начальниги кылдыр бистиң хоорайывыстың өңнүү карий князь Илла-Цар болзун, ал-боду каң кадык, ажыл-херээ чогуңгур-ла болзун! Ам халыын ону бачымнадып турарындан бээр кээп шыдавады, ынчалза-даа далайның сериин салгыны ооң аарыг-аржыын ырадыр сывырыптар. Бүгү хүрээлерниң жреүтери хүннүң-не мөргүл номчуп, силерниң эжиндириишкиниңер аас-кежиктиг болзун дээш, хойларны база көгө-бугаларны өргүүрлер.

Кормчийлер аразында чугаалажып, шуугай бердилер.

Оларның бирээзи, чандаш база чаңгыс холдуу, туруп келди, оң холунуң арткан кезээниң ужун кызыл пөс-биле ораап каан, ону алдын билектээш куржап алган.

— Мен Канар чуртунга чорбаан мен, ынчалза-даа ооң кайдазын билир мен. Ынаар чедер деп бодаар болза, хат-шуурган-биле хүрежир, суг иштиниң хая-дажын оюп, танывазы суг-далайга корабльди билдилег башкарары чугула. Канар чуртунга чүгле эң-не дуржулгалыг далайжы чедип шыдаар, а бүдүн эскадраны чүгле тергийннерниң тергиини эрттирип шыдаар. Карий князь чүге бистен чаштып чыдарыл? Биске ону көргүзүңер. Ол князь бүгү назынында чүгле хевиске хөлестеп чыткан, а сугну чүгле бодунуң фонтанының бассейнинге көргөн чадавас. Ол князь рабби чөвүлелинче он доңга алдынны чоруткаш, ону Канар чуртунуң хааны кылдыр томуйлазын дээнин дыңнадым. Ажырбас, бис ону Канар чуртунга апарып каар бис, аңаа күзээни-биле хааннаай аан, ынчалза-даа кургаг черниң князы далай акулаларын башкарар мен дивезин!

— Шын-дыр, шын! — дижип, шупту алгыржы берген. — Карий князь бээр үнүп келзин! Бистиң корабльдеривисти коргунчуг Даштыгы далай-биле ооң баштаар азы баштавазын бис боттарывыс шиитпирлээр бис. Ооң трюмга крыса дег чаштынып чыткан херээ чүл? Бээр үнзүн!

Ынчан палубаже чадалап, узун кижини үнүп келди. Карактарынга чедир кызыл плащ-биле орааттынып алган болду. Бажын алдын чечектер аргаан аар өртектиг сарыг шаль-биле шарып каан.

— Мени көрүксеп турдуңар бе? — деп айтырды. — Мында мен. Менден чүнү айтырыксадыңар? — дээш, ол плажының хойнун ажыда сопкаш, хөлүгүр көрүжү-биле олурганнарны эргилдир көре берди.

— Лала-Зор! — деп, элээн хөйү хөлзеп алгыржы бердилер.

— Ийе, Лала-Зор-дур мен, мени далайга эжиндирип, корабльдер башкарып шыдавас деп диттигер кижини чок боор деп бодап тур мен. Мээң эзирлерим хөйүнү кылган болдур ийин: экизи-даа, багайы-даа бар, а ам олар чаа ажылче шымнып киреринге белең. Силерниң эскадраңарга бодумнуң чээрби корабльдерим-биле каттыжып алыр мен. Ниитизи-биле алдан корабль үнүптер. Бөгүн сөөлгү арткан чүьгүвүстү дажыглап алыр бис. Корабль бүрүзү баш бурунгаар алдан хонуктуң ажыл төлевирин база аыш-чемин алыр — дээш, Лала-Зор бистиң талавысче шала соок кылдыр көрүп кагды. — Эртени сылдыс-биле эжиндирип үнүптер бис. Сактып алыңар, далайга начальнигиңер мен болдур мен ийин. Мээң дужаалымны тооваан кижини мачтага херип каар мен!

Лала-Зор плажын беле туттунгаш, каютазынче оожум бада берди. Шупту кормчийлер корабльдеринче тарай бердилер.

— Лала-Зор далай-биле таныш — деп үрүлештилер. — Бир эвес күзээр болза, алды оранның хаалгаларында-даа болза чедиргеш, дедир бүдүн-бүрүн эккеп каар.

Чамдык кормчийлер бажын чайгап, сымыранчып чорлар:

— Ол кижиге бүзүрөп болур бе? Шуптувусту-даа кул кылдыр садыптып болур кижидир...

Удаваанда корабливиске Меремот чедип келди. Ооң соондан Лала-Зорнуң ийи шыырак эрлери шоодайлар база чепсек эккелдилер. Эскадраның начальнигиниң дужаалы езугаар, Меремот бистиң корабливиске көвүрүгжүгөш адаанда башкарыкчы Маллуктуң чурттап турган каютазынга турумчуурун чугааладылар.

Бен-Кадех сыгыргылааш, кыжыраанзыг:

— Көргей-ле бис, мындыг начальник-биле кайнаар чеде бээриности.

БЕШКИ КЕЗЭЭ «ӨЛҮМ БИСТИ ХИЛИНЧЕКТЕП ЧОРААН...»

1. МЕЛЬКАРТТЫҢ БАГАНАЛАРЫ КӨЖЕ БЕРГЕН

Даң бажында шупту корабльдер далайжыларның ыр-шоору база дааш-шимээнинге үдедип алгаш, эриктен далайже үнүпкен. Бен-Кадех көвүрүгжүгөште туруп алган, дужаал берип турган. Эжикчилер ам көзүлбес — оларны палуба шуглап алган.

Бедик маяктыг шенекти оюп эрткижевиске чедир, эшкииштер дузазы-биле чоруп келдивис, оон ыңай айлаш хат бүгү эскадраны Мелькарттың баганаларынче углай алгаш чорупту.

Кыйыывыс-биле Африканың чечектиг, дүжүткүр эриктери шөйлүп, бирде тараалыг алдын-хоор шөлдер, бирде маслиналарның куу-ногаан кезек арыы, бирде виноград ыяштарының каралдыр дөрбелчиннери көстүгүлээр. Оларның ыңдында дүдүскөктүг даглар бедип үнгүлээн.

Хүн ашкалакта, шупту корабльдер хаялар баарында хаттан ыжык мугулдурнуң эриинге доктаай бердилер. Бо кавыда далайже хемнер киир агып чыдар, оон шупту корабльдер арыг сугну курлавырлап алдылар. Корабльдер эрик чоогунга өртегелерде тургулаан. Эрикче дүжүксээннер тоннарының эдээн көдүрүп, сугда курлак чедир сүзүп алган чоруп турлар.

Далайжыларның балык хайындырган одаглары кыва бергенде, шилгедек аъттарлыг улус чортуп келгеннер. Олар аъттарындан дүже

халчып келгеш, бош салгылаптылар, ынчалза-даа аьттары өскээр халышпайн турлар. Олар боттарын нумидийлер бис диштилер. Эзир чүглерин кадап каан дыдыраш чаштарлыг. Лала-Зорнуң одаг чанында олурган бир чалчазы өскелеринге оожум чугаалаан:

— Бо кара сарбашкыннарны тудуп алгаш, бодувустуң орнувуска эшкииштерден тутсупсувусса.

Олар нумидийлерже дап бээрге, олары алгыржыпкаш, алдыртпайн бардылар. Сыгыржыптарга, аьттары боттары-ла халчып чеде бердилер. Нумидийлер аьттаныпкаш, арлы бердилер. Ынчалзajok ийизи туттурганнар. Оларны шарып-хүлүп алгаш, корабльче аппаратдылар.

Бен-Кадех тура:

— Боларны чүнүң-биле чемгерер силер? Бисте чем эвээш, а оруувус ам-даа узун — деп айтырды.

— Оларны шуут чемгербес бис! — деп, Меремот хидиледи. — Өлүп кагза, далайже дүлүплеткей бис. Оларның орнунга база чаа кулдардан туткулап алыр бис. Барып-барып кээргээр улузу бо болду ышкажыл!

— Бо мугулдурга өске корабльдер моон соңгаар доктаавас болза эки-дир, оон башка бо черниң чурттакчылары ам хорадап, каржыланы берген, ооң ужун буруу-кем чок чорумалдардан өжээн негеп болурлар — дижиң, улус үрүңейнчи берген.

Кежээ дүжерге, эриктерге дүн чарып, он хонук эжиндирип келдивис. Айдың дүнелерде корабльдеривис ара соксавайн, бурунгаарлавышаан. Агаар-бойдус аяс турган болза, Мелькарттың баганаларына чедир чеди хонук иштинде чоруур турган бис.

Он бир дугаар хүнүвүсте ыракта бедик хая карара-дыр. Ол далай кырында кударанчыг чалым удумзургай тур. Ооң чарыктарында кактустар, алоэ чечекте база өске-даа ногаан үнүштер бедип үнүп, илчирбеленип чоруй, хаттың дыңзыг эзининге чайганып тургулаан.

Хая ындының соңгу талазында Иберияның чечектелип турар хүннээрек эриктери чаптыла берген, ооң ногаан шыктарында, аргажыктарында кодан-кодан инек, хой одарлап чор. Мурнуу талазында, калбак өөш ындында, Африканың ягаан-сарыг хаялары база тейлери бедип тургулаан.

Шаанда Иберия биле Африка мойналык-биле тудушкан турган, ынчалза-даа Мелькарт бурган эриктерни тарады иткеш, Иштии болгаш Даштыы далайларны өөш-биле тудуштуруп каан дижир.

Баштайгы корабльдер хөлүгүр кара хаяны эрте бээри билек, ында олурганнар, бурганнарга тейлээн чүве дег, баштарын согаңнадып чорлар. Даштыы далай бистерни күштүт чалгылары-биле уткуп ап,

корабльдерни чайгап, чамдыкта оларны улуг чалгыларының сиртинче көдүрүп, чамдыкта ногаан ээреминиң шилдегер дагларының аразында тамызынче ээргииштеп эгеледи. Корабльдерде далайжылар дүвүрөп, парустарын быжыглаан турлар. Хат балык тудар хендирлерге хөөмейлеп, чалгылар сиртинден көвүктерни адыра соккаш, палубаже шывадап тур.

Лала-Зорнуң баштың корабли африкан эрикке чоокшулап чеде берди. Бо мынчаар өндүр Атлас ооргазының таскыл адырлары шөйлүп чоруткулаан болгаш, эрик шынаалары ээнзиргей, ыяш-даш көзүлбес.

Чорумалдарның бирээзи чалымнарлыг бедик дагже айтыдыр. Чарыктар база хооргалдар хүн чырыы дегген хаяга, бурунгу билдинмес бижимелдер дег карарып турган.

— Бо хаяларда чуруттунган улуг үжүктерин көрүңер даан — деп, чорумалдар чугаалажы бергеннер. — Мелькарт бурган боду кижилер моон ыңай чорбазын деп хоруп, селемези-биле оларны оя каккылап каан-дыр. Сидончунуң оруун чүү дуглай туруп шыдаар ийик? Ол чү-ден-даа кортпас.

Иштии далайның уунче база чуртумче чанар оруумче хая көрүндүм. Ыраан тудум, Мелькарттың баганалары чоокшулажып, чоорту ыраккы эриктиң куу шыйыы бооп каттыжа берди.

А мурнувуста улуг чалгылар бир бирээзинден бедип, дүргектелип, Африканың эриктери артывыста оожум ырап бар чыдыр. Ынаар бир чаңгыс ыяш карара-дыр. Ары уязы ышкаш борбак самдар чадырлардан чанаш кара кештиглер үне халчып келгеш, эрик кыдыының сыык суун сүзе-сүзе, бистиң корабльдеривистиң шөйлүп чоруй барган дизиин кайгап турлар.

2. ЧАА ЭШ

Далайга ынаам аажок, эшти бергенимде, чекпе дег мен. Гамалиель боду безин мээң аваңгыр эштиримни бодунга дөмейлээр чүве. Чалгылардан сезинмес мен, чүгле кедергей улуг азыг-диштиг акулалардан коргар мен.

Бүгү чорумалдар корабльдиң иштинде, палуба алдында турумчуп алдылар, корабльдиң думчуунда шөлчүгеш чанында хаттың уун айтып, узун демирде тырыкыланып турар хүлер балыкчыгаш чанынга олут тып алдым. Шөлчүгеште дүрүп каан канаттар чыдыр.

Чалгыглар корабльдиң бортун кымчылап, палубаже сугну саарып эгелээрге, шөлчүгөш адаанда хос черже кире бергеш, сугга куттурган чорумалдарның люкче далаш кире халып турганын көрүп чыдыр мен.

Палуба адаанда чүс ажыг кижии сыңмарлажып орлар, кижии бүрүзү бодунуң чыдынында шоодайларын, доңгаларын болгаш өске-даа чүү-хөөзүн эңмелээн, а чамдыктары элбер-самдар плащтарын чадып алгылаан. Баштайгы хүннеринде аажок найыралдыг ырлажып, сөөктер-биле ойнап, а хөй нуруузунда уйгу азырап чорааннар.

Аязы бээрге, Софэр мээң чоогумда канаттар үстүнге олуруп алгаш, далайның көк делгемнеринче көрүң, ырак чурттарга аян-чоруунуң дугайында чугаалап берип чораан. Кажан хат корабльди чайгап эгелээрге, Софэр чавызап бадып, мени база бодунче кый дей берди.

Трюмнарга ядыбылар чораан. Оларның сагыжында артык кандыг-даа чүве чок. Күзээр-ле чүвези — чаа чуртка баргаш, чер тып ап, чурттаар оран-сава туткаш, тараа тарыыры. Оларда ажыл билбес садыгжылар-даа бар. Олар хөй-ле бараанныг бар чораан болгаш, чугаа кадында-ла оларын черлик аймактарга кажар арга-биле канчаар садып-саарып, чиик өртектиг коңгажыгаштарын, чинчилерин база коңгурааштарын алдын билектээштер болгаш моюн каасталгаларына орнап алырын сүмележип, маргыжып чорааннар.

Чорумалдар аразында маргыш оларның кайызы корабльди эжеринден эгелээн. Бен-Кадех оларны хамаанчокка үш ээлчегге чаргаш, чаңгыс алгырарга-ла, эшкииштерни сегирип алыр кылдыр дужааган. Садыгжылар эжип билбезинге база холдары эдикпээнинге чылдагааннап, химиренип чораан. “Бистиң улуг хоорайывыс садыгжылар чокка чурттап шыдавас. Аңаа ындыг алдар-сурагны садыгжылар эккелген эвес ийикпе. Ынчангаш садыгжыларны аар ажыл-биле чүдүрбес болза эки-дир”. Эжип тура, олар ышкыштап, бачымнап, эшкииштерин будап, кожаларын иттиргилеп шаг болуп турлар. Ядыбыларны бодунуң орнунга эжер кылдыр хөлезилеп-даа турарлары бар.

Ол аразында Меремот шошту өөскүдүп, садыгжыларны күткээн. Ол бир кезек садыгжылардан өскелеринче маңнап, сымыранып чоруп тур:

— Кормчий Бен-Кадех киришпеске киржип турары ол-дур. “Садыгжылар садыглазын, а самдарлар ажылдазын” деп, Ваал бурган боду дужааган болгай, ону бурун шагның номнарында база бижээн. Оларның кылыр ажылы ышкажыл, ол дээш чүге төлээр ужурлуг чүвөл. Оларны чемгерип база турар-дыр, ол чедер эвеспе.

Ядыыларга ол бирээни чугаалаар:

— Силер чүү дээш эжер улус силер. Чалчалардан туткулап алгаш, эшкииштерге олуртуп каар чүве-дир ийин. Бо Бен-Кадех дээр кормчий силерни аар ажылче албадап турар-дыр.

Ядыылар аңаа мынчаар харыылааннар:

— Кормчийни чүү деп чүү дээр. Далай ону дузап, хат база хеңмелеп каан. Ол бүзүрелдиг эш. Бисти чүгле эки чемгерип-ле чоруур болза, эжип-ле чораай бис, ынчан күжүвүс немежип көвүдээй.

Корабльдин думчуунда ижээнимче кире халыдым. Хат чалгытларның сиртинден көвүктү хоора шаап турган, чаштанчылары арынны часкап тур.

Ол өйде менче углай бир оол, Меремоттуң чугаалаары-биле, “самдарларның” бирээзи, канаттар адаа-биле арай деп-ле чоокшүлап ор.

— Э, мында сен дедаан, бичии Софэржигеш! — дээш, уламчылады. — Меңээ хос чер тыптыр ирги бе?

Элээди оол мээң чанымга херлип чыдыпкаш, ийи согуна бажы уштуп эккелгеш, бирээзин менче сунду. Оон кадып, шала дүдүмзүрей берген далганны буза тырткаш, чартыын берди. Найыгралывыс шак ынчалдыр эгелээн.

— Мээң адымны Бигвай дээр, он алды харлыг мен. Бистиң хоорайывыска хлеб быжырар кижиге ажылдап турдум. Ары хүннү бадыр хөөткен далган булгап, оон изиг суугунуң ханаларыңга калбак далганнарны чыпшыр идер дээш, ынаар баш сугары хөңнүмге дээпти. Бедик дагларны, жирафтарны сүрүп маңнашкан арзылаңнарлыг ховуларны көрүксээр-дир мен, оон башка чуртталгам ынчаар-ла эрте бээр, чүнү-даа кижиге көрбес эвес.

— А сен чогуум кым сен? — деп айтырдым. — Бистиң, бени-Анат азы өске аймактан сен бе? Кежиң эмин эрттир кара-хүрең бооп-тур.

— Билбес мен, та кым мен. Авам — бербер, ачам — Египеттен. Мен орук ара грек корабльге төрүттүнген мен, оон ол корабль Кирена чоогунга хаяга үскеш, үрелиишкинге таварышкан. Оон-на авам Утику хоорайга келген. Ынчан он харлыг турдум. Аңаа мени далай дээрбечилери оорлааш, Египетче садыпкан чүве. Чыл бурунгаар бир корабльге олурупкаш, Карт-Хадаштыга келдим. Элээн дылдарны билир мен, а кайы аймак-сөөкке хамааржырым ындыг чугула эвес деп бодаар мен. Чораан бодум-на Бигвай мен, аш-тодуумда-даа, хөглүг-омаам салбас кижиге мен.

— Чугаалам, Бигвай, он харлыг туруңда, адың өске турбаан бе, аваңның ады Эмашторет эвес бе?

Бигбай шуугай-дыр:

— Ону кайыын билип алдың? Ийе, ындыг турган чүве. Ынчан мээң адымны Харух дээр турган. Ынчалза-даа дээрбечилер оорлаан уругларынга тыппазын дээш чаа аттар бээр улус.

Ваалдың дуганынга Эмашторет-биле ужуражылгамны база ол кээргенчиг аваның оглунуң эеп кээрин дилеп, чалбарып олурганын чугаалап бердим.

Бигбай мени куспактап кагды:

— Эли, бөгүн меңээ дыка-ла өөрүнчүг медээ чугааладың! Авамны ам кайыын дилээрин билип алдым. Канар чуртундан эеп келгеш, катап Карт-Хадаштыже баргаш, авамга дораан чедейн, ол ам моон соңгаар карааның суун төкпезин. А бис ийи эжишкилер болуулу, Эли. Сени камгалаар мен. Сээң кырганыңга удур бир сүлчээ белеткеп турарын билип алдым. — Оон үнүн оожумнадып, тывызыксыы кончуг каттыра-дыр: — Сээң кырган-ачаң алдынны шынап-ла кылып шыдаар бе? Таанда, шыдавас бе? А ол бак Меремот шупту улуска Софэр ашак дыка харам, хөй алдынныг, а өске улуска ону канчаар кылырының чажыттарын айтып бербес деп нүгүлдеп турар чорду. Ынчангаш Меремоттан кичээнип чор: ол силерни бир-ле бакка сугар деп тур боор.

Бигвай мегелевейн турган. Бирги доктаамда-ла бистиң корабливисче Лала-Зорнуң кезек кижизи шилчип келгеннер. Ол өйде Софэр биле мен палубага бис, ээн эрикте оът-сиген аразында муң-муң өдүрөктерниң хайнып турарын көрүп олурдувус. Чүү шагда “разлоним” теп турганым чаңгыс карактыг кайгамчык улут кижии — Махарбал пират Софэрге кылаштап келди.

— Че, ашак, чеже хөлестээр сен! Адаанда трюмче эниини ап алгаш бат.

Софэр айтырды:

— Сени чоруткан кижиниң дужаалын күүседип тур сен бе азы бодуңнуң кара тураң-биле бисти трюмга хоругдаарың ол бе?

— Ынчаар чугааланып деп че? — деп, күчүтен хорадап алгырышкаш, Софэрниң эктинден сирбектеп алгаш люкче сөөртү берди. — Ынчаар чугаалаан болзумза, ону ынчаар күүседир херек. Лала-Зор боду силерден карак салбайн, трюмга тудар деп дужааган чүве.

Ол хүнден эгелээш, Софэр биле мен палубаже үнер аргавыс чок калган. Бортта эшкииштер сугар үттер чоогунга туруп алгаш, Африканың эриктерин кайгаарынга өйлештим. Софэр шыжыгып шаг болду, ол кырган, кошкак боду чүге күш чедерил аан?

— Ол чуртка чедер ирги мен бе? Аас-кежиктиң ортулуктарын көөр ирги мен бе? — деп, ол улуг тынды. — Азы бо херек үүлгедикчилери чүвелер эрте дээр-ле көк бажымны чип, далайже октаптарлар ирги бе?

Бигвай доктаам бүрүзүнге хүндүс чүү болганын меңээ чугаалап бээр апарды. Мелькарт баганаларын эрткен соовуста, дөрт хонгаш, ханалар-биле камгалап быжыглаан Тхимпатирий дээр сууржугашка келдивис; ону бистиң сидончулар кылган болду. Ооң чурттакчылары бөлүү-биле эрикче маңнажып кээп, бистиң корабльдеривисти уткуп турлар. Аайлаш хат хадып турар болгаш, аңаа үр доктааваан бис. Арыг суг курлавырлап, далган-тараа база ногаа аймаа садып алдывыс.

Дараазында далайже киир аккан хем унунда Солеис дээр суурга келдивис. Ону база бедик быжыг ханалар-биле камгалаан болду. Ыракта арга-даштыг дагларны эскердим. Моон кезек корабльдер хем өрү чоктааш, кулузуннуг хөлге келдилер; ында черлик чааннар, хаваннар база өске-даа дириг амытаннар бар, ынчалза-даа аңчылар эрикче дүжүп шыдавааннар. Хыыргыыштар аразында аң кежи хептиг кижилер чаштынып чыткылаан. Олар корабльдерже хоранныг согуннары-биле адып турлар, элээн аңчыларывыс балыгланган: удаваанда олар кызыл-дустай бердилер.

Корабльдер катап далайже бадыптылар; бүгү эскадра Ликс хем келгиже, эрик дургаар салдап чор. Ооң ийи эриктери терең ногаан оыттуг шыктан бүткен. Ында ликситтерниң инээ, хою кодан-коданы-биле одарлап чору.

Ликситтер — көшкүн чон. Олар кидистен кылган дүрер кара майгыннарда чурттап турарлар. Оларның чугаазы бербер дылга дөмейзимээр.

Бигвайның меңээ дыңнатканы-биле, ликситтер бистиң далайжыларывысты эптиг-эвилең уткуп алгаш, алган бараанының орнунга дыка хөй буга-шары, хойлар бергеннер. Ликситтерниң чугаазы-биле алырга, олардан ыңайлаарга, чиг эът чиир, аытган дүрген маңнаар черлик чон чурттап турар болду.

Бир доктаамга корабльдеривис ийи аңгыланы берген: чамдыктары маңаа арткаш, чаа суур тудар деп барган. Ликситтер оларны көгүдүп, эки черлерин хостап, мал-маган бээрин аазааны билдинген. Лала-Зор хорадап, шупту корабльдерже олуарын негээн, а эрикте артып калганнары алгырышкан:

— Корабльдерге бис Лала-Зорнуң куддары апардывыс! Ол кайда-даа бодунуң хайгааракчыларын тургузуп алган. Ооң кымчызының амданын алыксааннар улаштыр эжиндирип-ле чораайлар!

Бир корабльден Танига Астарта бурганниң даш статуязын эрикче дүжүргөш, дөңгелчикке салып кагдылар. Маңаа хоорайжыгаш туттунар. Дөгерези хөглүг ырлашпышаан, даштан, шагбаннардан база довурактан чадырлар тудуп, камгалал чал кылып турлар. Артып калган чурттакчыларга ок-чемзектиң чамдыызын база аьш-чем, ийи корабльди арттырып бердилер.

Бистиң эскадра улаштыр оруувус уламчылап, ха-ха төрөл бөлүүнүң чаны-биле эрттивис. Хыыргыштар үнген хемнер аксынга доктаап чор бис, ында өөр крокодилдер имилээр-ле. Олар сыык черлерде шимчеш дивес куу чудуктар дег чыткылаар, чирбээштиг ак шиленнер оларның ооргаларында олургулаар.

Мен кедергей улуг гиппопотамалнарны көрдүм, олар сугдан ыравас амытаннар болду.

Эриктер чиндиңнээш болгаш, кижиги кылаштай албас, ойлуучирлип кире бээр. Ында чүгле семис селескелер шыйлашкыннар дилеп, союп чоргулаар.

3. КАНАР ЧУРТУ

Ийи хондур чоруп келгөш, дагларже чоорту бедип үне берген оргулааштың эриктеринге эжиндирип келдивис. Ол көңгүс ээн болду. Хүндүс ында чаңгыс-даа кижиги көзүлбес, ынчалзажок дүне дагларга хөй-хөй одаглар хып кээр. Олар чамдыкта өжүп-даа каар, чамдыкта хып-даа кээр. Ховуда оьт-сиген аразындан лимби үнү база билдинмес дааш дыңналыр. Ыяш-даш аразында хөй шериглер чаштып, дүне бот-боттарын медээлежиپ турар деп түннедивис.

Бистиң-биле кады чоруп олурган лисит очулдурукчуларның чугаазындан алырга, Канар чурту моон эгелей берген болду. Мелькарттың баганаларын эрткенивистен бээр дөргөн хонуп тур.

Корабльдеривис улуг эвес хем киир аккан мугулдурда. Шупту корабльдерни эрикче дедир көрүндүр, баштарын далайже углай тургускулаан, айыыл диргелип келзе, дүрген дезеринге белен болур. Баштайгы хүнүвүсте-ле бистиң доктаамывысты долгандыр кылымал оңгарлар кастынган, таңныыларны тургускулаан.

Хүн оргулаашты оя чиртип турган. Өй-өйлөп ыракта те, чуңма-даа көзүлгүлээр. Бирде тайбың оьттап чоргулаар, бирде хойдуга берип, довурак-доозунну доюлдурупкаш, халып ыңай-даа болгулаар. Ийи стадий черде арга-эзим эгелээн. Дүне оон лимби аялгазының

янзы-бүрү аяны, дүңгүр даажы келгилээр. Арзылаңнарның хөрээниң киргирээжи удаа-дараа дыңналыр.

Эртен бистиң далайжыларывыстың отряды аргаже углапкан. Олар шунту ырлашпышаан, чүү-даа болбаан чүве дег, хөглүү аажок бар чорааннар. Кымда-даа чыда, достуруг чок, ынчалзажок хевиниң иштинге селеме чажырып алганнар. Эктинге корзиналарында черлик чоннарның сонуургаар барааннарын ап чорааннар. Арга кыдыынта барааннарын салгаш, ооң кырынга папирус арттырып кааннар, ында мынчаар бижээн:

«Бистер сидончулар, силерниң-биле барааннар солчуп келдивис. Силерниң араңарда сидон азы ликсит дыл билир кижжи бар болза, бисче чедип келзин, бистен кортпазын. Силерниң-биле найырадажып алыр бодалдыг бис».

Далайжыларывыс корабльче ырлашпышаан дедирлеп келдилер. Дүне база катап дагларда медээ одаглары чырып хонган, барабан база лимби аялгазы үзүктелбээн.

Дараазында хүн база-ла бистиң отряд аргаже чорупкан. Белектер арттырып каан черинге кээрге, кулузундан аргаан корзиналар долу бананнар, финиктер база өске-даа чимистер, ары чигири, оон аңгыда тыква хавыктарында караңгы өңнүг чигирзиг ханды куткулап каан болган.

Далайжылар ол бүгүнү корабльдерге эккеп, канаржыларны кармап тургулаан:

— Бо ырак оранче чогуум чүү дээш кел чыткан улус бис? Барааннарывыстың база хилинчектенгенивистиң орнунга кандыг-бир корзиналарда бананнар, финиктер алыр дээш бе? Аалывыста чок эвес. А сүт агып чыдар хемнер, алдын элезинниг эриктер кайыла ынчаш? Бисти мегелээн сойлукту аза-ла алзынам!

Кылыктанып, хорадаан улус Лала-Зорнуң кораблинче чеде берип, ону үнүп кээрин негээн. Лала-Зорну орукка чаңгыс-даа көрбээн бис. Ооң корабли кезээде мурнувуска чораан болгай, оон-на ооң дужаалдары, айтышкыннары дамчып кээп тургулаан, ынчалзажок кырган пират корабльдин бедик кормазында салып каан аргаан креслозунда олурбушаан, ону кым-даа көрүп чадаан. Чыылганнар алгыржып, шимээргеп турганнар. Көвүрүгжүгешке Меремот үне халып келди:

— Карий князь аарып турар — халыын аарыының каржы шулбузу чыпшына берген. Ол бээр үнүп шыдавас-тыр.

— Сен бодуң харын халыын аарыының каржы шулбузу-дур сен! Лала-Зорну биске бер!

Меремот аңаа турда, улуг-улуг курт хаптары база даштар ужуга-ла берген.

Лала-Зор көвүрүгжүгөшче далай амытаннары аңнаар узун согун даянып алгаш, хөлүгүрү кончуг аскаңайнып үнүп келди.

— Дидим далайжылар! — деп, ол чугаалады. — Кымның-даа дидинмээни чорукту кылдыңар. Сидончулардан маңаа чорааннар-даа бар деппе. Мында, Канар чуртунда, алдын элезин, кара хөрзүн, мал-маган-даа хөй. Бодуңарның ок-чепсээңер-биле ол байлактарны чаалап алзыңарза, силернии болур. Ынчалза-даа бодамча чок хөделип болбас. Мооң чону күштүг, хөй санныг база беленде холга кирбес. Мынчага чедир бистер бо черниң чурттакчыларын караавыс-биле көрбедивис ышкажыл. Баштай меңээ каш канаржылардан тудуп эккеп бериңер, оларны чалындырып тургаш, чуртунуң найысылалы кайдазын база чеже шериг барын тодарадып алыр-дыр.

Бир далайжы санал киирди:

— Ам база белектерден чедиргеш, оларны кедээр-дир. Кажан ол каргыштыг азалар үнүп кээрге, туткулап алыр бис.

Ону шупту чөпсүнүп, кедегже кымнар баарын төлге октап илередип алганнар. Чүс шаа кижиге белек-селектиг чорупканнар. Дүне сезени чедип келдилер. Чээрбизи хооргалда чаштына берген болду.

Эртенинде кедегге арттырып каан үлүзү ээп келбээннер, ынчангаш хайгыылче ийи чүс кижиге үндү. Олар чеде бергеш, арттырып каан бараанының орнунда чимистер барын эскергеннер, а эштери ис чок читкен. Черде чүгле хүрешкен истер база хан бар. Черде шанчып каан чиңге ыяшта чээрби паганы өгтүр шиштээш, согуннар-биле аткылап каан.

Чээрби эштеривис-биле чүү болганыл? Олар ам дириг бе, туттурган бе азы өлүг бе? Хову ыыт чок. Бигвай бурунгаар үнүп келген.

— Мен афрларның база берберлерниң езу-чаңчылдарын билир мен, ол бүгү чүнү оштап турарын тайылбырлап берейн. Шиштеттирген пагалар дээрге сугда чурттап турар кижилер, азы бистиң сидончуларывыс, шупту өлүрткен, ам база келгеннер дириг үнмес. Черже дыка хөй согуннарны киир шанчып кааны дээрге-ле оларда согуннар четчир.

Отряд эрикче ээп келгенде, алгы-кышкы-даа эгелээн. Ам база шупту Лала-Зорнуң кораблиниң чанынга чыгып келген. Ол көвүрүгжүгөшке үнүп келди.

— Мээң эзирлерим чоок-кавыда дагже үнгөш, хөй одагларны эскергеннер-дир. Ында канаржыларның хоорайы бар чадавас. Бөгүн

аыш-чемден хүнезинненип алыңар, даш бажы сарыг-шокар турда, муң кижиге мээң-биле ол хоорайже баар бис. Канаржылар бистиң эштеривисти өлүргени дээш кеземче алыр ужурулуг, а ооң соонда хоорайын эжелеп алыр бис.

4. «ЧОРУМАА, БО УЛУСТУ МЕГЕЛЕВЕЙН КӨР...»

Куш даң бажында Меремот удуп чыткан Софэрге келгеш, буду-биле тепкилээн:

— Че, тур, ашак, бистиң-биле кады Канарның төвүнче баар сен.

— Элчигенге тептирип алгаш, ооң-биле аас былаашпа — деп, Софэр оожум сөс оскунуп, сандалийлерин шидип алгаш, даянгыгыжын сегирип алды.

— Ынчанмайн канчаар, баар мен — дээш, менче көрдү. — Канчап билир, шынчы улустуң аас-кежиктиг хоорайын көөрүм чадапчок. Олар бараанны чимиске орнап турары дээрге-ле, оларның алдынны үнелевези эвес-ле болгай. А сен, Элисар, мени эдерер сен бе?

Ачамга ам дораан ужуражырымны, ооң ам хосталы бээрин база ооң-биле кады төрээн Авалимче, эрги хижинавысче эеп кээриности манап тур мен.

Корабльде улус ийи отрядка үстүп алганнар. Бирээзи Лала-Зорнуң башталгазы-биле хоорайже дорт чоруп олурлар, а өскези шынаа таварты оюп эрткеш, хоорайның артыгы талазындан халдаар ужурулуг.

Шупту дорт сергек базымнар-биле бурунгаарлап, чидидип каан чыдаларын кылаңнадып каап чорлар. Дыка хөйү куяк хептиг база достуругларлыг.

Чүгле бис ийи, Софэр биле мен, чепсегленмээн бис — тулчуушкунга бис кандыг ажык-дуза чедирер улус бис аан?

Хүн ажа бергенде, эриктен оранчок ырай бердивис, элезинниг сыык черлерни эрткеш, чадаң ыяштарлыг хову оргулаажынче киригтивис. Ол чокпак үнүштер шимчеп, бистиң соовуска чыдып каап чор. Дүрген бурунгаарлаанывыс тудум, чадаң ыяштар база улам дүргедеп, хову же дезип чоруп турлар.

Кичээнгейлиг көрүп чорааш, ол чадаң ыяштарда сииреш хүлер кижилерни эскерип кагдым, сөгее аарак будуктар-биле чаштынып, олар аткаарлап турлар.

Удаваанда ыракта кода-хоорайның ак ханалары, ооң ыңдында хаак-биле аргып, малгаштаан хөй бажыңнар барааны көстүп келди.

Хижиналар дагның иемдиинче чоорту бедип үнгүлей бергилээн; оларның төгерик сарапчалар кырында шиш думчуктуг ыттар шурап тургулаан. Сиртинде дүктери сирбее берген, кедергей туткуланып, бисче углай ээрип турлар. Хоорайда кижги барааны-даа көзүлбес. Олче кирер хаалгаларын аңгайты ажыдып каан тур. Далайжылар кылажын дүргедедип, чурттакчылары десе берген Канарның найысылалынче алгы-кышкы-биле халдып кирип келгеннер.

Софэр мени чедип алгаш, аскаңнавышаан, хоорайны таваар кезип чор. «Ачамга дөмей кижги көрүп каар ирги мен бе» дээн күзел-биле ол-бо талаларже харамдыгып көрүп чор мен. Кайда-даа бистиң улустар аай-дедир халышкан, хижиналарже чаза булгап кирип, оон аргаан корзиналарны база тыква кештерин ушта соккулааш, оон идик-хептерни, кораллдар болгаш курт хаптарындан кылган каасталгаларны тө силгипкеш, улаштыр-ла маңнажып каар. Корткан дагаалар чалгыннарын далбаңнады кудумчулар кезип халышкылаан.

Чүгле Софэр-ле шөлээн, бодунуң бир дески кылажы-биле хоорай ортузунда элеңдирип чор. Аңаа бис чартык ыяш болгаш даш-биле төгериктей туткан чараш бажыңнарлыг делгем шөлге үнүп келдивис. Ыяш баганалары чүзүн-баазын өңнерлиг оюп-сиилбээн хээ, угулзалар-биле шыптынган. «Бо бажыңнар болгаш ооң оюп-сиилбээн каасталгаларлыг сарапчалары бистиң сидон бажыңнарга дөмейзимээр-даа ышкаш, ынчангаш ачам мында ажылдап турар ирги бе» деп бодадым.

Шөлдүң ортузунда даш склеп бар болду, аңаа Сидонда болза чок болган кижилерни орнукшудар. Олче кирер эжик чаагында сидон үжүктер көрүп кааш, чүрээм дыңзыг сога берди. Ында мынчаар бижээн: «Чорумал, бир эвес сен сидон, бени-Анат, болзуңза, бо чевегже киргеш, Авали чурттуг Якирден медээни номчу».

Софэр тура дүшкеш, бижимелди номчааш, эдээ-биле караан чодуп, менче көрдү.

— О, бен-бен, быжыг туттунуп, белеткенип ал, дараазында медээ сеңээ аар-берге болур чадавас.

Оюп-сиилбээн эжикти ажыдыптым, ооң иштинден агаар соолаш диди. Чадалап бадыптывыс. Чевегниң иштинде даш дөжек кырында дой кавай салып каан болду. Ооң халывында чечектер чураан, а ортузунда чеди адыр сылдыс шыйып каан, адыр бүрүзүнүң ужунда чеди планеталарның аттары бар болду.

Ачам бурганнай берген, ооң мөчү-сөөгү бо кавайда чыдары ол бе?

Чадада кылаштар даажы дыңналды. Чевегже Меремот база элээн каш пираттар кире халчып келдилер.

— Бодавыже, бо кавайда үнелиг эртинелер шыгжаан чадавас. Черликтер хааннарын бай-байлаа-биле кады ажаарлар болгай. Үрегдеңер.

Пираттар халыпты селеме-биле буза шаапканнар. Ооң иштинче элдепсинип, хорадап кайгай бергеннер.

— Бисти бир-ле кижиге мурнапкан-дыр. Дүрген бурунгаар! Ордуну барып дилээлиңер! — дээш, чевегден ыңай болганнар.

Кавай иштин көрдүм — куруг болду. Чок!.. Ооң дүвүндө бичии сидон дой чырыткы-корабльчигеш. Ында чугажак чес пластинка чыдыр. Софэр ону ап алды. Ону ап алгаш, кырынче үнүп келдивис, чырыкка Софэр номчуду:

— «Мону Якир, Сидон чоогу Авали чурттуг бени-Анат, бижээн. Бир эвес сеңээ, чорумал, бо пластинка холуңга кирзе, өске сидончуларга дамчыт, олар мен, Якир, Канар чуртунга аймактарга үш чыл чурттаанымны билип алзыннар... Олар хойлар дег бөдүүн, биче сеткилдиглер, а бир эвес хомудадыпса, калчаа аараан бугалар дег, айыылдыг апаарлар. Мен оларны чес болгаш шил шүткуп кударын, калбак ыяштар дилдирерин база тырыкыга дойдан савалар кылырын өөредип каан мен. Олар мени хостап салыптылар, ынчалзак бө чевегни база кавайны назыдап-кырый бергеш, оларга сөөк салырымны күзеп, кылдырып кагдылар. Чуртумче дедир чангаш, кадайым болгаш огулмну тып алырымга бүзүрөп тур мен. Чорууң чогузун, чорумал!

Бо кижилерни мегелевеңер — буян чедиргенни олар хомудатпас».

Долгандыр шимээн-дааш кедереп барды, буступ дүшкен ханаларның даажы дыңналды. Софэр мени чедипкеш:

— Чоруулу, огулм! Мында ам херээвис чок!

Кудумчуда Бигвай маңнап олур, ооң соонда бора элчиген коргуп челип олур.

— Дүрген бээр келиңер! Бен-Кадех силерни эккелиңер диди! Корабльче далаш чедээлиңер — ол ам далайже үнер азы маңаа өлгенивис ол!

Бигбай Софэрни бөле-хаара туткаш, элчигенинге олурту шанчып кагды. Дедир-ле далаш-биле халчып кагдывыс. Чараш баганаларлыг бажыңның чоогунда дээрбечилер чыгып алган, улуг доскаарлардан эзиртир суксун узуп ижип турлар. Бигвай элчигенин дүргедетти — эрикче салчыптывыс. Биске уткуштур бөлүүвүстүң улузу-даа таварышкылады.

— Төдү үптөп кааптылар бе? — деп айтырдылар. — Биске чүү-хөө арткан ирги бе?

— Ынаар барбаңар — деп, Бигвай харыылады. — Дедирлеңер!
Ынчалза-даа эштеривис дыңнаар-даа хире эвес, хоорайже углай халчып турлар.

Бен-Кадех камгалал чалда туруп алган, бисче көрүп тур:

— Өйүндө келдиңер. Көрүңер даан, чадаң ыяштар ам база шимчеп турлар. Олар бисче халдаарлары ол-дур.

Оргулаашта чадаң ыяштар шимчеп, бисче чоокшулап олурлар. Чамдыкта ол дөстөр аразындан ак, кызыл шыйыглар-биле чагдынып алган, чыдаларын чайган кижилер-даа үнө халчып кээр.

Корабльде арткан эштеривис чалдар артында ажытталып алган, камгаланырынга белен чыдырлар.

Канаржылар мурнунда шарыг кулузуннарын чылдырбышаан, чоокшулап олурлар, оон шуут чоокшулап келгеш, өрттедиптилер. Чалбыыштың узун дыдары дызырадыр хып, ооң сырылары чоогунда турган корабльдерже чаштап турлар. Бистиң дайынчыларывыс чоокшулап келген канаржыларже дидими-биле удур халдап, сокчуп турлар, ынчалза-даа хүлер кижилерниң сырый одуруглары оон-моон бурунгаарлап, ооң бүрүлөр дег калбак баштыг чыдалары бистиң камгалакчыларывысче ужугуп, хыдып турлар. Тевиски-биле аткан даштар ужукпушаан, аар балыглаашкынны болдуруп, корабльдерниң ботттарынга моңнап тургулаан.

Лала-Зорнуң шериглери ам-на көстүп келдилер. Олар тоо быдаргай халчып турлар. Чамдыктары шоодай чүктээн, өскелери — чепсээн октапкаш, дүрген маңнаанындан өө тынып чорлар.

Көскү болзун дээш, матчаның эң бажында олутче халбактанып үнүптүм. Кыйыым-биле даштар ужугуп, чүглээн согуннар сыылаарла. Канаржылар ам-даа үглевишаан. Ыракта Лала-Зорну эскерип кагдым. Ол балды-биле камгаланган, хүлер кижилер ону долгандыр овааланып тур. Эштери ооң оруун селемелер-биле аштап турлар. Олар ам-на лагерьге чедип келдилер.

— Далайже! Далайже! — дээн үннер дыңналды.

Шериглер корабльдерин эриктен сүгже киир идип эгеледилер, баштай-ла Лала-Зорнуң каас корабли ырай берди.

Шупту корабльдеринче чүткүп, артканнары сүгже шурап, эштип чедип-даа тургулаар. Бистиинге дыка хөйү олуруптулар. Оларның аразында Меремот база бар болду, кортканы илдең, арны куу, сирилээн.

Оон ыңай таваарлап болбас. Бен-Кадех канатты үзе шаапты, бистиң “Кокаб-Цафон” эшкииштерниң даажынга үдедип алгаш, эриктен ырап чоруп кагды.

Лала-Зорнуң Канар чуртунче халдаашкыны ынчаар доозулган.

5. ЭРИКТЕР ЧИТКЕН

Шупту корабльдер эриктен ыравазын кызып, эшкииш күжү-биле аяар бар чораан. Канаржыларның бөлүү эрик дургаар бистен чыда кагбайн, хайгаарап чор.

Лала-Зорнуң корабли ырак эвес чораан, оон эдиски дамчыштыр дамчыттылар:

— Бээр чоокшулап алыңар, кожа чору!

Ынчалза-даа Бен-Кадех дужаады:

— Эшкииштерни ап кааңар! Парустарны көдүрүңер!

Эриктен хат эстедип кээп, улуг чалгыглар хайнып-мөөрөөн далайже хадып тур. Парустар хөөрөп, «Кокаб-Цафон» чалгыгларның чалынче бедип үнүп, ажык далайже углапкан. Суг палубаны ажыр шурап, трюмда чаштып тургулаан. Меремот люктан бажын уштуп кээп:

— Бен-Кадех, чүнү үүлгеди бердиң? Лала-Зорнуң дужаалын дыңнавадың бе?

Бен-Кадех шиитпирлиг харыылады:

— Бурунгаар эжиндирип бар чор бис, а удур улус бар болза, сугже шурай берзин. Кэдэм! (Бурунгаар!)

Лала-Зорнуң корабли эшкииштерин киир тыртып алды. Ол бисче думчуу-биле баштанып келди, ийи бора парустары мачтаже көдүрлү берди.

Бен-Кадех хая көрүнмүшаан, «Кэдэм!» деп чаңгыс сөзүн катаптавышаан.

Корабльдер аразының хемчээли өскерилге чок. Өске бүгү корабльдер туманныг бырлаңнарда чыдып каап, эриктар база дээр-биле тутчу берди. Мурнувуста Кыдыг далайның төнчү чок делгемнери чаптыла берген, оон корабльдер ээп келбес, ында чырык төнер болгаш мөңгө дүн дүжер.

Бен-Кадех кайнаар углап бар чыдарыл? Ол Лала-Зорнуң эрлериниң холунга кирериниң орнунга далайга өлгени дээр деп бодаан эвеспе?

Бортту кежир шөө тырткан хендир-биле Бен-Кадехтиң көвүрүгжүтежинче дүжүп келдим. Ол чада чаагындан быжыгланыпкан тур, хат ооң суг чаштанчыларындан карара берген плажын салбараңнадып тур.

Бен-Кадех талыгырже углай көрүп ырлап чор:

— Бүргег хүннер келирге, бис

Үш хүн, үш хүн дойладывыс.

Хемедиве олуларда,

Руль, руль албадывыс...

— Бен-Кадех, кайнаар углап бар чыдыр бис?

— Эх, оолчук, арны-бажыңның өң чогуни, кырган-ачаң турган болза, сывыра шааптар ийик.

Хүлүмзүрүүрүн кызыттым.

— Ам-даа үр бурунгаарлаар бис бе?

— Сен, бодаарымга, дедирлээр сагыштыг сен дедаан, Софэр биле мени мачтага хере шаап каарын күзеп тур сен бе? Адаанче бат, оон башка чалгыг далайже чүлгүй шаап алгаш баар...

Оон катап-ла ырай берди:

Өдүрек дег, шалбаага-даа

Өде-чире эштип чор бис.

Эй, эзир, кортпа, эжиң —

Эки-бакты көрбээн эвес...

Палуба адаанче кирип келдим. Ында улус олулары олурган, чыдары чыдып алган. Дээвиирниң ортузунда азып каан үс чырыткызы ийи талазынче чайганып каап чор. Софэр бир балыгланган кижиниң арнының кежин ине, хендир тудуп алган даарап тур. Бигвай ооң чанында тавакта суг тудуп берип тур. Балыгланган кижидискектенип туруп алган, быжыг туттунуп тур. Софэр ооң арнын даарап, пөс эскиндизи-биле шарып бергеш, шоодайга бажын салып, чыдып алды.

— Хөөкүй оглумну! — деп меңээ чугаалады. — Сени чүге эдертип алган кижиде боор мен? Канчап амы-тынның үнер улус боор бис? Мурнувуста-даа — өлүм, соовуста-даа — өлүм. Ам чүгле, мерген угаанныг кижиде ышкаш, өлүмнү төлөптии-биле уткууру арткандыр.

Мен Софэрниң чанынга чыдып алгаш, удурун кызыттым, ынчалзажок чайгаашкын мени ол-бо талазынче октап чор, буттарым болганчок-ла дээр-шаар астына бээр. Оттуп келгеш, караам көрүп кээримге-ле, чайганган дең көстүр, оон база-ла удуй бээр мен.

Дүн ортузунда оттуп келдим. Дең шимчевейн тур. Чүү болганыл? Удааннарның аразындан оюп эрткеш, палубаже үнүп келдим.

Хат оожургаан. Парус халая берген тур. Корабльди долгандыр ак-куу туман өттүнмес хана бооп турупкан. Үстүүртен эдептиг мөңгүннелчек чырык саарлып тур. Чалгыглар чок. Ол хире кылыктанып, мөөрөп чыткан далай ам дыштанган, ооң дески кыры бирде оожум көдүрүп, бирде чавызап каап чыткан — удаан далайның чүрээ дески сон чыткан.

Ыракта ыр дыңналган. Чоорту дыңзып чоруп олур. Каткы-хөг болгаш алгы-кышкы аажок барды. Туманда Лала-Зорнуң ийи мачталыг корабли чурутгунуп келди. Ол ак-даа ышкаш көзүлдү. Мурнуу мачтада кижини халаңнады азып каан чор. Сугда эшкииштерниң дааш-шимээни тода дыңналды. Лала-Зорнуң арын-нүүр чок эрлериниң ырызының кезик-чамдыызы дыңналып келди:

Аскыны ол боду тудуп кылып алган,

Ам аңаа халаңайнып турар-ла ыйнаан...

Корабльде чүү болганыл? Кымны азып кааны ол? Корабль кыйыывыс-биле эрткеш, бисти-даа эскербейн, туманче чаштына берди.

6. ДАЛАЙ ДУВУНДЕН ААЛЧЫ

Корабльдиң думчуунче, бодумнуң ижээнимче, чеде бергеш, аңаа, даң аткыже, чыттым. Эртен эрте мачтаже үне халааш, доскааржыгашка олуруп алгаш, чер ужу-кыдыы көстүп кээр ирги бе дээн күзел-биле долгандыр көрзүндүм.

Корабльден ырак эвесте сугдан киттиң кедергей улуг боду көстүгүлөп чор. Ооргазын далаш чок ээп, шүжүлевишаан былгырып чоруй, дээрже сугну согунналдыр ада каапкаш, катап-ла далайже кире берди.

Хенертен корабль бир-ле чүвөгө үзе каапты. Чүү болган — кит бе азы хая-даш бе? Элээн каш кижини палуба кырынче үне халышкаш, сугну топтай бердилер. Корабльден ырак эвесте суг дувүнде кедергей улуг чырып чоруур чүвө салдап чораан. Ол бирде ягаан, бирде ногаан, сүт өңүн-даа үндүрүп кээр, ынчан мөңгүннелчек ягаан курт хавы дег апаар.

— Ол дээрге суг-далайның хааны үнүп келген-дир — деп, бир кижини чугаалай-дыр. — Дүрген камгаланыңар!

Баштайгызының соонда өске база бир хевир-дүрзү чок масса салдап чор. Ооң улуг бажында ийи достак кара карактарын эскерип кагдым. Бажындан тура чыланны дег узун хол-буттары ол-бо кыдыынче херлип-чыырлып чор. Хол-буттар корабльдиң ханазынче чылбырап, чыпшынып эгелээн. Ийи карактары өрү көрүп алган.

— Осьминогтар-дыр! Сес-буттуглар-дыр! — деп алгы-кышкы үндү. — Балдылар, селемелериңер тудуңар!

Шупту люкче кире халчып, дааш-шимээн-биле козурадып баттылар.

Палубада чаңгыс Меремот артып кагды. Ол изиг хүннүң чылыынга даамчырааш, удуй берген болгаш, орай оттуп келген. Мен доскааржыгаштан уштунуп чаштай бээринден корткаш, мачтадан так сирбектенип алдым. Корабльдиң ханазы-биле аажок улуг куу-ногаан баш бедип үнүп олур. Узун хол-буттары бортту ажа халааш, палуба кырында келгилээн. Ооң аар митпегер деңзизинден корабль бир талазынче ийлени берди. Меремот бортче чулуп бада бергеш, дески палубадан люкче хейде-ле халбактанды. Бажы борттан бедип келди, олче кызыл дөстек дөң, достактар кедирли берген.

Маңгыстың ийи караңгы-көк карактары ак-кызыл бутчугаштар-биле үдедип бурунгаарлап келгеш, Меремотту топтай бердилер. Ол дис баштап олура дүшкеш, холун суна аарак алгырды:

— Хааным! Меңээ дегбейн көр! Ваал бурганга хүнде беш катап тейлеп турар кижин мен. Өршээп көр, авамның чаңгыс борбак оглу мен!..

Ногаан хол-буттар Меремотче союп чеде бергеш, ону ораай тырткаш, аксынче илбек хевирлиг хаайы-биле киир идип алды. Меремоттуң чиңге узун буттары агаарга салбараш диди.

Маңгыстың ногаан бажы кызып, хан кучук апарды. Көк карактары калчаалы-биле алараңнап, а чаактары шимчеп, Меремотту дайнап тур.

Осьминог бир узун хол-буттары-биле люктан туттунупту. Оон Бигвай үне халып келгеш, селемези-биле дыңзыг какты. Эъткир ногаан кескинди палубага шыйлашкын дег дирлеңнеди. Дидимнени берген далайжылар люктан үне халчып эгеледи, чыдалар бажынче ужугуп тур. Ынчаарга сес-буттуг борттан салдыныпкаш, сугже мөлчүрт диди. Корабль өске талазынче күштүг чайгыла бээр аразында, доскааржыгашка арай деп-ле ызыртындым. Далайның хааны бодунуң соонга сугнуң өңүн хунаап турар кара суук чүүлдү арттырып кааш, үзүктелчек тевиш-биле сугже ханылап кире берди.

Меремоттуң коргунчуг өлүмү чорумалдарны демниг болдурган.

Бистиң мурнувуста таваржып, амы-тынывыска кыжанып келир бүгү-ле бергелерге, маңгыстарга удур канчаар туржурун, моон соңгаар чүнү канчаарын сүмележип, бөлүктер аайы-биле сайгарып тур бис.

7. ААС-КЕЖИКТИГ ОРТУЛУКТАР

Эртенинде шыдажыр аргажок кылдыр өрттендир хуюктап хүнзеде, ынчалза-даа хат ам-даа чок. Корабль соңгу чүкче эжиндирип олур. Эжикчилер ээлчежип чорлар. Дұшыте горизонтуда тыптып келген булут харын хат кээрин оштады. Ол чоорту эсти берди, ооң ыңдында доңгайты салган аяк дег өскүссүргей даг көстү хонуп келди. Ооң бажындан дээрже ыш шөйлүп үнүп тур. Шупту палубаже үне халчып келдивис, эжикчилер безин эшкииштерин октапкан кайгап турлар. Софэр көвүрүгжүгөшче үнүп кээп, холу-биле караан хөлөгелей аарак кайгай берди.

— Чүл бо, дип бе азы ортулук бе? — деп, улус айтыра-дыр. — Биске тайылбырлап көр, мерген Софэр. Бо дээрге маадырларның кызыл-дустаан соонда сүнезини дыштаныр Чыргалдыглар ортулуу эвес ирги бе?

Софэр тура:

— О, ажы-төлүм! Анаа кижилерниң көрүп четпес онзагай чүвезин көөр аас-кежиктиг-дир силер. Бо дээрге улустуң чедип шыдавазы Аас-кежиктиг ортулуктар-дыр. Бир эвес бистиң корабливисти үреп, ээргийштеп алгаш, чер адааның мөңгө дүнүнүң оранынче алгаш баар маңгыс-ла таварышпас болза, Аас-кежиктиг ортулуктарны караавыс-биле көрүп, олче чедер орукту өскелерге айтып бергей бис.

Мурнувуста чер, суг база камгалал бар дээрзинге идегеп, шупту ам-на сергек эжип эгеледилер.

Хүн ашкалакта, орайтадыр, корабливис ортулукка чоокшулап келди, дагның бажында кызаңнааштар дүжүп тур. Караңгылаан. Ортулук имиртиннеп бар чыдар кызыл-хүрең дээрге ылгалып көстүп тур. Корабль даш-хаяга үспези-биле оожум бурунгаарлап олур. Мурнувуста, ортулуктуң эриинде кызыл оттар кыва берди, олар ыңай-бээр халчып, ужуражып кээп, дедир-даа ыңай болурлар.

Караңгы далайны шыва алы берген болгаш, кызылымаар оттар улам тода чугаалажы бердилер. Адак сөөлүндө узун чиңге хемелерни дээр актай көрүп кагдывыс. Хеме думчуунда кижиге тур, бир холунда ол хып турар факел, а өскезинде серээ тудуп алган. Отчугаштар шимчей бергеш, аңгы-аңгы талаларже чылып, өже бергилээн — улус бисти эскерип каан.

Корабльдиң думчуу бедик эрикке үзүптү. Бистиң далайжыларывыс черже дүже халышкаш, бөлүк бедик пальмаларга корабльди канаттар-биле өртей шарып кагды.

Софэр, мооң мурнунда маңаа чораан-даа чүве дег, сургап эгеледи:
— Мээң эштерим, мени дыңнаңар! Силер Канар чуртунуң улузун дайзын кылып алдыңар. Ам база ыңдыг частырыгны катаптаваңар! Мында чурттап турар кижилерниң сагыш-сеткили, бичии чаштарныы дег, арыг деп билиңер. Оларны-биле найыралдажып алыр дизе, коргутпас ужурлуг бис. Одаг орнун көрүп тур силер бе. Оттан салгаш, аыш-чемден кылып чип, ырлажыылыңар, а ыр-шоор бо ортулуктуң чурттакчыларын сорунзалап эскээр-дир ийин.

Тывызыксыг кижилерден, оларны-ң хенертен халдап кээринден сестип, шупту эрикче дүжүп келдилер. Элээн каш одаглар кыва берди. Төгериكتей олурупкаш, далайжыларны-ң шаандагы ырын бадырыптывыс:

— Корабль дээш, изиг-халыын делгемнер дээш
Холум чайып, аалымдан сергек үндүм.

«Ээп кээр мен, эжим, утпа! Эки өс-ле, хензиг оглум!»

Этпекче бажыңывыс менден ырап, чашты берди.

Өлүм бисти шылгап чорду. Корабль-даа быжыг-ла-дыр.

Өжеш чүректер, аш краб дег болу бээр-дир.

Төнмес-батпас тос чылдар, тос чалгыг дег,

Дөгerezи айыыл-биле кожа чораан.

Ак-көк дүннер ээргийжинден чедип келдим —

Аалым чоогу арыг-силиг, суглар кылаң.

Аныяк эр адазын-даа танывайн, айтырып-тыр:

«Авай, бээр кел, далайжыдан айтырып көр!»

Ачам шагда далайдыва эжиндирген,

Амга чедир иешкилер ийлеп чор бис».

Тос матрос, рулюңар таптыг тудуп башкарыңар!

Дошкун-даа бол далайдыва чүрек чүткүүр!

Эй, чалгаа! Бурунгаар-ла, бурунгаар!

Эзинниг хат, борттарны-ң човууру дээш!

Ырвыс ыржым өттүр эрик чоогунуң хаяларынга чаңгыланырга, одагны-ң кызыл чырыында эгиннеринге чедип турар ак-сарыг узун чаштарлыг, өшкү кежинден кылган чолдак хептерлиг кижилер көстүп келдилер. Олар серемчилел база соңуургал-биле бисче чоокшулап олурлар. Холдарында даштар, моңнар база чидиткен сөөк баштыг чыдалар бар болду.

Бис, оларны-даа эскербээн чүве дег, ырлажып олур бис. Ортулуктуң чурттакчылары улам чоокшулап кел чор, дөңгүр баштыг, бичии ак семдер салдыг бир ашак бурунгаар базып, холун чада тудуп алгаш, Софэрже кылаштапты.

Софэр аңаа уткуй каш улуг эвес базымнар кылды, оон иелээ холдарын туттунчуп ап, карактарынче көрүштүлөр. Софэр бистиң ыт-даа чок олурган чорумалдарывысче айыткаш, чугаалады: «Бени-Анат». Ашак Софэрже база бистиң улузувусче бодамчалыг көрдү, оон ам бодунуң эштеринче айыткаш: «Уанчи» дидир.

Софэр бисче кылаштап келгеш:

— Бо улус боттарын уанчи деп адаар — диди.

Ортулуктуң ээлери улам чоокшулап, борбак даштар кырынга олура, бисти хайгаарай бердилер. Софэр биле уанчи ашак одаг чанынга олуруп алгаш, бирде бирээзин кичээнгейлиг дыңнап, хөөрежи бердилер. Бигвай чоогунга турган болгаш, Софэрге чугаалай-дыр:

— Бо ашактың дылы берберлерниинге дөмей эвес-тир. Мээң билгеним-биле, ол кайыын үнгеш, бо ортулукта чүнү канчап чедип келгенивисти айтырып олур.

Софэр Бигвайны бербер дылга чугаалаш деп дилээн. Уанчи ашак Бигвайның чугаазын дыңнааш, дирлип келди. Өске арткан уанчилер тура халышкаш, боттарының аразында бир-ле чүвени дүрген сүмелешкеш, Бигвайның холун алгаш, баштарынга салгылаар-даа.

— Олар мени «дуңмам» деп турлар.

Корабльде база элээн каш кижиге бербер дыл билер болду. Олар ортулуктуң чурттакчылары-биле эптиг-эвилең хөөрежип, оларның айтырыгларынга шаа-биле харыылап органнар. Уанчилер баштай шупту чүведен коргуп турдулар, корабльдиң ханаларын, отка холун шондурупкан чүве дег, оожум дегилээр-даа. Оон олар корабльдиң узунун базымнар-биле хемчээп, ыңдыг улуг этти кылып шыдавазын, а чүгле хөм-биле шып каан хемелерге чөвүн чугаалап турлар.

Удаваанда уанчилер шупту чоруптулар. Бистиң чоогувуска одаглар хондур хып келди, айбыл диргелип келзе, корабль далайже үнеринге белең. Ынчалза-даа бүгү чүве тайбың болду. Чүгле дагның бажы ыш бургурадып, чамдыкта ак-кызыл чалбыжы өөскүй бээр. Ынчан ыракта дааш-диңмит дыңналыр, чер сириңейни бээр.

8. ӨГБЕЛЕР-БИЛЕ СҮМЕЛЕЖИР...

Даңгаар эртен уанчилер чедип кээп, финиктер, бананнар, хой сүдү, тыква хавыында чаа туткан балыктар эккелдилер.

Уанчи ирей оларның соо-биле чоруткаш, ортулуктуң камгалакчызынга сөгүрүп чедерин сүмеледи. Софэр Бен-Кадех-биле

кежээге чедир ээп келбезе, бистиң эштеривис дузак адып чедип кээр бооп дугуруштулар. Софэр, Бигвай база мен кырган уанчиниң соондан хорум-даштыг орук-биле базыптывыс. Чалбыыш тынып чыдар дагның шывадааны кызыл база кара даштарының бузундулары кайда-даа чыткылаар. Хөй-ле куйларлыг, элдептиг дагжыгаштар кылдыр када берген лаваның агымнары көскү болду. Долгандыр-ла чечектелип турар ыяштар, кедергей улуг агавалар, салааланчак кактустар база ыяштарның уннарында ораажы берген черлик виноград сыптары бедип тургулаан.

Дагның ийлеринде сырый ногаан эзим шөйлүп чоруй барган. Тоолайлар, койгуннар база черлик өшкүлөр орукту кежир халышкылаар. Суурже чоокшулап олур бис. Ол даг иемдинде чурттакчылыг чер хөй-ле куйлардан бүткен болду. Куйларже кирип чордувус. Ол ышкаш бөдүүн болгаш яды-ядамыкты кажан-даа көрүп чорбаан мен: оруну — пальма бүрүлеринден оваа, сырты — хоюг борбак даш. Ол ышкаш хоюг даштар оон аңгыда стол болгаш сандайны солуп турар. Лава болгаш ыяштан чазаан тавактар база далайның улуг курт хаптары сүт болгаш өске-даа чемнерни шыгжаар савалар бооп турган. Даш кажаалар иштинде өшкү-хой эткилээр. Херээженнер биле бичии уруглар уткуй маңнажып кээп, бистиң идик-хевивистиң пөзүн тудуп-суйбап туруп берди. Олар аң-мең кежи-биле даараан хөйлеңнерлиг болдулар.

Суурнуң мурнуу талазында элдептиг кедергей чоон ыяш бедип тур, ооң уну бот-боттарынга тудушкак аңгы-аңгы сыптардан бүткен болгаш ооң бажында узун-узун бүрүлери ыяштың унундан дорт үнүп турар.

Уанчи ирей ол ыяштың баарынга калбаш кээп ушкаш, бир-ле чүве сымранды. Оон узун чидиг даштан кылган бижээн ужулгаш, ыяшче киир шанчыпты. Бижээн дедир уштуп эккээрге, үттен чырык кызыл суук чүүл аттыга берди. Уанчи биске бир-ле чүве чугаалаарга, а Бигвай ону тайылбырлады:

— Бо ыяш бисти, чаңгыс ыяштың уну дег, быжыг найыралдыг болурунга өөредип турар. Бо ыяшка шуурган-хат, чер шимчээшкини-даа бырашпаан, ол дег биске чүү-даа чүве күш четпес. Баштайгы уанчилер бо ортулукка келгеш, бо ыяшты тып алганнар. Ам ооң бажы булуттарга шаштыгып, боду муң-муң чылдарда чурттап турар.

Ашак ам база ыяштың баарынга тейлей олурупту.

— Сеңээ аарышкылыг кылганым дээш мени өршээ — деп чалынды. — Ынчалза-даа ону каржы сеткил-биле эвес, а өске черден

келген аалчыларга сенде база бистии ышкаш кызыл хан бар дээрзин көргүзөр боодаым.

Уанчи ашак туруп кээп, оон ыңай чоруурун имнеди. Кызыл хаялар аразында дыйлагар кокпа-биле дагның кырынче үнүп кагдывыс. Кызаа өдүгнү эрткеш, узун ак согуннар астынгылаан төгери к дээвиирлиг бедик делгем куйга кирип келдивис. Дээвиирде ойбактан дээр көстүп тур.

Эгезинде чырыктан кирип кээрге, чүү-даа орта көзүлбеди, ынчалза-даа кажан келген карактар караңгыга чаңчыга бээрге, куй ишти долу кижиге дээрзин эскерип кагдым. Олар чартык төгери к кылдыр тургулап алган, шимээн чок туру. Ортузунда өргүл өргүүр даш дөжек бар. Уанчи ирей олче көстү каап, ынаар кызыл шаанак каапты. Будуктар дызырткайнып, ышталып эгеледи. Уанчи сирилээш үн-биле ырлап эгеледи, а Бигвай ооң сөстөрүн тайылбырлады.

— О, ыдыктыг өгбелер! Силер кажан шагда хүндүлээчел эвес Африкадан, кадыг-дошкун чагырыкчыларның чөптүг эвес дарлаалындан дескен силер. Маңаа, бо ортулукка, кээп, эп-найыралдыг ажыдап-чурттап келдиңер. Силер мерген угаанның база төлептиг чуртталганың үлегерин арттырдыңар. Мурнуңарда силерниң кажан шагда дескен чуртуңардан келген улус турлар. Оларны канчаар бис? Далайга дүлөр бе азы дедир салып чорудар, азы бистиң Аас-кежиктиг ортулуувуска чурттаар кылдыр арттырып алыр бис бе?

Ашак ыгыт чок, караан шимгеш, дыңнаалап туруп алды. Ийи сарыг кушкаш дээвиирге кээп, чалгыннарын чайып, мыжыраштылар. Чанывыска турган уанчилерниң бирээзи кээп ушту. Хатка сывыртаткан күскү бүрүлөр даажы дег шылырааш дыңналды. Ашак хая көрнүп келгеш, мени кый диди.

— Халы, кортпа! — деп, Софэр чугаалады.

Уанчиге чеде бердим. Ол чытканнарже сөгейип, бирээзинче айыткаш, мени көдүрүп тургус дидир.

— Бистиң өгбелеривистиң сөөгүн чүгле арыг чүректиг чаш уруглар тудуп болур.

Чыткан мөчү дыка арган кижиге болду. Холдары болгаш буттары кеш-биле ораап каан сөөктер ышкаш. Көдүрерин шенедим — саваңдан кылган дег чийик болду. Арын-шырайы хөмеленип калган, чаактары соолбургай, карактары шимдинчек. Чанывыста турган өске-даа улус база ыңдыг, кижиге бүрүзү үш адыр баштыг серээ-биле чепсегленген.

Ашак мени холу-биле кужактааш, катап-ла өргүл өргүүл дөжекке барды. Бо удаада Софэрже көрбүшаан:

— Бистиң өгбелеривис ынаар, далай ындында, хүн үнер чүкте, чурттап турар кижилерден сестип, кичээнип чоруур кылдыр өөрөткөн. Ол кижилер бистерни боттарының кулдары кылып алыксаар. Силерни канчаарын өгбелерим-биле сүмелештим. Олар чугаалап шыдавас — өлүг кижилер болгай, ынчалза-даа оларның сөстери бистиң чүректеривисте хып чоруур. Мээң чүрээм меңээ: «Бир эвес силер, даштыкы кижилер, бистерни хомудатпас болзуңарза, силерге черни база хемелерни-даа бээр бис, бистиң ха-дуңмавыс болганыңар ол».

Софэр харыылай-дыр:

— Мээң эштеримниң чүнү күзеп турарын ам эки билбейн тур мен, ынчалза-даа мен маңаа артып каайн.

Куйдан үнгөш, корабльче углаптывыс.

9. СОФЭР БИСТЕН ЧЫДЫП КАГДЫ

Аайлаш хат манагзынып, Аас-кежиктиг ортулуктарга элээн каш хонукта турдуvus. Ындыг ортулуктар элээн каш, оларның шуптузунда уанчилер чурттап турарлар.

Дой тып алгаш, Софэрге плиткалар кылып бердим: оларга ол Карт-Хадаштан бо ортулуктарга чедир эрткен оруувусту бижип кагды. Агаар хөрүктээр хана-карактыг төгерик суугужугашты дой-довурактан кыла шаапкаш, Софэрниң бижиктиг плиткаларын өрттедип турдум. Оларны ол уанчилерниң өгбелериниң мага-бодун хеңмелеп каан куюнга чажырып хөөп кагды.

Мен Софэрни мээң чуртумче, Авалиже, кады чангаш, бистиң чадырывыска, хан төрөл киживис дег, чурттаар бис деп ээрежиң, чаннып шаг болдум. Ынчалза-даа ол ынавады:

— Күш чок улусту дорамчылап, базынмас кижилерни бүгү назынымда дилеп келдим. Ам оларны тып алдым. Харык-шинээм баксыраан-даа болза, оларны үжүк-бижикке база өске-даа эртем-билигге өөредип четтигиптерим-даа чадапчок. Кажан-бир шагда аас-кежиктиг үе чедип кээр боор — ол муң, ийи муң азы үш муң-даа чыл болгаш — ынчан, чугаажок, кижилер чаалашпас, кулданып, күш дөгээр чорук база өлүрүүшкүн, күчүлээшкин турбас боор. Кижилер делегейни, бойдустуң болгаш амыдыралдың хоойлуларын шинчилээр. Олар бистиң адаавыста чүү барын билип алыр дээш, черни казып тура, ынчан мээң плиткаларымны тып алырлар. Олар

кижилерниң шаанда кайы хире каржы-хажагайын база бистиң үевисте амыдыралды экижидериниң кайы хире берге чораанын билип алырлар. А сен, эргим Эли, аал-чуртуңче чана бер. Бен-Кадех — шынчы болгаш дидим далайжы чүве, ол сени чуртуңче, Авалиже, чедирип каар. Мээң ак элчигенимни, бир эвес ол ам-даа бар болза, сеңээ белек кылдыр берип тур мен. Сидонче бодуңнуң дой корабльчигештериңни садып-саарарда, чүгүң чүдүргей сен.

— Чок! — дидим. — Ам чүгле далайжы болур мен. Мен далайның болгаш кижилерниң Лала-Зор, Меремот хевирлиг хөй-ле маңгыстарының кандыбызын-даа көрдүм, ынчангаш ам чүден-даа кортпас мен.

Хат кажан Африкаже углай бээрге, Бен-Кадех эштеринден ортулукка артар күзелдиглер бар бе дээрзин айтыра-дыр, чүгле Софэрдэн өске, кым-даа уанчи чоннуң чанынга артыксаваан.

Корабль ортулуктан ырап, парустарны хат хөрүктей бергенде, эрикте уанчилер чанында турган Софэрже муңгарал-биле көрдүм. Ол дээрге мээң ужурашканым база ам кезээ мөңгедө чарлып турарым эң-не кайгамчык, мерген угаанныг болгаш буянныг кижичүве.

Каш хонук иштиңде эжиндирип келдивис, ам-на эрик шугуму база шорааннарлыг даглар көстүп келди. Мелькарттың баганаларын танып кагдым: соңгу чүктен, карарып база мурнуу чүктен ягаан-кызыл өңнүг көстүр. Баганалар чоорту башкаланып, ийи аразында өдүг көгерип келди. Оон тура Ишти далай эгелээр, төрөөн Авалимче эжиндирип чедери-даа оюнчук, Ам-Лайлини база эргим адам Якирни-даа көөрүм чадапчок.

Корабльдиң мурнуу шөлчүгежинде канаттар аразында Софэрниң бергени эрги плажыга дүрлүп алгаш, чыдып алдым.

Мээң карактарыма хижинам, ооң чанында пальма, Гамалиель баштаан бичии уругларның ойнап турар шөлчүгежинче чедире бээр кудумчу база улгадып кел чор. Мен көстүп кээримге, кайы хире амыраарлар ирги! Биске кым-даа шаптыктавас кылдыр эрги чадырже халчыптар бис. «Кокаб-Цафонга» эжиндирип чораан үелеримде, чүнү көргөн-билгенимни хөөрей берзимзе, чаңгыс эвес хонук херек.

Гамалиель, Бахья болгаш өскелер-даа бисти бастып турганнарга хорадаар боор, ылаңгыя осьминог дугайында суг чугаалай бээримге, бичии Ханания кайы хире коргуп, мөөрээр ирги, а бис ооң соонда...

Бо доостунмаан чугаага финикий далайжының база парустуг болгаш эжер бичии кораблинге Канар чуртунче база Аас-кежиктиг ортулуктарже ийи муң чартык чылдар бурунгаар чораан кайгамчыктыг аян-чоруунуң дугайында тоожузу үстү берген.

Бо тоожу-биле танышкан номчукчу бурун шагда, амгы үеде ышкаш, кижилер чуртунга ынак, чоок кижилеринге сагыш човап, ажылдап; авалар ажы-төлүн чассыдып, ис чок читен кижилерниң ажыын ажып, шагда-ла өлген деп санап чораан улузу чедип кээрге, катап уткуп, өөрүп чораан дээрзинге шынзыгар боор.

Ынчан-на Софэр-рафа ышкаш эртем-билигже чүткүлдүг, кызымак кижилер чораан. Олар аңгы-аңгы чурттар кезип, чоннарның амыдырал-чуртталгазын шинчилеп турганнар. Октаргайның хоойлуларын база каракка көстүп турар делегейниң тывылганының дугайында бодалдарын, билиглерин папирус болгаш кештен кылган дүргектерге бижип арттырган Карфаген чурттуг Сунханиафон ышкаш эртемденнер база тургулаан.

Ынчаарда далайжылар, ылаңгыя оларның аразындан эң-не садыг-саарылгалыг база дидим талазы-биле финикийлер ылгалып турганнар, олар өске чоннар-биле найыралчы харылзааларны тудуп, чаа черлерни ажытканнар, а оларның соондан ынаар садыгжылар база далай дээрбечилери чеде берип, баштайгылары солчулгалыг садыглажылганы чорудуп турган, сөөлгүлери эрикте суурларны үптөп, туттурганнарын чалча, кул кылып ап турганнар.

Якирниң оглу бичии Элисарның ыраккы Барыын чүкче, Аас-кежиктиг ортулуктарже, аян-чоруу шынап-ла болган бе азы фантазия, тоол бе дээрзи — ол чугула эвес; эң чугула чүүл дээрге ыраккы ол үениң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин шынныг чурааны. Ынчангаш «Финикий корабль» деп тоожу бистиң (совет) бичии номчукчуларывыска эрткен үениң кижилери ийи-үш муң чыл бурунгаар канчаар чурттап чораанын билип алырынга ажыктыг болгаш өөредиглиг...

ТАЙЫЛБЫРЛААР

Ф и н и к и я — Чер-ортузу далайның чөөн чүгүндө эриктерде кызаа черин эжелей чурттап чораан, садыг-саарылгалыг, дидим, кедергей сундулуг финикий чоннуң чурту. Финикийлер боттарын «Анаттың төлдери бис» дижир.

Даглар сирти чоорту шенектер бооп далайже киргилээш, чайгаар бүткен мугулдурларны тывылдырган, аңаа балык ажыл-агыйын база далай эжиндириишкинин сайзырадырынга дөгүм болган.

Чурттакчы чон дилиндек бүрүзүн ажыглап турган. Даглары каытташкак деспектерлиг, аңаа бурун шагдан бээр тарааны культууржудуп, а ол ышкаш виноград, олива болгаш өске-даа чимистиг ыяштарны тарып келген.

Дагларында корабль тудуунга хереглээр үнелиг пөштер, а ол ышкаш дубтар, хадылар, шивилер, кипаристер үнүп турар.

Финикияның корабльдеринге эптиг, улуг база эки камгалаттынган гаваньнарлыг эң кол кода-хоорайлары Тир биле Сидон турган. Ол үеде Тир хоорайга Соломон хаан-биле эптиг-сүлчээлиг Хирам хаан чурттап турган, олар Египет биле Персия ортузу-биле база өске-даа Чөөн чүктүн чурттары-биле аргыжар, тускай камгаладыг эптиг оруктарны ажыдып турганнар. Ол чоннар-биле садыглажылга Финикияны дыка байыткан.

Финикий далайжылар кайгамчык дидими-биле ылгалып тургулаан. Грек төөгүчү Геродоттун бадыткалы-биле, олар Кызыл далайдан үнгеш, «Кара дипти» (Африканы) оюп эрткеш, Геркулестиң баганаларына (Гибралтар) чедир, оон ыңай Чер-ортузу далайлааш, Карфагенге келгеннер.

Финикий далайжылар боттарының парустуг болгаш эжер бичии суднолары-биле Европаны оюп, Балтий далайдан бээр четкеннер чадавас, ол чер-чурттуглар-биле садыг-саарыгла кылып, эң ылаңгыя «электронну», ол үеде үнелиг деп санадып турган эм шынарлыг янтарьны ынчаар адаар, дилеп турган.

Соломон — Израиль-Иудей хаанналыгының хааны, Давидтиң огу.

Бүгү тоолчургу чугааларда оң онзагай мерген угаанын демдегеп турар. Соломоннун үезинде садыглажылга сайзыраан, садыг флору тургустунган. Ол Иерусалимге дуган туттурган, ону сөөлүндө «Соломон дуганы» деп адай берген, амгы үеде оң чүгле ханаларының кезик-чамдыы бар, ону «Ыы-сыының ханазы» деп база адаар.

Пираттар — бурун шагда олар далайжыларга дайзын бооп, бүгү суг оруктарына калчаарап турганнар.

Аас-кежиктиг ортулуктар — бурунгу гректерниң тоолчургу чугаазы-биле алырга, ыраккы Барыын чүкте, Гераклдың (Гибралтар) баганаларының ындында, кызыгаар чок коргунчуг океанның ортузунда Аас-кежиктиг, азы Чыргалдыг, ортулуктар бар, ында чырык маадырларның хөлөгелери тайбың мөңгө аас-кежикке таалап чурттап турар база ол ортулуктарның черлерин Елисей шөлдери дээр. Оң дугайында Гомер «Одиссеязында», шүлүкчү Гесиод болгаш өскелер-даа бижээн.

Бурунгу арабтар база боттарының тоолдарында ол ортулуктарны «Мөңгө» база «Аас-кежиктиг» деп адап турарлар (Джезали эль-Халидад).

Бурунгуларның бодаалы-биле, Чер калбак тавак ышкаш, калбак болгаш борбак, кызыгаар чок Даштыы далай-биле бүрөгеттинген.

Сөөлүндө барып, олар «Канар ортулуктары» деп атты алган — Соңгу Американың барыын чүгүнгө турган Канар деп тоолчургу чурттун ады-биле адаттынган чадавас.

Джуби шенектен Канар ортулуктарынга чедир 101 километр.

Олар чеди улуг болгаш бичежек ортулуктардан архипелагты тургузуп турар.

Чамдык эртемденнерниң бодалы-биле алырга, ол шупту ортулуктар вулкан чазылганының түннелинде тывылган. Олар даглар-биле бүткен. Ортулуктарда ам-даа хайнып, бусталып чыдар вулканнар бар.

Ындыг турбуже, өске эртемденнерниң бодалдары-биле, Канар ортулуктары база Мадейру ортулуу дээрге Африка биле Американың ортузунга бурун шагда турган улуг Атлантида деп дштиң сөөлгү артынчылары болур. Бурун болгаш ортаакы вектерде Атлантиданың дугайында хөй тоолчургу чугаалар тургулаан. Бо ортулуктардан тывылган тывызыксыг уанчи чон океанның хиндиинге чиде берген Атлантида дилке чурттап-амыдырап чораан улуг атлант улустун сөөлгү бөлүү чадавас деп даап бодаашкын база бар.

Уанчи чон (аза гуанчи) — Аас-кежиктиг ортулуктарның үндезин чурттакчылары. Оларның тывылган угу амга дээр тывызыксыг.

Уанчилер чиде берген атлантылардан уктаалган деп көрүштен аңгыда, олар бурунгу египтяннар-биле төрөл деп даап бодаашкын база бар, чүге дээрге олар сөөлгүлери ышкаш өлген эт-ботка иритпес кылдыр тускай бүдүмелдер сиңниктирип, дагларга, аңгы куйларга шыгжап турганнар. Бирээзи-ле ийи-үш килограмм хире чийгей берген дыка хөй мумияларны, тып ап турган.

Уанчилерниң арткан эвээш сөстери чамдык соңгу америк аймактар, ылаңгыя берберлерниң, дылынга чоок.

Узун шилгедек мага-боттук, күш-шыдалдыг уанчи эрлер дидими-биле онзаланып, чер-чуртун далай дээрбечилеринден бар шаа-биле камгалап турганнар.

Ортулук бүрүзү улуг назылыглар-биле бүргеттинген тускай чагырыкчылыг.

XV чүс чылдан эгелеп, Канар ортулуктарынге хөй санныг эжелекчилер — испаннар кээп эгелээн. Оларның-биле дайын-чаа үезинде ынчан дыка хөй уанчилер амы-тынындан чарылган, өскелери католик чүдүлге хүлээп алгаш, испаннар-биле холужа бергеннер. Ынчангаш уанчилерниң тускай чон кылдыр изи читкен. Амгы үеде Канар ортулуктарында чон испан дыл-биле харылзажып турар.

Очулганың автору Меңги Ооржак

Наталья ХАРЛАМПЬЕВА,
Саха (Якутияның) Улустуң шүлүкчүзү

КЫЗЫЛ ХЕК-ДАВАН

Мээң өңнүүм, меңээ эргим чоок эжим,
Медээжок-ла эдепсинип хөөрөп орду.
Кыдыг, уг чок талыгырда бир-ле чуртка
Кызыл өңнүг хек-даван барын көргөн.

Кандыг оран, кандыг чуртка, кандыг кижини
Кажан, каяа ыңдыг чүүлге душкан деп аан.
Кайгамчыктыг хуулгаазынны мээң өңнүүм
Катап база көөрүн күзөп, аьттаныпкан.

Хаттыг-частыг, ажыг сооктуг херии черде
Кандыг салым ону манап турары ол?..
Кызыл өңнүг хек-даванны тыппайн барза,
Кыдыг, ырак шак ол чуртка канчаар ирги?..

Билбези ол өске, хары ырак чуртка
Билбиже-ле ону сурап, үр-ле боор боор.
Бөгүн дүгээ, эртен аңаа хүннүң-даңның
Пөктүр дилээш, тыппаан шаанда, эглир бе ол?..

Ол-даа харын чаңгыс чүүлдү билбейн барган:
Ону бодап, шак бо мында сагышыраан,
Кымның-даа тып чадашканы онза эдеп
Кызыл өңнүг хек-даван частып турар.

* * *

Ырак орук ийи бистиң чүрээвисти
Ак хар-биле чүглөп, шүмнөп алган ышкаш.
Ай чок дүмбей караңгыда арга-арыг,
Ыржым бурун кударал дег, карарып тур.

Куюм дүргек шуурган-дүвү улуушкуну
Кулактарда дүвүрөнчиг дыңналыр-дыр.
Талыгырже, делгемнерже олар сени
Талыйтыр-ла алгаш барган ышкаш болду.

Дээр тиинде сылдыс дилээн чүве ышкаш,
Сээң сооңдан холум сунуп, маңнап турдум.
Чарлыышкынны сеткилим ууп шыдавады.
Чайлып дүжүп, тептигип-даа ужуп чордум.

Канчап билир, хыраа-шаңга бисти бүргээн
Харлыг кыш-даа бүгү чүүлге буруулуг боор.
Ай чок дүмбей караңгыда арга-арыг,
Аар бурун кударал дег, карарып тур.

* * *

Билбес-тир мен, дүштеримге, чүте-ле ийик,
Бир-ле ногаан торгу ышкаш, чараш шыктыг
Алаак черде кулунчагын эдертипкен
Алдын аъттың турарын-на көөр-дүр мен.

Чырык хүн дег, сергек ол аът шинии кончуг
Чырааладып, девип-самнап, орангылаар.
Кулунчагын эмзирерде, тура дүжүп,
Кулактарын сүүрертип, далбаңнадыр.

Шак ол дүштү көргөн соонда, элээн үр-ле
Сагыш аарып, буруузунуп боданыр мен.
Кежик-чоддуг өөрүмнү кажан шагда
Кедеңгирлеп бүдүү, чажыт кайгаан дег мен.

ХЕРЭЭЖЕННИҢ МОНОЛОГУ

Мен — от мен,
Караңгыда чайынналыр чырыткы мен.
Мен — чалбырааштыг одаг-дыр мен,
Халыын изиг суугуда хөрлээ-дир мен.

Мен — от мен,
Чылыгны мен кижилерге сөңнеп чор мен.
Менди сөстөр кыйгы-биле ырактан-на
Чыып эккеп, найыралды доңнап чор мен.

Мен — от мен,
Мени мактап, көгүдерин далашпа-даа,
Сеткил-хөңнүм ханызынче харангаш-даа,
Сээң мени билириң-даа берге-ле боор.

Базымнарым кокпа-оруун моондактап,
Баьктың, хоптуң дылы-биле шагарга-даа,
Барып ушпас, дүжүп бербес күштүг-дүр мен.

Хүлүмзүрүүң — эки сеткил көрүнчүүнден
Күжүр бодум чүгле ынчан кошкай бээр мен,
Хүн дег кызып, оожургалга бүргедир мен.

* * *

Ысыахты¹ чалыы кыстар аажок манаар,
Чаа даараан хевин кедип, каастаныпкаш,
Карак базып, каш янзы чаңнагылап,
Кайгал оолдуң кадыг чүрээн эргизиптер.

¹ Ысыах — саха чоннун чыл уткуур байырлалы.

Ысыахты херээжен чон аажок манаар,
Чайынналган сыргаларын чайгагылааш,
Эрткен-дүшкен чону-биле амырлажып,
Эки чолдуун, кежиктиин-не хөөрежир.

Ысыахты энелер-ле аажок манаар,
Чараш улуг аржыылдарын шарыттынгаш,
Частың катап эглип челип келгени дээш
Самнап, ырлап, шаанга киир-ле хөглөп алыр.

ЯПОН КЫДЫРААШТАН

* * *

Төгерик хүн — арыг кылаң өрү дээрде,
Төгерик хүн — аккыр чараш сүдде тукта.

Кызыл өңнөр чуртталганы чырыдыптар,
Кыскыл өңге күзел-сорук күүскүп бүдөр.

Көрбээни чок кырганнар дег, мерген, опаң
Көңгүс чалыы чараш оолак мөгейип тур.

Сырый үнген хадылары чоон, калбак,
Сылдысталган салбактары чылыг, чымчак.

Мындыг дүштү одуг дүжеп, көрүп орар,
Мында душ бооп азып келген эвес мен бе...

* * *

Токионуң кежээки оттары,
Онза өңгүр оттары,
Күүскүп кыпкан күжүң билдим,
Күжүр чуртум сактып келдим.
Күжүр чуртум кээргедим.

Сактырымга, өскүссүрөп,
Чааскаанзырап арткан дег мен.
Сеткил-хөңнүм дүвү-далаш
Черимче-ле тыртылар-дыр.
Көшкүн бурун чонумче мен
Хөлчок дүрген чоруксадым.
Каш-каш далай ажылдыр-ла,
Каш-каш хем-суг кежилдир-ле
Токионуң туманындан,
Токионуң аалчызырак
Чаражындан
Чаныптайн че.

* * *

Хүн далай суундан шымнып үнгөш, бедип келир
Күжүрнү соок хат-салгын шыырныктырар.
Кыстың шырайын ол т, аакталыр,
Кызып, ыядып, сүрээдээн дег, ол көстүр.

Кежээликтей соок хат үрүп, күчүүргээрге,
Хенергеткен аар кара чалгылар-ла
Кылык-килең шырай-арнын чажырыптар,
Кырган ирей сагыжымга чуруттунар.

Хүннүң үнүп, көстүп кээри, ажа бээри
Хүннүң-не мээ шак-ла ынчаар бодаттынар.

АВАМГА

-1-

Мээң ием кызыл-дустан,
Ортаа сарыг өртемчейден чоруй барган.
Мээң кыйгым аңаа четпес,
Ондап-остаан чүрээм хөөкүй саргып арткан.

Өглүг-башыг, хиревисте, дуңмам-биле
Өскүссүрөп, ядарап-ла калган-дыр бис.
Хүннүг черге бисти чаяап, өстүрүп каан
Күжүр ынак иевис-ле чоктанчыг-дыр.

-2-

Сеткил-хөңнүн байлак, делгем,
Сергек кылдыр чаяап кааны
Алыс чуртун — төрээн черин
Авам күжүр бо-ла сактыр.
Чаалыг чылдар мурнунда ол
Чалыы кыс шаа четкен тургаш,
Амыдырал оруун шуудар
Аас-кежиин күзөп чораан.
Ынчалза-даа аайлашпаан,
Ыы-сыы, дайын, чидириг хөй...
Багай чүүлдер черле ындыг,
Башка сыңмас, уттундурган.
Аккыр баштыг маажым сыннар,
Ак-көк суглуг хөлдөр, хемнер,
Ыяш-дашта ожук харлар,
Ырлыг-хөглүг чечектиг чай...
Ээлери буян-чолдуг,
Энерелдиг шак ол черни —
Авыралдыг авам чуртун
Амга чедир эргивээн мен.

Авай, авай, кызың меңээ
Ажынмайн көр, дарынмайн көр.

-3-

Амгы күстүң тыныжы
Арным шонмайн-дыр, авай.
Август айда хемниң суу
Ам-даа сооваан-дыр, авай.

Ховуда изиг шонуп тур,
Хоор тараа бышпаан-дыр, авай.
Күскү өңге хадыңнар
Хүрербээн-дир, авай.

Шак ол келген чериңче
Чанып чоруптуң, авай.
Аажок соок-тур, аажок
Ажыг соок-тур, авай.

* * *

Хостуг боорга, экизин аар!
Адааргалдан,
Адаан-өштен,
Хоозун сөс, чулчуругдан,
Кояаргак сеткил-хөөндөн,
Авыязын, чашпаа сөстү
Аастардан дыңнаарындан
Хостуг боорга, экизин аар!
Чонга, эшке бөдүүн боорга,
Чолу чаагай ажыл-ишти
Чогутчуп-даа сеткил өөрүп,
Боттуң оруун улай изеп,
Бора бүдүн чуртгап чор мен.
Кандыг кончуг эки чоор, ой!
Кандыг кончуг хостуг чоор, ой!

* * *

Частырыглар чуртталгаңда турбаан болза,
Сагыш чазап, бодуңну сен деткивээнде,
Алыс Шынга ынчаарга сен тейлевээн сен,
Алгыг-делгем орук-кокпа изевээн сен.

Четче кылбаан, булай багай херектер дээш
Сеткилиңден бурууң миннип көрбээниңде,

Өндүр улуг Эки чүүлдү өктеретпээн,
Өргүл кылдыр бодуңну-даа салбаан-дыр сен.

Ынакшылдың эрээ-хинчээн көрбээн болза,
Ыы-сыыга борбак бажың ышпаан болза,
Чуртталганы ынчаарга сен билбес-тир сен,
Шуут-ла харын чурттаваан-даа ышкаш-тыр сен.

* * *

Өөрлүг-эштиг болуру-даа магалыг-ла:
Өөрүшкүң, муңгаралың үлежип кээр.
Эки тура хөңнү-биле сүме кадып,
Эжиң ажып, эпти бо-ла кирип кээрлер.

Эштиг-өөрлүг болуру-даа магалыг-ла,
Эки харын, ынчалза-даа чуртталгада
Чамдык-чамдык үелерде сагыжыңны
Чааскаан оргаш, шүгдүнери база херек.

Ооң соонда дүвүредип, хөлзедип-даа,
Ойнап-хөглөп, баштактанчып келгейлер аан.
А сен ынчан, үе, дайзын дугайында
Ам-на харын эки танып, билип аар сен.

ИВИЖИНИҢ ЫРЫ

Чайыр харлыг ак кыш эрткен,
Чайынналган хүнге йөрээл!
Мурнуң орта сөгедедим,
Буурул бойдус, четтирдим сээ!

Чаннып кээри үр-даа болза,
Часты якут чонум утпаан.
Маңнай бүргээн тундра катап
Малахит дег ногаан апаар.

Кызыгаар чок тундрага,
Чылдан чылче турганы дег,
Кодан-кодан иви чорзун,
Кожа, кады мен-даа чорууйн!

ЧАСКАРЫГ

Дүвү челдиг аскырлар дег,
Дүргектелген үелерде
Шыдамыккай маадыр эрни
Шыдавыкже мана, мана.

Оттан, сугдан ону катап
Камгалап ал, мана, мана.
Качыгдалдан уштуп алып
Онза сөстү кыс чон билир.

Чаштар долган көстериңни
Ыржым дүне дораан таныыр,
Оларны ол утгуп кааптар
Ындыг күштү тышпас, көрбес.

Оглуң чайгап, удуруп кааш,
Одуң көзөп, хараттынып,
Эгүүр шагда кыс чон ындыг..
Экер эрни мана, мана.

Сагыш-сеткил хөлзезе-даа,
Салымыңга удуур мана.
Шаг-дүптөн туруп келген
Чаяалгавыс ындыг күштүг.
Кажан-на-бир,
Кажан-на-бир чедип келгеш,
Чеди маңган розаны,
Чеди маңган розаны
Кара черге салып каар сен.

Кажан-на-бир сактып келгеш,
Кандыг чурттап чораанымны,
Кандыг чурттап чораанымны
Кайгап, баарзап орар боор сен.

Кажан-на-бир бодап келгеш,
Шак ол эрткен оруктарны
Шак ол эрткен оруктарны
Хараадаксап боданыр сен.

Кажан-на-бир таптыг өйде
Каптагайның хензиг өйү
Кандыг үлүүн арттырганын
Хандыр билип алыр боор сен.

* * *

Шүлүкчүнүң чүрээ арыг, шынчы болза,
Чагыргадан, халдаашкындан дезип ыраар.
Шүлүкчү-даа шүлүкчү бооп чорууру дээш
Шак бо черге кежик тыппас, хинчектенир.

Орузундан Сайлыкмаа Комбу очулдурган

Чечек К Е Н Д И В А Н

ЧУРТУ БОЛГАШ ЧОНУ-БИЛЕ ХАНЫ ТУДУШ

Чечек Даваа-Сереновна Кендиван 1964 чылдың апрель 10-да Ак-Довурак хоорайга (өг-бүлениң 2 дугаар уруу) төрүттүнген. 1982 чылда Бай-Тайганың Шуй ортумак школазын эки өөредилгелиг дооскан. Барнаул хоорайның учет-кредит техникумунга өөренип тургаш, практиказын Новокузнецк хоорайның сбербанк салбырларынга эрттирген. Кызылдың сбербанк салбырларынга операторлап, кассирлеп, банкының салбыр эргелекчилеп хөй чылдарда ажылдавышаан, Хакасиянын Н.Ф. Катанов аттыг күүрүне университетиниң экономика факультедин бот-өөредилге-биле дооскан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Эгелеп чоруур шүлүкчүнүң намдарын көөрге, мындыг кыска болгаш бөдүүн. Ынчалза-даа чогаалчы кижиниң намдары колдуунда сагыш-сеткилдин каракка көзүлбес хайныышкынында, сайзыралында болгаш ажылында болур. Ону Чечек Даваа-Сереновнаның: «Сөөлгү үеде ишти-хөңнүмден шүлүктер төктүп чоруур апарган» дээн сөстери бадыткап турар. Ооң шүлүктери мооң мурнунда «Шын» солуннун арыннарынга чырыкче үнүп турганын уран чогаалга сонуургалдыг номчукчулар эскерген боор. Хөй чылдар иштинде угаан-сагыжынга хөйүнү бодап, хайындырып, бүдүү белеткенип келген кижидээри ооң шүлүк тургузуунун дүрүмнерин хажыдылга чок сагып турарындан

безин эскерип болур бис. Шүлүктериниң кол темалары-даа, чиге бөдүүн дылы-даа Чечек Даваа-Сереновнаның төрээн чурту болгаш чону-биле ханы тудуш харылзаалы, чончу сагыш-сеткилдии тода көргүзүп турар. Оон аңгыда ол, чамдык улус ышкаш, анаа-ла «ынак мен, магадап чор мен» деп сөстөр-биле кызыгаарланмайн, чуртталганы болгаш бойдушту чуруп көргүзөринге туралыг шүлүкчү болду. Уран чогаалдың алыс ылгавыр демдээ ол-ла болгай. Аңгы-аңгы шүлүктеринден каш одуругларны номчуптарывыска-ла, ол шынар иле көстүп кээр.

Чижээлээрге, аалчызын анаа-ла удудуп чыттырып кагбас, а дараазында одуругларда ышкаш, «Хээлеп каан аптараның мурнун орта /Хевис чаткаш, «Удуп дыштан, өңнүк» дижир». Башкы хар чаапкан чер анаа-ла чараш эвес, а «Думаалайын кедип алган, ап-ак хептиг /Душтук кыс дег, черивистиң чаражын көр». Эжишкилерниң хөөрежип олулары «Ийи боттуң арныңдыва көржүп алгаш, /Индий кино дугайында чугаалашкаш» дээн сөстөрдөн каракка дириг болгаш бидингир кылдыр көстүп кээр. Мындыг чижектерни ам-даа хөйнү немеп болур.

Ынчангаш эгелеп чоруур шүлүкчүге мергежилин моон-даа бедидип, темаларын ам-даа калбартып ажылдап тургаш, чогаалдыкчы ажыл-иштиң бедиктеринче чүткүлдүг боорун күзөвишаан, номчукчуга ооң каш чогаалдарын саналдап тур мен!

Эдуард Мижит,
Тываның Улустуң чогаалчызы

«АВАЙ!» ДЭЭР БИС

Аарый бергеш, ала-чайгаар «Авай!» дээр бис,
Аштааш-суксааш, аыш-чем чокта, «Авай!» дээр бис,
Аажок соокта, доңуп-түрээш, «Авай!» дээр бис,
Анаа черге корткаш безин, «Авай!» дээр бис.

Аза бергеш, орук часкаш, «Авай!» дээр бис,
Азы билбейн белиңнээш-даа, «Авай!» дээр бис,
Аргажоктан кайгап-харааш, «Авай!» дээр бис,
Амыраанда, өөрээнде-даа, «Авай!» дээр бис.

Эң-не ырак сылдыстарже көрүп алгаш,
Элдепсинип сонуургаанда, «Авай!» дээр бис.
Эңдерик хөй алдын-мөңгүн көрүп каанда,
Эшкедексеп, дүрген, далаш, «Авай!» дээр бис.

Акша-көпөй көвүдээштиң, балдыр дынзып,
Албан-дужаал бедиирге-даа, «Авай!» дээр бис.
Ажыл-иштиг амыдырап-чурттап оргаш,
Айтырыглар тургустунза, «Авай!» дээр бис.

Кайгамчыктыг кара турган чажың безин
Кастыктары агарза-даа, «Авай!» дээр бис.
Кызың, огуң уруг-дарыы көстүп кээрге,
Кырган-авай апаргаш-даа, «Авай!» дээр бис!

ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛ ТЫВА ЧОНУМ

Дээринде шүүргедеп эзир ушкан,
Дешкилешкен анайлары өдөк долган,
Девил самнаан мөге оолдар алдаржыткан
Делегейде каас-чараш Тыва чуртум.

Өске черге чоруп чорааш, үргүлчү-ле
Өскөн-төрээн чуртум бо-ла сакты бээр мен,
Өгбелерниң өглериниң эжи ажык,
Өрү дөрже чалай берген ышкаш болур.

Аалдарга кире бээрге, танывас бол,
«Аяк эрии ызырар» деп чаңчыл-биле
Аыш-чемин, сүттүг шайын харам чокка
Аажок-ла хүндүткелдиг делгеп салыр.

Алыс бодуң сергектенип орзуңза-даа,
Арай могап-турупканың билдине бээр.
Хээлеп каан аптараның мурнун орта
Хевис чаткаш, «Удуп дыштан, өңнүк» дижир.

«Мунуп чораан аьдың база шылаан боор» дээш,
Муңгаш-дынын, эзер-чонаан союп каапкаш,
Көктүг-шыктыг аал чаны оьттуг черге
Көскү кылдыр оьткарар дээш, өртеп каарлар.

Сеткил-сагыш дүвүрел чок, оожургап,
Сериин өгге мага хандыр үдүп алгаш,
Чүгле оттуп, байырлашкаш, үнүп кээр сен,
Чүгүрүктү эзертеп каан, белең турар.

Каш янзы малын малдап өстүрер дээш,
Кадыр-кашпал тайгаларны элей чурттаан
Кайгамчыктыг хүндүлээчел тыва чонум
Кадыг-берге чуртталгага торулбазын!

Дыңгылдайлааш, уян ырын ырлай бээрге,
Дыңнап ханмас кайгамчыктыг хоюг үннүг,
Тыва чуртун алдаржыткан хөөмей ырлыг,
Тыным тудуш тыва чонум, сайзыра-ла!

ЧЕЧЕН СӨСТҮГ ТЫВА ЧОНУМ

Шаандакы тыва чоннуң
Сагып чораан чаңчылдары
Саазын-номга бижиттинмээн,
Салгал дамчып чедип келген.

Уруг чашты кээргээрин,
Улугларны хүндүлээрин
Ужур-дүрүм, чагыларда
Угаан кирип, сургап турар.

Артты ашкаш, хемни кешкеш,
Ак-көк баглап, чалбарыырын
Артык сөстөр ажыглавайн,
Ажы-төлге чагып чораан.

Чечен-мерген сөстөр-биле
Чедер-четпес аажы-чаңны
Оолга, кыска таарыштыр
Ойзу-кыйзы айтыр чораан.

Кайгамчыктыг угаан сиңген,
Каш-ла сөстен тургустунган
Үлегерлиг домактары
Үттеп-сургап чагып турар.

Чери-чурту байлак кежиин
Чежени-даа доскаш, сунза
Четтиргенде, хоптактанмас
Сеткили пөк тыва чонум.

ЧАА ХАР

Даңгаар эртен уйгум чаштааш, чеже чыдар...
«Даштын агаар кандыгыл?» дээш, туруп келгеш,
Көжегени ажыдыпкаш, черже көрдүм —
Хөлчөк кылын аккыр харын чаапкан болду.

Чаа чагган хөвең ышкаш чымчак харны
Чарашсынып, соңга өттүр көрүп тур мен.
Хамык бакты, кижилерниң хирлиг богун,
Халып-биле дуглааны дег, базырган-дыр.

Думаалайын кедип алган, ап-ак хептиг
Душтук кыс дег, черивистиң чаражын көр.
Чаа үнген алдын хүннүң херелинге
Чайынналгаш, улам шинчи кире берди.

Чылыг сүрүп өске чуртче ужул чорбаан
Чыжырашкан кезек куштар хөлзеп үндү.
Чаа чагган харның кырын угулзалай
Чараш истер арттырбышаан, чемнээри ол.

Хоорайны, сооп кээрге, одаанындан
Хоолайлардан дүжүп баткан кара ыжы,
Машиналар үзүк чокка маңнап каапкан,
Малгашталган довураа-даа көзүлбейн-дир.

Ам-на харын миннип келгеш, соңгамны мен,
Арыг агаар кирзин дээштиң, ажыдыптым —
Бажың иштин кышкы агаар дола бээрге,
Бажым чиигеп, көксү-хөрээм хозаш диди.

КӨДЭЭГЕ ДЫШТАНГАНЫМ

Эжим Айлаңга

1

Кышкы, чайгы дыштанылга үезинде
Кырган-авам аалынче чоруптар бис.
Кыштаа, чайлаа суурдан ырак, тайгада бол,
Кылаштап-даа чедеринден чалданмас бис.

Аалга баарга, анаа черле олуртунмас,
Аът мунгаш, хоюн дозар, инээн айдаар,
Аьрга киргеш, ыяш чүктээр, хемден суглаар —
Ажыл черле хүннү бадыр үзүктелбес.

Ааржыны чадып алгаш, кадарбаска,
Анайларлыг өшкүлөр кээп, үглей бээрлер.
Анаа ойнааш, бызааларны көрбейн баарга,
Авалары чоокшулаарга, ээп-даа аарлар.

2

Ийи боттуң арнындыва көржүп алгаш,
Индий кино дугайында чугаалашкаш,
Ийни куду оьттап баткан кодан хойну
Изиг хүнде эскербейн баар чордувус-даа.

Булуттардан хараар чыгыы маңнашкаш-даа,
Буттарывыс шылагыже халышкаш-даа,
Бүдүн кодан хоювусту ынчалдыр-ла
Бүзүрөнчиг эвес кылдыр тыппайн баар бис.

Чайның узун хүнү ынчаар эрте бээрге,
Чанар орук кайы сен дээш базыптар бис.
Аал чаны чоокшулааш, хавак кыры
Ажыг черге чаштып алгаш олулар бис.

Мага хандыр оыттап алган хойлар чүү боор,
Маңнашпышаан өдективе кирип орар.
Дозуп алгаш, шала шууштур айдай каапкаш,
Доозазын санааш база туруптар бис.

Үелешкен ийи чашты кээргээн ышкаш,
Үен-даян кокай-бөрү өршээдиг бооп,
Үстүп чыдып, аңгыланган хой-даа турбас,
Үргүлчү-ле онча-менди болур турду.

Амырааштың, хойларывыс айдап алгаш,
Аалдыва кончуг хөглүг кирип кээр бис.
Хүннү бадыр хойну эки кадарган дээш,
Хүндүлээрге, дыка эпчок эвес ийик бе?

ЭРТЕ БЕРГЕН ЧАШКЫ ШААВЫС

Сайзанақтап ойнап чораан эжим-өөрүм,
Саарыынга салдап ойнаан ынак хемим,
Салым-чолум дөзү болган ырак суурум
Сагыжымга өйлөп-өйлөп кирип келир.

Уруг чашта эдеришкен өөрүмге
Ужуражып, чаңгыс черге дужуп көрзе,
Сайзанактан база катап чыып шенеп,
Саарыгга салдап-эштип, ойнап алза.

Чайгы хүнде сактыр-бодаар чүве-даа чок
Чаштып ойнап, сайзанақтап, сывыртажып,
Чарыш салып, сугга эштип, байлаң туткан
Чаптанчыг чаш чоранывыс сагынгай бис.

Эрте берген чашкы шагны сактып аарга,
Элдеп-эзин бодалдар-даа оожургаар.
Эң-не берге харызы чок айтырыглар,
Эртенги өл шалың ышкаш, эсти бээрлер.

Катап база хамык бодал чаарттынып,
Караңгылаан көжеге-даа ажыгтынар.
Карактарың көргөн уунда шүптү чүве
Каас-чараш, өңнүг кылдыр көстүп келир.

Элээди ол кайгамчыктыг үелерни
Эгидиптер ындыг арга турган болза,
Эрте чаштан эдеришкен эштер, өөрлер
Эртен дижип чылдырбайн, дужарлар боор.

Эрте берген чашкы шагны сактырга-даа,
Элдеп-эзин бодалдарга алзырга-даа,
Элээди ол кайгамчыктыг үевисти
Эгидиптер ындыг арга дөмей чок-тур.

ХОМУДАВА

Алдын-мөнгүн каасталганы
Арай эвээш кеткениң дээш хомудава!
Арны-бажың, карак-кулааң
Алызында чүдек-тир деп хомудава!

Ада-иең чагып-сургап,
Аттынып-даа эгелезе, хомудава!
Ажыл-агый чогуп бүтпейн,
Айлашпайн туруп берзе, хомудава!

Күзеп чораан күзелдериң
Хүнү-биле бүтпейн барза, хомудава!
Күжүң чараан ажылыңны
Күүсеткени багай дизе, хомудава!

Угаангыр бол, ундарава!
Улуг дыка ужур чокка хомудава!
Үе эртер. Хомудалдар
Үнези чок, хоозун кылдыр илереп кээр!

ТЫВА ӨГГЕ

Чайның изиг, кааңнай бээр хүннеринде,
Чайлагларга чеде бергеш, хонарыңга,
Өглериниң хараачазын дуглап аары
Өрегезин аяс дүне тыртпайн баарлар.

Дүне дүжер, чыдыпкаштың өрү көөрге,
Дүндүк өттүр дүнеки дээр көстүп келир,
Дүлгээзинниг сылдыстары карак базып,
Дүжээр дүжүң камгалаанзыг, чивеңнежир.

Караңгыда уйгу чаштааш, оттуп кээрге,
Карактарның көрүжүңте ала-чайгаар
Кара чаңгыс соңга болур хараачадан
Катап база сылдыстарың бакылап кээр.

Анаа чыткаш, аай-дедир бодап көөрге,
Ажык дээрниң адаа ышкаш сагындырар,
Бойдус-биле ыңдыг тудуш харылзааны
Бодуң чүгле өгге хонгаш, билип аар сен.

АЖЫЛ-ИШЧИ КАДАРЧЫЛАР

Шынаа черге, бедик дагга
Шывык туткаш, малын сүргеш,
Шылай бергеш, бергезинмес
Шыдамыккай кадарчылар.

Чазын, күзүн көжер өйде,
Шарыларны ыңгыржактааш,
Чайбас кылдыр чүьгүн деңнээш,
Шарып алыр кадарчылар.

Анайларын үңгерипкеш,
Аьдын мунгаш, чоруптарда,
Аалдың орнун кончуг таптыг
Арыглап каар кадарчылар.

Бойдузунга хумагалыы —
Ботгарының ажылында,
Божа-хойтпак ижип өскен
Боткур, шыырак кадарчылар.

Чайның изиг хүннеринден
Чаштып алгаш, хөлестенмес.
Хензиг чаштан олут орбас,
Кежээ дирткен кадарчылар.

Чаьс-чайык куда бээрге,
Чаглак дилеп маңнап турбас.
Чаваа-богба өөредир
Чалгаа эвес кадарчылар.

Кыштың соогу дүжүп кээрге,
Кыштаан каггаш, дезе бербес.
Кылыр ишке чүрээ өлбес
Кызымаккай кадарчылар.

ӨҢНҮГ ИС

Чуртталгаже көрүжүңнү
Чуруп, бижип белеткевээн.
Кажан, каяа чурттаарыңны
Картада айтып кагбаан.

Чүнү канчаар кылыры-даа
Чүгле сенден хамааржыр боор.
Чүү чүвеже чүткүүрүн-даа
Чүгле бодуң шиитпирлээр сен.

Акың, угбаң, төрөлдериң
Арга-сүмө када берзе,
Ажыктыг бооп чадавас оң,
Артык эвес, дыңнап ап чор.

Кажанда-даа кижилерге
Кара сагыш күзевейн,
Каптагайның дүрүмү-дүр:
Карактажып, туттунчуп чор.

Улут улус чугаа кылза,
Үзе кирбейн эки дыңнааш,
Утказынче ханылаарга,
Ужур-чөвү билдинер боор.

Өскелерге үлегер бооп,
Өөрүшкүнү сөңнеп чорза,
Өртемчейге келгениңниң
Өңнүт изи ол-даа болгай.

СОЛУВАС МЕН

Катап база амыдыраар арга бергеш,
Каас-чараш чуртталганы сөңней берзе,
Канчалдыр-даа бодангаштың, амгы үем
Кажанда-даа электен-не солувас мен.

Чедимчелиг-чедимче чок көстүр-даа бол,
Сеткилимге таарышкан чуртталгамны,
Четтинчипкеш, кады өскөн эш-өөрүмнү
Чеже-даа чаа кежик-чолга солувас мен.

Частырыглар, чедир кылбаан ажылдарым,
Чараш чаагай бүтпейн барган күзелдерим
Чежемейниң санап четпес көвей-даа бол,
Чемелевейн, чуртталгамны солувас мен.

Ада-ием, артык ынак дуңмаларым,
Азырганчыг өзүп орар чаштарын-даа,
Авазының соон салгаан уруумну-даа
Аңгы, өске чуртталгага солувас мен.

ЧАРАШ, ЭРГИМ

Челээштелген чаъс соонда — дээр чараш.
Чечектелген чайгы шагда — аяң чараш.
Челер аъттың чарыштарга — маңы чараш.
Четтинишкен аныяктар — оон-даа чараш.

Аваларның чымчак көрген — караа эргим.
Адаларның чагып-сургаан — сөзү эргим.
Ада-ие чаяп кааны — чери эргим.
Атпаңнадыр девий берген — чаштар эргим.

Д О П Ч У З У

Эге сөс.....3

П Р О З А

Саяна ӨНДҮР. Кударал көжээзиниң төөгүзү.....7

П О Э З И Я

Эдуард МИЖИТ

Хомустуң хостуг үнү. Шүлүглел.....72

Игилдиң илбизи. Шүлүглел.....79

О Ч У Л Г А

Василий ЯН. Финикий Корабль.

Очулгазы Меңги Ооржак. (Төнчүзү).....88

О Ч У Л Г А

Наталья ХАРЛАМПЬЕВА. Очулгазы Сайлыкмаа Комбу

Кызыл хек-даван.....142

«Ырак орук ийи бистиң чүрээвисти..».....143

«Билбес-тир мен, дүштеримге, чүге-ле ийик..».....143

Херээженниң монологу.....144

«Ысыахты чалыы кыстар аажок манаар..».....144

Япон кыдырааштан

«Төгерик хүн — арыг кылаң өрү дээрде..».....145

«Токионуң кежээки оттары..».....145

«Хүн далай суундан шымнып үнгеш, бедип келир..».....146

Авамга.....146

«Хостуг боорга экизин аар!..».....148

«Частырыглар чуртгалганда турбаан болза..».....148

«Өөрлүг-эштиг болуру-даа магалыг-ла..».....149

Ивижиниң ыры.....149

Часкарыг.....150

«Шүлүкчүнүң чүрээ арыг, шынчы болза..».....151

Ч А А А Т Т А Р

Чечек КЕНДИВАН.....	152
«Авай!» дээр бис.....	153
Хүндүлээчел тыва чонум.....	154
Чечен сөстүг тыва чонум.....	155
Чаа хар.....	156
Көдээге дыштанганым.....	157
Эрте берген чашкы шаавыс.....	158
Хомудава.....	159
Тыва өггө.....	160
Ажыл-ишчи кадарчылар.....	160
Өңнүг ис.....	161
Солувас мен.....	162
Чараш, эргим.....	163

Литературно-художественное издание
“УЛУГ-ХЕМ”
на тувинском языке

Редактор выпуска: **Э.Б. Мижит**
Верстка: **А.Э. Мижит**
Корректор: **А.А. Кужугет**

Журнал отпечатан в типографии ООО «Кооператив «Журналист»,
Республика Хакасия, г. Абакан, ул. Советская, 71.
Сдано в набор 25.01.2015 г. Подписано в печать 6.02.2015 г.
Свободная цена.

ГАУ «Редакция журнала «Улуг-Хем».
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Формат 70/100^{1/16} Физ. печ. л. 10,5. Тираж 500 экз.

